

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,

Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Online szerkesztő: Horváth István

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXI.

2022/3–4. SZÁM

ENTZ GÉZA:	Egy patrióta élete – <i>Granasztói Pál emlékirata</i>	3
MISKOLCZY AMBRUS:	Kelet- és Közép-Európa tragikus hőse: Vitéz Mihály (1. rész)	7
BORSI-KÁLMÁN BÉLA:	Vae victis, avagy a „húr túlfeszítése” – <i>Magyarok és románok amerikai tükörben</i> (2. rész)	25
VERESS EMŐD:	Iuliu Maniu, a „badacsonyi szfinx” – <i>Nagy-Románia megteremtője?</i>	39
GRÓH GÁSPÁR:	Színpad helyett vászon, avagy a megélt drámaiság – <i>Csoóri Sándor és az Ítélet</i> (2. rész)	54
SZALAI GYÖRGYI:	Egy fejezet filmes életemből	70
BORIS KÁLNOKY:	Sajtószabadság Magyarországon – <i>Árnyalt közelkép</i>	78
KNAPP ÉVA–BORDA LAJOS:	Búcsújáróhely Somogyban – <i>Az andocsi kegyhely ábrázolásai</i>	87
KÖRMENDY LAJOS:	Modern művészet, avagy – <i>A szépség és a harmónia elvesztése</i>	96

1% metafizika

SZABÓ DEZSŐ:	A mozi	110
SZÓTS ISTVÁN:	Röpirat a magyar filmművészet ügyében	113

Körkép

TÓTH KLÁRA:	Két film a húszból	115
LUDMANN MIHÁLY:	A Magyar Királyi Operaház tervezése és első felújítása	118
VERESS JÓZSEF:	Magyar filmenciklopédia – <i>Avagy első lépés egy új magyar filmlexikon felé</i>	123
MURÁNYI TIBOR:	Hősök a vadonban – <i>Az utolsó mohikán új, teljes magyar kiadására</i>	129
SZERZŐINK		134

Lapszámunk illusztrációit a Fortepan, Knapp Éva, a Magyar Állami Operaház, és a Magyar Nemzeti Filmarchívum jóvoltából közöljük. A fedélen Lotz Károly kupolafreskója, A Zene apoteózisa, alatta a nagycsillárral. Fotó: Berecz Valter/Magyar Állami Operaház.

ENTZ GÉZA

EGY PATRIÓTA ÉLETE

Granasztói Pál emlékirata

Öncenzúra szinte minden szubjektív írásos megnyilatkozás sajátja. Az okok műfajtól is függően sokfélék: ha például naplóról van szó, a történelem feltételezhető ítélőszéke lehet a kényszer irányítója, emlékiratban részben hasonlóan, a várt és remélt olvasók ítélete. Granasztói Pál 1978 és 1980 között megírt emlékiratának motivációjaként az egész írói munkásságát kényszerűen végigkísérő öncenzúrát nevezi meg. Művét mintegy palackpostaként a jövő generációjának szánta, családja sem tudott róla, szinte véletlenül került elő. Azért ragadott tollat hetvenévesen, hogy megírja, hogyan látta „ezt a szerencsétlen országot” – és persze a történelem huszadik századi fordulatai közt saját személyiségének alakulását – amely mindvégig hazája volt. Ezt korábban gazdag árnyalással és irodalmi hitelességgel, magas esztétikai színvonalon, önéletrajzi ihletésű munkáiban már sokszor megírta, de ekkor ellenállhatatlan kényszert érzett arra, hogy mint mondja: „sok mindent megír hassak, amit kiadásra szánt és kiadásra került könyveimben nem írhattam. (...) Ösztönösen éreztem mindig: ha kiadni szándékozom meddig mehetek. De nemegyszer éreztem önvádat, a megalkuvását. Voltaképpen ettől szerettem volna szabadulni.” A Kádár-kori nyilvánosság szerkezetét ismerve, nyilvánvaló, hogy a szerző ezzel az akkor tiltott kategóriába eső dolgok kifejtésére vállalkozott, illet pedig eleve csak az asztaltírók számára lehetett megírni. Központi kérdése ezúttal, hogyan lett ő, a családi környezete és társadalmi beágyazódása révén inkább világpolgár, építési hivatásának értelmét a nemzet szolgálatában felismerő és a történelem drámai fordulóit tükröző életélményeit a magyarság sorskérdéseivel szembesítő hazafi. A hazafisággal, sorskérdésekkel, a legitimitását az '56-os szabadságharc eltiprásából eredeztető hatalom fennállásának három évtizedében értelemszerűen semmit sem tudott kezdeni, jeleinek felbukkanását írástudók megnyilatkozásaiban a nyilvánosság őrei éber figyelemmel kísérték és kibontakozásának elmozdít-hatatlan tilalomfákkal állták útját.

A szerző, belső átalakulásának fókuszpontjába az utóbbiak közül éppen a legfontosabbat, 1956 számára elhatározó jelentőségű, de nyíltan életében ki nem mondható szabadság élményét állítja. Nagy Imrének és társainak sorsába sűrítve a kifejeletről így mond súlyos, napjainkban újra fájdalmasan időszerű ítéletet: „Elhurcolásuk – az övé, Maléteré –, és

kivégzésük ázsiai tett.” A szabadságharc mélyreható, szemléletfordító élményét pedig a következő, írói programját is konkretizáló gondolatfutammal foglalja össze: „Életem első felében közép-európainak tudtam magamat, magunkat, ez időkben és különösképpen ebben az emlékezetes évben, már kelet-európainak. Mi töltük el oda, arra magunkat, vagy mások tették – rúgták vonták e hányatott országot –, ezen eltöprenghettem, s máig töprenkedhetem. Bizonyos, hogy 1956 őszén Európába akartuk visszaverelkedni magunkat, sikertelenül. Talán leginkább ezért írom ezt a könyvet. (...) amíg élünk számot kell adnunk erről, legalább önmagunknak. Az bizonyos, hogy patriótává 1956 forrásított, azelőtt is volt hajlamom rá, de inkább lokálpatriótaként. Budapestért, városainkért, tájainkért lelkesedő. Mostantól az egész országért. Olyan országért, melyben immár hazámra büszke lehetek, még ha nem is tettem ezért cselekvően semmit. Amely megtette egy adott pillanatban, amit megtehetett – egybeforrva, de csakis önmagára utalva, s amit más ország itt Európában, az újabb korban emígy egy sem tett. A 48-as szabadságharc Közép-Európa ügye volt, ez – mondhatni – a világé.”

Ezek a mondatok akkor nyilvánosan csakugyan nem jelenhettek volna meg, az ezzel nagyjából egyidőben bontakozó úgynevezett második nyilvánosságban (szamizdatok) is inkább csak később. A könyvet azonban nem elsősorban az ehhez hasonló, megírásukkor tiltott mondatokat tartalmazó részletekért érdemes kézbe venni, hanem mert jelentős alkotóról, építészeti gondolkodóról és íróról van szó. Mivel életműve ma már kevésbé ismert, talán feledésbe is merült, így kedvünk támadhat, hogy írói munkáit (újra) kézbe vegyük és azért is, mert nemzeti közösségünket egzisztenciálisan érintő és évszázados múltra visszatekintő dilemmáinak jó része sajnos máig nem vesztette el időszerűségét. Bár túl lehetnének már rajtuk!

Jómódban élő polgári családba született a monarchia utolsó évtizedében. Édesapja Rihmer Béla urológus volt, szakmájának kiválósága. Gyermekkorát, bár a távolban hamarosan már háború volt, a békebeli idők világa vette körül, ennek összeomlása, kommunista diktatúrába torkolló és országcsonkításhoz vezető következmények családja számára – az akkori középosztály többségéhez hasonlóan – elképzelhetetlenek és felfoghatatlanok voltak, a magyar valóság sok szálon ide vezető dimenzióinak felismeréséhez vezető út leírása a könyvnek csaknem felét teszi ki.

Granasztóit útkeresése a magyar társadalmi valóságról szerzett felismerései nyomán politikailag a szociáldemokráciához vezettek el. Ezzel szorosan összefüggött a középosztályi háttérével való érzelmi szakítás, menekülés a benne egyre erősebb elutasítást kiváltó, külsőségek által

dominált, szociálisan érzéketlen, a mindennapokban is jellegzetesen képmutató magatartásformák világából. Ez vált aztán negyedszázaddal később, a megidézett világ nem kevés értékétől is megfosztott, teljes összeomlása után megírt regényeinek központi témájává is.

A baloldaliság körül csakúgy, mint alternatívájaként a konzervativizmus megítélésében manapság teljes a közvélemény és közbeszéd zavarodottsága. Ha ennek okát keressük, alighanem a több generáció szellemi mozgásterét megbénító szovjet berendezkedésben kell keressük a magyarózó erejű szálakat. A fordulat évét követő négy évtizedes totalitarizmusnak ugyanis nemcsak a jobboldal különböző árnyalatainak, hanem kezdettől fogva a baloldalnak és a baloldaliságnak gyökeres felszámolása is sikeresen megvalósított stratégiai célja volt. Plasztikusan jut ez kifejezésre az emlékirat egyik fontos szereplőjének, a jelentős modernista építész – várostervező és markáns, a társutasságot sohasem vállaló, szociáldemokrata politikus, Granasztói barátja és bizonyos értelemben mentora –, Fischer József sorsának ábrázolásában. Az emlékezés olvasója számára nyilvánvalóvá válik, hogy a polgári értékek, kereszténység, hazafiság és baloldaliság a történeti valóságban korántsem egymást kizáró kategóriák. Más és más árnyalatban és összetételben ugyanezt látnánk, ha pl. Jászi Oszkár, Illyés Gyula vagy Fülep Lajos életútját tenénk mérlegre és a sor bizony hosszan folytatható. Sajnos azonban az emlékezetvesztés korát éljük, sokak – és nemcsak a „tömegek” – számára a történelem velük kezdődik, a diszkontinuitás természetes lételem. Megtévesztő persze és félrevezető, bár korántsem meglepő körülmény ebből a szempontból, hogy az egykori állampárt utódalakzatai csakúgy nem találták meg a hiteles baloldaliság útját, mint igen sokan a polgári konzervativizmus korszerű platformját a másik oldalon.

Granasztói Pál azonban nem volt politikus, hanem elsősorban építész, mindenekelőtt városépítész, és e terület kiemelkedő teoretikusa, a magas szinten művelt szépirodalom pedig sajátos módon életpályájának két évtizedes, mintegy a kor kényszerei által előhívott „mellékterméke”. Emlékirata második részében éppen ezért hiteles tanúságtevőként bőségesen foglalkozik voltaképpen szakmája változó kihívásaival, útkeresésével, fontos szereplőivel és a hatalomváltások szélsőséges viszonyai közt olykor elért nem kis eredményeivel. A város általános problematikája már pályája kezdetétől foglalkoztatta. Néhány hetes kassai tartózkodásával hozza összefüggésbe, hogy érdeklődése a magyar városok felé fordult és mindjárt a legszélesebb társadalmi összefüggésben. Ekkor vált nyilvánvalóvá számára, hogy „várost építeni csak kohézióval bíró, stabilitásra és maradandóságra törekvő lakossággal, igazában polgársággal lehet...” Az erős polgárság azonban Magyarországon, ak-

kor ugyan sok tekintetben még jobb feltételekkel, mint ma, de inkább csak program volt, mint a gyakorlatot alakító valóság. Ezért jegyzi meg, hogy az idézett felismerése „összeért Erdei Ferenc tanyai, mezővárosi paraszti szemléletével, törekvéseivel, aki végső fokon az országot egészében urbanizálni kívánta, parasztságát, városi lakosságát egyaránt.” A gondolat folytatását tekinthetjük akár ma is érvényes programnak: „mert itt nem e kettő ellentétbe állításáról, hanem éppen összehozásáról van, lett szó. Helyi öntudatról, akár paraszti, akár polgári eredetű is az, egy tágabb, sokkal tágabb patriotizmusról, ami eleve helyhez kötöttséget, helyért élését, annak szeretetét, becsülését is jelenti.” A szervességek ezekben a gondolatokban kifejeződő igénye jelent meg azokban a törekvésekben, amelyek a háború utáni újjáépítés fővárosi és országos koncepcióinak és bizonyos mértékig gyakorlatának a kialakításában szerepet játszottak. Ehhez kiváló szakemberekre és a tudásukat igénylő és érvényre juttató intézményekre volt szükség. Ezek, köztük az egyik legfontosabb a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, a kommunista hatalomátvétel után természetesen nem maradhattak fenn, szakember gárdájuk azonban beépült az építésügy új és teljesen más természetű irányításába, ott azonban a következő három évtizedben mégis sokszor képes volt arra, hogy a mennyiségi makromutatókat hajszó uralkodó politikával szemben, messze látó minőségi szempontokat érvényesítsen a döntéshozatalban. Granasztói Pál mindebben maga is időről időre fontos szerepet kapott, és mindvégig meghatározó tekintélyként volt jelen, így emlékezése korának általános története és az ezen szakterületek iránt különösképpen is érdeklődők számára nem egy megvilágosító erejű részletet tár fel. Mindez egy immár több mint három évtizede összeomlott és leváltott, kívülről ránk kényszerített, megutált világban történt. Az emlékirat történeteinek olvasása mégis lépten-nyomon ráébreszt arra, hogy a szovjet berendezkedés társadalommérnöksége alóli felszabadulás után mennyi, az ábrázolt korban még működőképes, nemzetünk boldogulásához nélkülözhetetlen, alapvető és szerves kulturális és szellemi érték pusztult el szemünk láttára és pusztul máig feltartóztatlanul.

MISKOLCZY AMBRUS

KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA TRAGIKUS HŐSE: VITÉZ MIHÁLY¹

Első rész

1593-ban a szultán hadat üzent a Habsburg császár-királynak. A török hadak fővezére pedig olyasmiket mondott, hogy nemcsak Bécsset foglalja el, hanem Rómát is.² A keresztény világ számára új lehetőségek villantak fel.

A román vajdaságok és a náluk erősebb Erdély dilemmáját 1598-ban Báthory Zsigmond fogalmazta meg ékes magyar nyelven: „a két császár között” nincs „középút”. Aki egyik fél kegyét sem bírja, nem lehet más, mint „csak a győztes zsákmánya”.³ Tehát elpusztul az, aki nem enged a geopolitikai tömegvonzás törvényének. Kérdés: hogyan és mikor? És mi lesz a kicsikkel akkor, ha a nagyok nem bírnak egymással? A tizenötéves háború során e kérdésekre keserű válaszok születtek. Mivel ma ezek a történeti emlékezetben kiemelt helyet foglalnak el, olyan részletekre is ki kell térni, melyek első látásra jelentéktelennek tűnnek, valójában térségünk életviszonyaira és a történeti emlékezet dinamikájára vetnek új fényt.

Nem véletlen, hogy Zsigmond, mielőtt 1594-ben hadba lépésre szánta el magát, Hunyadi János árnyait is megidéztette.⁴ A helyzet hasonlított, hiszen jó 130 év elteltével a keresztény világ jelentős részét a pápai politika ismét közös fellépésre tudta hangolni. Az erdélyi fejedelem is azt tette, amit Hunyadi, a két román vajdát maga alá akarta gyűrt. Csakhogy – mint látni fogjuk – labilis idegrendszere és hadművészeti járatlansága alkalmatlanná tette a feladatra. Vele szemben a havaselvi trónon tette kész, céltudatos, mindenre elszánt kardforgató ült: Mihály vajda (Mihai Viteazul), aki méltán vívta ki a Vitéz ragadványnevet, és közben – mint egyik ellenfele, Zamoyski lengyel kancellár írta róla – „az egész világgal zsonglórködni akart”.⁵ A háttérben pedig végig ott látjuk Bocskai Istvánt, Zsigmond fejedelem nagybátyját, aki a céltudatosságot és a kiváló politikát ötvözte. Mintha ő diktálta volna azt, amit előljáró-

¹ A tanulmány az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének műhelyében a 128 151 sz. NKFI-pályázat keretében készült.

² Tóth Sándor László: Színán nagyvezér tervei 1593–94-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1982. sz. 166.

³ Szamosközy István: *Erdély története*. Bp., 1977. 80.

⁴ Szamosközy: *Erdély története*. 60.

⁵ Panaitescu: *Mihai Viteazul*. Buc. 1936. 200.

ban Zsigmondtól idéztünk. Több mint egy évtizeden keresztül ez a három ember – Zsigmond, Mihály, Bocskai – hozta meg a térségünk sorsát meghatározó döntéseket.

Mihály korán kezdte a zsonglörködést. Petraskó (Pătrașcu cel Bun; 1554 – 1557) vajda törvénytelen fiának adta ki magát, holott apja ismeretlen, anyja pedig egyszerű kocsmárosnő volt.⁶ Ennek bátyja viszont az a Iani, aki a befolyásos bizánci Kantakuzénosz család gazdasági ügyintézője lett, majd olténiai bán, és Mihály útjait egyengette. A majdani vajda a szegénységből marhakereskedéssel emelkedett ki. Aztán egyik falut a másik után vásárolta fel. 1585 és 1592 között 36 falut szerzett meg, míg a bojárok csak négyet. Igaz, közben olténiai bán lett, és így többet is megengedhetett magának. Mihály birtoka Caracaltól az Olt mentén a Dunáig terjedt ki.⁷ 1593-ban – 35 évesen – lépett trónra. Olyan konstantinápolyi görögök támogatták, akik már lázadásra készültek, és ő maga is ezt tette.⁸ Mert arra volt pénze, hogy megvásárolja a tisztséget, de tudta, hogy az elmaradt portai adókat még akkor sem tudná kifizetni, ha országa minden egyes lakosát – gyerekekkel együtt – eladná.⁹ Ebből egyetlen kiútként a fegyveres harc ígérkezett. A bojárok többsége vállalta és szorgalmazta, mert összeállt a Szent Liga, amelynek feje a pápa volt, de igazi ereje a Habsburg-konglomerátum. A szultán hadba hívta a román vajdákat. A bojárok pedig tisztában voltak azzal is, hogy a hagyományos oszmán szövetség nemcsak azt jelentette volna, hogy a vajdával együtt kellett volna felvonulniuk a magyar frontra, hanem keményen kellett volna fizetniük is. Közben Havaselvén az oszmánok már mecseteket kezdtek építeni.¹⁰ Ez egyszerre sok volt. A keresztes háború kiutat ígért. És nemcsak Havaselvén.

Moldva is az adósságcsapdában vergődött. Zsarnok Áron (Aron Tiranul) maga is vajdafinak adta ki magát (Alexandru Lăpușneanul tartotta apjának), miután 1591-ben megvásárolta a trónt, olyan keményen próbálta behajtani az adót, hogy a szultán leváltotta, de aztán hitelezői megmentették. Ő pedig alig várta, hogy leszámolhasson velük.

A két vajdaság sorsa Erdélyben dőlt el. Nélküle nem léphettek be a Szent Ligába. Csakhogy az erdélyi vezető elit egy része kivárázó álláspontra helyezkedett. A fejedelem és háborús hívei nem ismertek kegyelmet, a lehetséges ötödik hadoszlopot felszámolták. A habozó és

⁶ Panaitescu: *Mihai*, 22. v. ö. Manole Neagoe: *Mihai Viteazul*. Buc. 1994. 1994. 22–31. Ștefan Andreescu: *Restitutio Daciae. Studii cu privire la Mihai Viteazul*. III. Buc. 1997. 29.

⁷ Ion Donat: *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV–XVI)*. Buc. 1996. 198., 201.

⁸ Panaitescu: *Mihai*, 58.

⁹ Szamosközy István *történeti maradványai*. IV. Szerk Szilágyi Sándor. Bp., 1880. 93.

¹⁰ *Cronicari munteni*. I. Szerk. Mihail Gregorian. Buc. 1961. 120

tökéletes államot tervező humanistákat, nagybirtokosokat és magát a fejedelem unokatestvérét is az összeesküvés – eléggé átlátszó – vádjával részben látványosan kivégezték, részben a fogságban legyilkolták. Így némi pénzhez jutottak, de alapvetően a nagy lehetőséget akarták kihasználni az oszmán hatalom eltávolítására és a magyar korona egységének visszaállítására. Báthory Zsigmond pedig élt és visszaélt a geopolitikai helyzettel, Rudolffal, a német császárral és magyar királlyal már-már egyenrangú félként lépett színre. A két román vajdát egyre inkább úgy tekintette, mintha nem a Szentkorona, hanem az ő hűbéresei lennének. Moldvának ötezer,¹¹ Havaselvének kétezer katonát bocsátott rendelkezésére. Ezek vezetőinek többsége már Báthory István lengyel király oroszellenes háborúiban kitanulta a hadi mesterséget. 1594. november 13-án, Mihály és Áron magyar segédhadaik élén irgalmatlanul lemészárolta az oszmán szolgálatban álló – görög, zsidó – hitelezőket és a muszlimokat. Aztán rávetették magukat a határmenti török területekre. A portyázás jól sikerült, pusztítottak és raboltak, de ágyú hiányában nem tudtak egyetlen komoly erődtímenyt sem elfoglalni, egyedül Brăilát, mert az erdélyi segédhad ágyúit be lehetett vetni. Csakhogy a szultán szörnyű megtorlásra készült. Most már a vajdák nem érhatték be néhány ezres külhoni segítséggel. Hathatós szövetségesek támogatása kellett. Báthory Zsigmond kihasználta a vajdák szorult helyzetét, és olyan hűbéri szerződést akart rájuk kényszeríteni, amely gyakorlatilag mindkettőt az ő helytartójává tette volna. Áron vajda azonban meg akarta kerülni az erdélyi fejedelmet, Rudolf császárral és a pápával vette fel a közvetlen kapcsolatot, ugyanakkor olyan hírek keltek szárnyra, melyek szerint be akart hódolni a szultánnak is. Báthory ezért elfogatta és Erdélybe hozatta, ahol aztán gyanús körülmények között elhalálozott.

1595 januárjában, Prágában Zsigmond és Rudolf olyan szerződést kötöttek, mely szerint az erdélyi fejedelem királyi hűbéresként gyakorolja hatalmát, Habsburg főhercegnőt vesz feleségül, de ha nem lesz örököse, országa visszazáll a magyar koronára. A háborút a két román vajdaság bevonásával folytatják.

Mihály vajda ezek után három főpapból és kilenc bojárból álló küldöttséget menesztett Erdélybe, akik 1595. május 20-án olyan szerződést írtak alá, amelynek aláíróit maga a havaselvi uralkodó árulóknak nevezte, és keserűen panaszkolta fel, hogy megfosztották hatalmától. És okkal.

¹¹ Ion Chirtoagă, Valentina Chirtoagă: Movileștii, polonezii și sud-estul Moldovei. *Revista de Istorie a Moldovei*, 2006. 1–2. sz. 28. https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/43346 (2021-09-15)

A szerződés értelmi szerzője Jósika István kancellár volt.¹² Ő a karánsebesi román kisnemességből emelkedett ki, és alighanem végvidéki tapasztalatai is vezették. Havaselvét Erdély szintjére akarta emelni, mert úgy vélte, hogy az egymást váltó vajdák pénzühségükkel megnyomorítják a gazdag országot, mely el is néptelenedik, míg „a magyarok alatt javulna a helyzet”.¹³ A szerződéssel a havaselvi küldöttek ugyanis hazájuk népének képviseletében (omnes maiores aequae ac minores ejusdem regni Transalpinensis patriae nostre ordines et populi) az erdélyi fejedelmet urukká és örökös királyukká választották (regni nostri Transalpinensis dominum et regem nostrum haereditarium). Egyébként a román köznyelvben az erdélyi fejedelmet királynak (crai) nevezték. Ugyanakkor Mihálynak és a jövőbeli vajdáknak hűséget fogadtak. De ezt némileg viszonylagossá tették, amikor kikötötték, hogy az erdélyi fejedelem helytartó vajdát nevezzen ki, de olyat, aki „nyelvünk és a haza nyelvének [a román és a hivatalos szláv nyelv] tudója” és őrzi az ország régi szabadságát.

Báthory Zsigmond királykódása aligha aratott osztatlan tetszést Rudolph prágai udvarában, még akkor sem, ha Zsigmond már a Római Szent Birodalom fejedelmének nevezhette magát. Viszont annál inkább tetszett azoknak a havaselvi bojároknak, akik a vajda autokráciáját akarták korlátozni, és az alkotmányos rendiség egyes elemeit akarták átültetni hazájukba.¹⁴ Némi túlzással szólva a szerződés valóságos rendi forradalmi program volt. Először is az adó meghatározását vették ki a vajda kezéből. Az adó összegének és az adó kivetésének meghatározása a rendi országgyűlés legfontosabb attribútuma volt, még akkor is, ha csak rábólintott az uralkodói követelésre. Mivel Havaselvén az országgyűlés ismeretlen intézmény volt, az erdélyi diéta hatáskörét terjesztették ki oly módon, hogy havaselvi küldöttek mennek az erdélyi diétába. Az így megállapított adót a vajda és a 12 bojár hirdeti ki, viszont az erdélyi fejedelem nevezi ki az adószedőket, akik ugyancsak a fejedelemnek számolnak el a bevételekről és a kiadásokról. A fejedelem az ország és bojárok kérésére utalja ki a jövedelmeket a vajdáknak – ezek érdemeinek megfelelően. A fejedelem az eddigi birtokadományokat tiszteletben tartja, de a jövőben már csak az ő nevében lehet adományozni, és

¹² Marius Diaconescu: Gândirea politică a lui Ștefan Jósika, cancelarul principelui Sigismund Báthory (Paternitatea unei idei politice: unirea Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova). *Acta Transylvanica*, 2004. 17–42

¹³ Andrei Veress: Campania creștinilor în contra lui Sinan pașa din 1595. *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul IV.* Buc. 1925. 148. V. ö. *Călători străini despre țările române. III.* Szerk. Maria Holban. Buc. 1971. 633.

¹⁴ Gheorghe I. Brătianu: *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române.* Évry, 1977. 166.; Makai László: *Magyar-román közös múlt.* Bp., 1948. 89

csak a hazaiaknak jár birtokadomány. Az igazságszolgáltatásban a régi törvény és szokás a mérvadó, a vajda és a 12 bojár ítélkeznek, de halálbüntetést csak az erdélyi fejedelem beleegyezésével lehet kiszabni. Ez is forradalmi lépés, mert eddig a vajda akarata érvényesült, és a bojárölés eléggé bevett gyakorlatnak bizonyult. Azt is kikötötték, hogy halállal bűnhődjék az, aki a bojárok életére és javaira tör. A görögöket pedig kizárták a tizenkettes bojári tanácsból. A külföldi zsoldosok ügyében úgy rendelkeztek, hogy ha egy magyar vagy más nemzetbeli vétkezik, azt az ő kapitánya ítélje el, ha havaselvi hatalmaskodik idegen katonával, a vajda nevezi ki a vizsgálóbíró. A vajda viszont csak az erdélyi fejedelem tanácsosa lett, nem használhatja azt a kifejezést, hogy „Isten kegyelméből” uralkodik, külföldi hatalmakkal sem tárgyalhat. Csak a fejedelem köthet békét a törökkel, de Rudolf római császár és az egész keresztény világ előzetes beleegyezésével. Egy szóval Báthory Zsigmond minden felségjogot elvett Mihálytól. Viszont a havaselvi érseknek rendelte alá az erdélyi ortodoxokat is. Tehette ezt azért is, mert Havaselve uralkodójának tekinthette magát, és ezzel a jogkiterjesztő intézkedéssel katolikus létére elfogadhatóbbá vált a havaselvi klérus számára. Azon lehet vitatkozni, hogy Báthory Zsigmond a magyar királyok példáját követte vagy a humanista Dacia-kultusznak hódolt. A szerződés eredménye valóságos „szövetséges állam” – hűbéri formában.¹⁵ Ilyen erős intézményes kapcsolat a három oszmán vazallusország között sem előtte, sem utána nem alakult ki. Valóságos államszövetség volt.

Zsigmond fejedelem a szerződésnek megfelelően még május 20-án vajdává nevezte ki Mihályt, udvari költségeinek fedezésére évi 15 ezer forintot helyezett kilátásba, továbbá 200 lovas és 200 gyalogos katona zsoldját. Az összes város jövedelmeit és szolgáltatásait – az állami adók kivételével – átengedte a vajdának, de Brăila, továbbá – a még török, de visszafoglalandó – Turnu és Giurgiu fölötti rendelkezést magának tartotta fenn.¹⁶

Június 3-án Moldvával hasonló szerződést kötött Báthory. Kérdés csak az volt, hogy miként lehet érvényt szerezni a papírosnak.¹⁷ Mihály dühöngött, fájlalta Áron vajda elvesztését, és szidta az új István (Ștefan Răzvan) vajdát, a „cigány kurva” fattyát. A helyzetet a török támadás mentette meg. Már az egyik áprilisi kémjelentés arról tudósított, hogy mintegy hatezer magyar katona tartózkodik Havaselvén, de a helyiek-

¹⁵ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története*. II. 9.

¹⁶ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. I. Buc. 1982. 87–92.

¹⁷ Fejér Tamás: Források Erdély és Havasalfölde 16. század végi politikai kapcsolataihoz. https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/31546/EM2019--1_004-FejerTamas.pdf (2021-09-23)

nek már elege van belőlük, ezért nemsokára fellázadnak ellenük a vajdával együtt.¹⁸ A török veszély azonban összefogásra ösztönzött. Hiszen az a Szinán indult Havaselve ellen, aki az előző évben elfoglalta Győrt, melyet Bécs elővédjének tekintettek. Mindez jól példázza a havaselvi mellékhadszíntér jelentőségét. Lélegzetvételnyi szünetet biztosított a nyugati ellenállásnak.

Szinán pasa mintegy negyvenezeres sereg élén ellenállhatatlanul nyomult. Igaz, augusztus 23-án Mihály váratlanul erősen megszorongatta őt Călugăreninél, még élete is veszélyben forgott, de nemcsak hogy elfoglalta Bukarestet és Târgoviștét, hanem ezeket megerősítette és még néhány mecsetet is berendezett. Mindez arra utalt, hogy Havaselvét éppen úgy be akarták olvasztani az oszmán birodalomba, mint korábban Bulgáriát és Szerbiát. Erdélyben is felütötte fejét a félelem. Itt viszont sikerült olyan sereget kiállítani, amely Mihályéval egyesülve már némi túlerőt képviselt Báthory Zsigmond fővezérsége (és Bocskai István alvezérkedése) alatt. Az előőrsöt a terepet jól ismerő Mihály vezette. És bár eléggé szervezetlenül, de valósággal rázúdultak az oszmánokra, akik inkább a visszavonulást választották. Meglepő fejlemény. (Közben néhány marosvásárhelyi szombatos kézműves levelet írt a temesvári pasának, hogy őket ne bántsák, mert nem esznek disznóhúst. A levél Báthoryhoz került, és jót nevetett rajta, de a levélírókat elvitték a görgényi várba, hadd ássanak ott – a szikla tetején – egy kutat.¹⁹) Szinán nem is kockáztatta meg az ütközetet. A két városban némi erőt hátrahagyva igyekezett minél gyorsabban hazavonulni. A keresztény szövetségesek október 18-án elfoglalták Târgoviștét, aztán egy hét múlva Giurgiunál felmorzsolgatták az oszmán utóvédet, és magát az erődítményt is elfoglalták. Európa ünnepelt, de valójában nem nagyon volt mit. A Dunán ugyanis már nem keltek át, sőt sietve vonultak haza, mert ember és ló egyaránt megsínylette az élelem hiányát. Kiderült, hogy átütő sikerre jogosító nagy hadsereggel nem lehet az ellenfél földjére behatolni az éhhalál kockázata nélkül. Közben pedig Moldva kilépett a keresztény koalícióból, mert Zamoyski lengyel kancellár Jeremiás (Ieremia Movilă) vajdát ültette trónra, István (Ștefan Răzvan) vajdát pedig elfogták, majd karóba húzták. Lengyelország ugyanis az oszmánokkal békében akart élni, hiszen tartott attól, hogy ha hadba lép ellenük, azok ráengedik a tatárokat, és míg ő vérét ontja, a Habsburg hatalom és a moszkvai cár megerősödnek. Moldva lengyel-török kondomínium lett, lengyel hűbéres, miközben a Portának adózott. Újabb keserű tanulság: az államrezo-

¹⁸ Andrei Veress: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. IV. Buc. 1932. 205–206.

¹⁹ *Erdélyi történeti adatok*. I. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. 31.

elnyomja a keresztény szolidaritás eszményét. Velence sem csatlakozott, mert nem akart lemondani a kereskedelmi haszonról, Franciaország pedig már a század '20-as éveitől felvállalta a török szövetséget. A lengyel fellépés mégis hasznosnak bizonyult, mert a tatárokat Moldova határánál megállította, holott Szinán arra számított, hogy velük harapófogóba fogja a keresztény sereget.²⁰ Jeremiás Moldova megmentőjének tartotta magát, támogatta a lengyelországi ortodoxiát, a török elleni fellépést szerencsétlenség forrásának tekintette.²¹

1596-ban Báthory kisebb sereget küldött Temesvár ellen, de a korábbi részsikerek ellenére nem járt sikerrel. Aztán október végén Mezőkeresztesnél sor került a háború legnagyobb ütközetére, amely keresztény vereséggel ért véget. Hatott a Habsburg-átok: nem utoljára tehetségtelen főhercegre bízta a hadvezetést. Igaz, az oszmán sereg létszámában kétszerese, esetleg háromszorosa lehetett a negyvenezres keresztény hadnak, ez utóbbi viszont már technikailag volt fölényben.²² A hosszú háború kimenetele még nem dőlt el. Báthory Zsigmond kitüntette magát a csatában, sőt kereste a veszélyt. 1597 elején Prágában előadta kéréseit, többek között Mihály számára is zsoldosokat kért a bulgáriai támadás érdekében, még Buda elfoglalására is terveket szőttek, de aztán lelkiileg megroppant.²³ Az előkelő frigy a Habsburg főhercegnővel egyéni és közösségi tragédiák forrása lett. Zsigmondnak állítólagos homoszexualitása miatt, vagy talán más okból nem sikerült elhálni házasságát.²⁴ Nem bírta a lelki terhet. Menekülni akart a trónról. Hosszas tárgyalások után le is mondott. 1597 végén Erdélyt átadták a magyar királynak, pontosabban adták volna. Az erdélyi diéta 1598 áprilisában hűséget fogadott Rudolfnak, és ha Miksa főherceg idejében megérkezik a mellérendelt Basta zsoldosaival, átvehette volna Erdélyt. Ez egy lépés lehetett volna a magyar korona országának egysége felé. Sokakat ez vezetett. De ezen túl az újraegyesítés racionalitása abban rejlett, hogy a Habsburgok jobban odafigyelnek a keleti hadszíntérre és megnyitják erszényüket. Márpedig a pénzen múlt majd minden. Közben ugyanis lezajlott valamiféle katonai forradalom. Korábban, még 1526 előtt a páncélos lovagok képezték a csatadöntő elemet, most immár a jól felszerelt zsoldosok, nehézlovasok, puskás gyalogosok, és emellett a tüzérség is hatékonyabbá lett. Csakhogy, ha nem tudták kifizetni a zsoldot, a zsoldosok a lakosságot fosztogatták, polgárt, parasztot és nemest egyaránt.

²⁰ Andreescu: *Restitutio Daciae*. 1997. 64.

²¹ *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*. Szerk. P. P. Panaitescu. Buc. 1936. 55.

²² Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 217–219.

²³ Andrei Veress: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. V. Buc. 1932. 57.

²⁴ Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. *Századok*, 1982. 3. sz. 653.

A hadviselő felek a pénz és zsoldosaik foglyai voltak. És a pénzek lassan csurogtak és ezért az akut konfliktusok halmozódtak.

Míg Báthory belefáradt a pénzkérésbe, Mihály nem hagyta magát. Kért, követelt és támadt. Támadó hadjárataival megelőzte zsoldosai lázadását. Politikáját a zsold előteremtésének igyekezete és a geopolitikai cselekvés kényszere határozta meg. Figyelte, hogy mi történik a magyarországi főhadszíntéren. 1596 őszén a tatárok Bukarestig prédálták fel az országot, de miután kiverte őket, megint átkelt a Dunán. Míg szerb kapitánya, Baba Novac Szófiáig portyázott, ő maga Nikápolyt vette ostrom alá. Híre is ment a neves erődítmény elfoglalásának. Valójában Mihály, amikor hírért vette a mezőkeresztesi vereségnek, visszavonta csapatait. Erdély felé vette útját, miközben a szultán a vajdaságát elismerő zászlót küldte meg neki.²⁵ Mihály szövetségesei tudtával tárgyalta a törökkel, közben már közvetlenül Miksa főhercegtől segítséget kért, hogy felégethesse a Nikápolynál készülő török hidat, mert „ami én rajtam áll, vagy élek, vagy halok, de semmiben hátra nem akarok állani” – írta 1597. április 1-én.²⁶ Áprilisi tréfa? A színlelés világában csak a színlelés segített a túlélésben. Igaz, a színlelők sem tudták mindig, hogy színlelnek-e vagy sem, mert valós és színlelt szándékaikat az állandóan változó helyzethez kellett igazítani. Az oszmánok is ezt csinálták. A havaselvi béke vagy fegyverszünet mindenki érdeke volt. Konstantinápoly lakosságának szüksége volt a havaselvi termékekre, Havaselvénak pedig a kereskedelemből befolyó pénzre. Két évig tartott ez a viszonylagos nyugalom. Közben 1597 júliusában Mihály – erdélyi, havaselvi, bolgár, szerb, kozák – zsoldosai fizetségük elmaradása miatt lázadoztak, és őt magát is megfenyegették.²⁷ Panaszkodott is Mihály a császári megbízottaknak: „Beléptem a nagy játszmába, és míg mások békében élnek, mint az erdélyiek, én pedig mindenkivel üres kézzel állok szemben.”²⁸ Nemsokára ígéret mellett némi pénz azért csak jött Prágából. Így aztán 1598 júniusában Havaselve megegyezett Rudolf megbízottjaival. Szerződésben rögzítették, hogy Mihály bojár tanácsosaival és tisztjeivel, akik valamennyien az egész országot képviselik, elismerik a magyar korona királyságával való egyesülést, és oly módon ismerik el hűbéruruknak a császárt és királyt, miképpen a korábbi vajdák a szent királyokat. A császár-király pedig Mihály számára köteleles évente ötezer harcos zsoldját biztosítani, szükség esetén még ötezerét.

²⁵ Andreescu: *Restitutio Daciae*. 176.

²⁶ Veress: *Documente*, V. 61

²⁷ Veress: *Documente*, V. 71

²⁸ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XII. Szerk. Nicolae Iorga, București, 1901. 333.

Ezzel a haddal a vajda megvédi Erdélyt, Havaselvét és Magyarországrészeit, ahogyan azt a császár-király vagy Miksa főherceg parancsolja, aki még Erdély kormányzójaként adott esetben haddal segíti. A vajdai tisztelet ő és utódja örökösen bírják, adót nem fizet, de évente valami tisztes ajándékot ad. Magszakadás esetén a karok és rendek választanak új vajdát. A havaselvi érsek erdélyi főhatóságát nem említette a szerződés, de azt kikötötték, hogy a havaselvi vallásgyakorlatba nem szólnak bele, és „nem kényszeríthetnek minket, a karokat és rendeket más vallásra”.²⁹ Ezzel a szerződéssel Mihály kibújt a számára oly sérelmes 1595-ös szerződés szorítójából, és az esetleges katolizáló törekvéseket is elhárította. A bojárok befolyását is visszaszorította, bár ezeknek meglehetett az az erkölcsi elégtétele, hogy karoknak és rendeknek nevezhették magukat, és ebben a minőségben – papíron – a vajdával együtt döntöttek, de olyan érdekképviselői szervre, mint az erdélyi diéta nem tettek szert.

Az erdélyi diéta bármennyire is gyenge volt, beleszólt a dolgok menetébe. 1598. április 8-án letette a hűségesküt a császár-királynak. Rudolf megbízottjai is megesküdtek arra, hogy a tartomány élére magyarokat állítanak és a vallások helyzetét elfogadják.³⁰ Csakhogy augusztusban Zsigmond váratlanul visszatért Erdélybe, és Bocskai hathatós közreműködésével a diéta visszafogadta. A fejedelem béketárgyalásokat kezdeményezett, és annyi eredményt el is ért, hogy az oszmán fősereg nem Erdély felé vette útját, hanem Várad ellen fordult, de az kiállta az ostromot. Elképzelhető, hogy Bocskai csak hathatósabb támogatást akart a császári udvartól kicsikarni, mert annak ellenére, hogy törökbarát hírébe hozták, Prágába ment tárgyalni Zsigmond fejedelemségének elfogadása érdekében. Zsigmond azonban elárulta Bocskait, mert megint lemondott és 1599 márciusában Báthory András bíborosnak adta át a trónt. Ez már komoly riadalmat keltett Prágában, mert a bíboros élvezte a lengyelek támogatását, és a törökökkel való különbékére hajlott.

A császári udvar két embert játszhatott ki András ellen: Bocskait és Mihályt. Egyiket sem szerették. Bocskainak azonban nemcsak szűkebb hazájában, Biharban, hanem Erdélyben is voltak birtokai, és királyi jövedelmekre is rátette kezét. Mihály viszont, mint külhoni, helyi beágyazottság nélkül kezelhetőbbnek tűnhetett. Egy év múlva, amikor már sok minden kiderült, az egyik császári megbízott jelentéseiben Bocskait *Pestis* álnévvel jelölte, Mihály pedig a *Polypus*, *Bifrons* (polip, démon vagy szörnyeteg) álnevet kapta.³¹ De még nem derült ki, melyik a veszélyesebb.

²⁹ Mihai Viteazul în conștiința europeană. I. 187–190.

³⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1878. 162–163.

³¹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 399.

Mihály bizonyította, hogy ért a kardforgatáshoz és a diplomáciához. 1598 őszén megint átkelt a Dunán, és a korábbinál nagyobb erővel támadta a török erődítményeket, melyeket nem tudott elfoglalni, de környéküket felégette. Prágában persze felnagyították a sikert, az orosz követ azt jelentette a cárnak, hogy a vajda seregei már Konstantinápolytól háromnapos járásra pusztítottak.³² Mihály pedig olyasmit szivárogtatott ki, hogy Báthory Zsigmond nemcsak a hadakozástól akarta visszatartani, hanem országa elfoglalásával fenyegette, és ezért kénytelen volt visszafordulni.³³ Közben békét kérő követeket küldött a Portához. Miksának viszont azt adta tudtára, hogy ha Zsigmond békét köt a törökkel, akkor a törökök helyett ő lesz az erdélyi fejedelem számára a pogány és a török, a császárt pedig azzal kecsegtette, hogy elfoglalja Moldvát, és ha Erdély, Havaselve és Moldva újra együtt lesz, lengyel „barátaival” összejátszva elérhető az, hogy a főherceg foglalja el a lengyel királyi trónt.³⁴ Aztán a császárnak arról értekezett Zsigmond visszatérése kapcsán, hogy Havaselve „ennek előtte és most is Erdélynek oltalma alatt nyugszik, ez a változás nem kicsi gondot okoz”, de kéri őfelségét, ne támadja meg Erdélyt, mert ha „a keresztyén fegyvert keresztyén vér ellen fordítja”, még nagyobb romlás várható, és Havaselve is végveszélybe kerül, legyen tekintettel Zsigmond érdemeire, Szinánt „velünk egyetemben az országból kiverte”, most is a török ellen fog harcolni.³⁵ Ez a közös harc elmaradt, viszont 1599 márciusában a törökök már Havaselvén pusztítottak.³⁶ Áprilisban Mihály már felajánlotta, hogy Erdélyen keresztül a római császár segítségére siet,³⁷ más szóval rendet csinál Erdélyben. Prágában értettek a szóból, jól jött az ajánlat, mert ha a havaselvi vajda távolítja el a kardinálist, a pápánál jobban ki tudják magyarázni a katolikus egyházon esett sérelmet, július vége felé pedig megegyeztek Báthory András likvidálásában.³⁸ A bíboros éberségét nem volt nehéz elaltatni, nem fogta fel, hogy a nyugodt lengyel világból milyen más közegbe került. Még júniusban Mihály és a havaselvi bojárok ahhoz hasonló hűségesküt tettek, amelyet korábban Zsigmondnak.³⁹ Miközben a havaselvi vajda megígérte Mátyás főhercegnek Bá-

³² *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. I. 285.

³³ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XII. 401.

³⁴ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XII. 396–397.

³⁵ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/1. Buc. 1880. 312.

³⁶ *Panaitești: Mihai*, 149.

³⁷ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XII. 431.

³⁸ Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története*. Temesvár, 1893. 50–54.; *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/2. Buc. 1888. 321.

³⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 303.; *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/1. 329–331

thory András fejét,⁴⁰ ez utóbbi megejtő naivitással a moldvai Jeremiás vajdát nyugalomra intette, mert amikor a török Havaselve ellen készül, „Mihály vajdával szövetségünk vagy on egymás között, ki, ha nem volna is, ilyen háborúságnak idején ugyan nem is méltó s nem illendő egyik keresztyén fejedelemnek az másakra támadni.”⁴¹ A szultánt is arra kérte, hogy bocsásson meg Mihálynak, engedje el az évi adót, de a havaselvi vajdákat az erdélyi fejedelmek nevezzék ki.⁴²

Prágában viszont az volt a cél, hogy Magyarországot Erdéllyel és a két vajdasággal együtt állítsák csatasorba, és a Duna legyen az új határ a két birodalom között.⁴³ Rudolf Mihálynak is sziléziai uradalmat adott hűsége fejében, hiszen szakítva a törökkel, „nekünk, valamint királyságainknak, elsősorban a magyar királyságnak alávetette magát, a régi szokásnak megfelelően”.⁴⁴

Közben még július folyamán Bocskai, akit gondosan Prágában tartottak, felajánlotta, hogy 6-8 ezres sereggel meghódítaná Erdélyt. Ez jelentette a legnagyobb veszélyt Mihályra, akinek követe már azt jelezte, hogy ura készen áll az erdélyi támadásra, annál is inkább, mert Báthory András már megkapta a szultáni zászlót.⁴⁵ Prágában nem bíztak Bocskaiiban, azt hitték, hogy Mihályt jobban kézben tudták tartani, mint a magyar főurat, aki birtokain a korona jövedelmeit is magának szedte be, és ha Erdélyben nem is szerették, a nemesi világban tekintélynek örvendett. Mihály viszont hazájában rosszul állt, a bojárok egy része már belefáradt a véget nem érő hadakozásba. Többen is már a moldvai Jeremiás vajdához fordultak, hogy a lengyel királlyal mást állítson országuk élére. Hangsúlyozták, hogy Mihályt ugyan elismerte a török, de leszámolásra készül, a vajda hatalma is egyre kétségesebb, mert zsoldosai lázonganak a pénzhiány miatt. Sőt – hangsúlyozták a moldvai fellépést kérő havaselvi bojárok – Mihály rosszabb, mint maga a török.⁴⁶ Viszont az ígígyen aposztrofált vajda már jól bevált a határháborúban, európai hírre tett szert. Prágában pedig most megnyílt a pénzcsap, már utalták is a pénzt a havaselvi vajdának, hogy megvédje magát a moldvai és török támadástól.⁴⁷ Szeptember végén Prágában eldöntötték az Erdély elleni támadást.⁴⁸ A Felső-Magyarországot kézben tartó zsoldosvezérnek,

⁴⁰ Veress: *Documente*, V. 246.

⁴¹ Veress: *Documente*, V. 245.

⁴² *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XII. 452.

⁴³ Veress: *Documente*, V. 248.

⁴⁴ Veress: *Documente*, V. 255.

⁴⁵ Veress: *Documente*, V. 242.

⁴⁶ *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*. Szerk. Gheorghe Chivu. Buc. 1979. 111–113.

⁴⁷ Veress: *Documente*, V. 243.

⁴⁸ Veress: *Documente*, V. 260.

Bastának pedig meghagyták, hogy belátása szerint egyeztessen Mihály vajdával, mikor támadnak Erdélyre.⁴⁹ A közös Basta–Mihály fellépést azonban az oszmánok magyarországi hadműveletei miatt halogatták, a halogatás miatt a havaselti vajda már árulással vádolta Bastát.⁵⁰ Csak-hogy közben Báthory András felajánlotta, hogy szövetkezik a császárral, hűséget fogad neki, és feleségül veszi unokatestvére egykori feleségét.⁵¹ A pápa is támogatta ezt a szándékot.⁵² A császárnak ugyan elege volt a Báthoryakból, de az udvarban még abban bíztak, hogy az erdélyi fejedelem szakít a törökkel, és el lehet kerülni a kardinális-gyilkosságot, ezért az erdélyi fejedelemmel felvette a tárgyalások fonalát.⁵³ Mihálynak viszont lépnie kellett, mert létéről volt szó. Ha netán kiegyezik a császár és az erdélyi fejedelem, akkor hamis esküje miatt megint abba az alárendelt hűbéres helyzetbe kerül, melytől már megszabadult. És különben is hadjáratát már gondosan előkészítette. Báthory András több figyelmeztetés után Mihályhoz elküldte egyik emberét, hogy magától a vajdától tudja meg, mit akar. Ez aztán olyasmit mondott, hogy a török ellen készül, és inkább kutya marcangolja szét gyermekeit, mintsem hogy Erdélyre támadjon. Két hét múlva, 1599 októberének derekán a császár nevében elindult Erdély felé.⁵⁴ Harcedzett román, magyar, kozák, balkáni csapatokat vethetett be, „valóságos kelet-európai nemzetközi sereget”,⁵⁵ és közben a székelyeket is megnyerte, a székelység alkotta erdélyi hadjáratának bázisát.

A székely kérdés időzített bombaként ketyegett. 1595-ben Zsigmond fejedelem ugyanis hadba hívta a székelyeket, és mindazok, akik szabadulni akartak a jobbágyparaszti helyzetből, lelkesen csatlakoztak a Havaseltére induló sereghez. Meg is kapták a szabadság ígétetét, de aztán a hadjárat után a diéta visszavonta, arra hivatkozva, hogy a volt jobbágyok feldúlták volt uraik javait. A székely nemesek emellett még véres bosszút is álltak, lemészárolták a szabadságért kiálló és nemesi birtokokra törő vagy saját birtokaikat visszaszerző „székely község” hangadóit.⁵⁶ Az érem másik oldala, hogy nemcsak úri érdekről volt szó, hanem kincstári adóról is, ugyanis a felszabadított közsékelyek már nem voltak adókötelesek. Ennek a kis polgárháborúnak Bocskai úgy vetett véget, hogy a nemesek oldalára állt, és kegyetlenül rendet csináltak.

⁴⁹ Veress: *Documente*, V. 244.

⁵⁰ Veress: *Documente*, V. 260–261.

⁵¹ Veress: *Documente*, V. 265.

⁵² *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. I. 269–230.

⁵³ Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 57.

⁵⁴ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. I. 338.

⁵⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. 90

⁵⁶ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. III. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1877. 359–360., 487–488.

Ezt az úgynevezett „véres farsangot” a székely felkelők nem felejtették el. Csak az alkalomra vártak, és nemcsak ők. Amikor Zsigmond 1598 augusztusában visszajött, a császár-királyi biztosok Mihály vajdához fordultak, hogy álljon az elégedetlen székelyek élére, és távolítsa el a hitszegő Báthoryt.⁵⁷ Csakhogy ilyen akcióhoz időre volt szükség. 1599 őszén jött el ennek ideje. A császári megbízottak olyan székely szabadságlevelet hamisítottak, amely Rudolf odahamisított aláírásával állította vissza régi szabadságaikat, melyeket még a szent királyok adományoztak.⁵⁸ Amikor pedig Mihály vajda átlépte a határt, megindult a hadszervezés és elszabadult a bosszú. A vármegyékben is fel-feltört a paraszti elégedetlenség, az adófizetést megtagadó jobbágyok beálltak a vajdai seregbe, felcsaptak hajdúnak vagy végvári katonának, ami aztán az erdélyi nemesség nagy sérelme lett, mert fel-feldúlták a nemesi birtokokat és fosztogatták a jobbágyot.⁵⁹

Október 28-án Nagyszeben mellett, Sellenberknél csaptak össze Mihály vajda és Báthory András hadai. Malaspina pápai nuncius megpróbált békét teremteni, de már késő volt. Mihály nem lépett vissza, a véres csata estéjén azonban úgy látta, hogy még nem dőlt el, ki lesz a győztes, ezért a nuncius közbenjárását kérte a béke érdekében, amikor viszont megtudta, hogy András elmenekült, mellőzte a nunciust.⁶⁰ A menekülő fejedelmet Csíkszentdomokos mellett a hegyekben megölték, a pápa átokkal sújtotta a falut. November 1-én Mihály ünnepélyesen bevonult Gyulafehérvárra. Aztán Báthori András tetemét méltó módon eltemették. Mihály pedig Mátyás főhercegnek kifejtette, hogy megbüntette az esküszegőt, és ami őt illeti: „én nem törekszem semmire Isten dicsőségén, a keresztény világ üdvén és az oszmán nemzetség romlásán, valamint császári felséged királyságai és tartományai határainak kiterjesztésén kívül.”⁶¹ A császár tudomásul vette, hogy „a kocka el lett vetve”.⁶²

Kezdetben minden jól folytatódott. Mihály azt játszotta el, hogy – mint Bocskai, miután beszélt a nunciussal, Prágának jelentette – „a törökök és a császár biztatására járt el”.⁶³ És ebben volt némi igazság. Hitegette a nagyvezért és a temesvári pasát, a szultán meg is küldte neki a vajdaságát elismerő zászlót. Egy élesszemű megfigyelő ámulva látta, hogy Mihály „bizony csuda ember [...], mindenfelé egyaránt jó szót és reménységet ad”, ugyanakkor „nem nézi az ország szabadságát, sem

⁵⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 57.

⁵⁸ Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda 1593–1601*. Bukarest, 1977. 93.

⁵⁹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 385, 522–523.

⁶⁰ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/1. 513.

⁶¹ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. XII. 1274.

⁶² *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/1. 347.

⁶³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 419.

decretumát. Mely dolog az erdélyieknek oly nehéznek és súlyosnak tetszik, hogy mindnyájan azt mondják, hogy bátor egy kemence fűtőjét küldené ő fölsége, mégis inkább szolgálnának annak, hogy nem mint ennek, kit igen tirannusnak állítanak. Tudják jól az oláhokat [mármint a havaselvi bojárokat] mint tartotta, és mint ölette Havasalföldében, az kinek mentől szebb szót ad és jó akaratot mutat, az annál inkább fél”.⁶⁴ (Az érem másik oldala: Mihály kevesebb előkelőjét ölette meg, mint Báthory Zsigmond 1594-ben.)

Amikor Mihály elfoglalta Erdélyt, a pápai nuncius megkérdezte, hogy török avagy havaselvi módra (modo turcico o valaco) akar uralkodni, mert ha ezt teszi, nem lesz biztonságban.⁶⁵ Egyelőre minden jól indult, hiszen – egyik királyi megbízott jelentése szerint – „nagy okossággal” havaselvi hatalmát magyar zsoldosokkal, az erdélyit pedig román alvezéreivel próbálta biztosítani.⁶⁶ Valamiféle kettős hatalmat épített ki. A várbirtokok élére főleg havaselvi embereit állította, bevezette a havaselvi autokratikus kormányzási technikát,⁶⁷ ugyanakkor a rendi alkotmányosság hagyományos intézményét, a diétát is működtette. Gyulafehérvári bevonulása után alig három héttel összeülhetett az országgyűlés, melytől minden császári-királyi megbízottat gondosan távoltartott, hiszen ezek tudták, hogy Prágában azt szeretnék, ha Mihály vajda minél hamarabb átadná a hatalmat az uralkodó által kinevezendő kormányzónak. Mihály azonban a diétával fejedelemsként fogadtatta el magát, és a rendek a nagy fejleményt Isten akarataként fogadták:

„Minthogy minden birodalmak és fejedelemségek az Úristentől őfelségétől vagynak, hisszük, hogy ő szent felsége – a kegyetlen pogány ellenség ellen mostan minékünk te nagyságod mutatta – kegyelmes-ségéből és a teljes kereszténységnek jó végzéséből kegyelmes fejedelmünknek lennie, kiről ő szent felségének szüntelen igyekezünk hálát adni, hogy ez ideig édes hazánkban minden ellenség ellen kegyelmesen megoltalmazott, most is könnyörogvén őfelségének: hogy nagyságod kegyelmes és szorgalmatos gondviselése alatt édes hazánkban megmaradhassunk az ő szent nevének dicséretére, nagyságodnak is jó nevének és hírének kiterjedésére, nevedezésére.”⁶⁸

Az öröm nem lehetett teljes, mert Mihály beindította az adóprést. Nem is tehetett mást. A nemesek viszont cserében a lázadó jobbágyok és a hatalmaskodó katonaelemek megfegyelmezését kérték. És ezt

⁶⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 427.

⁶⁵ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*. III/1. 514.

⁶⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 426., 430.

⁶⁷ Andreescu: *Restitutio Daciae*. 259.

⁶⁸ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 430.

azért is remélhették, mert Mihály ugyan a közsékelyek pártját fogta, de magyar katonai vezetők és helyi főnemesek is belső köréhez tartoztak. Különösen a magyarországiak, mint a szatmári kapitány, Székely Mihály, aki 1600 januárjában arról lelkendezett a császárnak, hogy ha Mihályt megtarthatják, megtartják Erdélyt is, de ha őt elvesztik, elvesztik ez országot is. Aztán majd két hónap múlva már azzal vádolta, hogy összejátszik a törökkel.⁶⁹ Közben egy másik udvari megbízott már azt tervezte, hogy Mihállyal miként lehetne Bulgáriát és Szerbiát meghódítani.⁷⁰ És okkal, mert Dionísiosz Rállesz (Dionisie Rally), egykori tirnovói érsek, 1599 decemberében azt jelentette a császárnak, hogy Mihály „minden célja a török elleni harc, és Szófiát tenni székhelyévé”.⁷¹ Valójában ez már inkább a főpap célja lehetett. Igaz, már 1597-ben Bulgáriából átokleveleket küldtek Mihálynak, ha nem jön segítségükre.⁷² Csakhogy ő előbb Moldvát akarta elfoglalni. Miután megkapta a szultáni zászlót, egyik török „barátjának”, egy kapudzsibasának hosszan kifejtette, hogy a szultán megengedte a magyarok elleni fellépését, akik őt a maguk „nagy ravaszságával” árulással vádolták, de „háromnapos csatában” legyőzte őket, és mivel Jeremiás vajda sem hű a szultánhoz, ha neki adnák Moldvát, hűségre térítené ezt az országot is.⁷³ Jeremiásnak pedig decemberben arról írt, hogy miután az erdélyieknek letette a hűségesküt, tudva, hogy Báthory András meg akarta fosztani vajdaságától, hadra kelt, és „nem mi, hanem Isten verte meg őket, hiszen mi a hitet és az esküt keményen megtartjuk, az igazságot és a hitet mindhalálig megtartjuk”. Ehhez még azt is hozzátette Mihály Jeremiásnak, hogy „ne higgyen a szavaknak”, és „éljünk barátságban, mint a testvérek”.⁷⁴ 1600 márciusában Mihály tréfás kedvében azt ajánlotta Báthory Zsigmondnak, hogy vegye feleségül a lányát, és Erdélyt régi határaival foglalja el.⁷⁵ Aztán a lengyel királynak tett ajánlatot: hűbérurának ismeri el, ha fia litván nagyherceg lehet, ő pedig örökösödési joggal megkapja Moldvát, és nemcsak ezt egyesíti a lengyel koronával, hanem Erdélyt, Havaselvét és a Fekete-tenger partvidékét.⁷⁶ Ez természetesen felborította volna a térség egész szövetségi rendszerét. A lengyel király meg is üzent, hogy ne támadja meg Moldvát. Mire Mihály közölte, hogy az

⁶⁹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 355., 493–494.

⁷⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 355.

⁷¹ Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki. XII. 553.

⁷² Veress: Documente, V. 96.

⁷³ Mihai Viteazul în conștiința europeană. I. 256

⁷⁴ Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul. Szerk. P. P. Panaitescu. Buc. 1936. 97–98.

⁷⁵ Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Szerk. Ilie Corfus. Buc. 1979. 401.

⁷⁶ Mihai Viteazul în conștiința europeană. I. 438.

Kortárs, 1601-es metszet
Vitéz Mihályról.

(Forrás: Nicolae Iorga:
Domni români după portrete
și fresce contemporane. Sibiu,
1930.)

Isten verje meg őt, ha Moldvát bántaná.⁷⁷ Egy hónap múlva, májusban már el is foglalta. Aztán már azon törte a fejét, hogy Lengyelországot felosztja a Habsburg császár és a moszkvai cár között. Sőt, már olyan hírek is járták, hogy ő maga akar felcsapni lengyel királynak.⁷⁸

Közben Mihály már benyújtotta a számlát Rudolfnak. 1600 januárjában azzal kezdte, hogy miután elfoglalta Erdélyt, amelyet a törökök 74 éve elszakítottak Magyarország koronájától, felajánlja a császárnak, akit, valamint Magyarországot és a kereszténységet hittel szolgál, ugyanakkor örökösödési joggal kéri Erdély birtokát, továbbá kívánja ennek régi határait a császártól és Magyarországtól, és természetesen Havaselvét, méghozzá Báthory Zsigmond titulását is.⁷⁹ Még azzal is fenyegetőzött, ha nem kapja vissza Partiumot, erővel foglalja el.⁸⁰ A császár-király azt szerette volna, ha Mihály átadja Erdélyt és hazatér, mire ez keményen

⁷⁷ Mihai Viteazul în conștiința europeană. I. 442.

⁷⁸ Panaiteșcu: Mihai. 201–202.

⁷⁹ Documente și însemnări. 132–133.

⁸⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 375.

kifakadt: „jól mondták nekem, hogy ne higgyek a németnek”.⁸¹ Egyik hű zsoldosvezére már olyasmit mondott neki, hogy Magyarországon vannak, akik királlyá szeretnék választani,⁸² és Illésházy István, a kor egyik legtekintélyesebb politikusa is hallott Mihály azon szándékáról, hogy „Lengyelországra vagy Magyarországra menjen, és övévé tegye”.⁸³ Ilyesmire némi alapot adhatott az is, hogy Mihalcea bánnak gyakran eljárt a szája, és ezért Mihály megintette és lehülyézte. Júliusban némileg finomította követeléseit. A magyar utalásokat elhagyta, de még megtoldotta kívánságait. Immár nemcsak Erdély örökös és férfiágon átörökíthető kormányzóságát kívánta, de emellett Moldvát és Havaselvét is. Míg korábban a töröktől visszahódított területeket Rudolfnak ajánlotta fel, most Temesvárt és környékét is magának akarta. A további háborúhoz is pénzt kért, és azt, hogy szükség esetén ő parancsolhasson a kassai kapitánynak. Magának kérte a nagy fejedelmi uradalmakat, valamint a felségjogokat. Erre a magyar kívánságlistára még románul ráírta „és Erdély határát, kívánom, amit kívántam, Moldvát, Havaselvét.”⁸⁴ Ugyanakkor fogadkozott, ha elég pénzt kap, Budától a Fekete-tengerig mindent a császár kezébe ad.⁸⁵ Bár Prágát többen is figyelmeztették arra, hogy a Porta még arra is hajlandó lehet, hogy elismeri Mihály uralmát a meghódított területek fölött, Rudolf nem sokat engedett. Szeptember 12-én válaszát azzal kezdte, hogy bár jobban szerette volna, ha Mihály visszamegy Havaselvére, mégis megbízza Erdély kormányzásával, de a régi szokásokat és törvényeket – minden újítás nélkül – be kell tartania, tartsa magát a diéták rendelkezéseihez, mindig mellette lesz egy, a főhatalom által kinevezett tanácsadó, adókat önhatalmúlag nem emelhet. Mihály a felségjogokat (birtokadományozás, igazságszolgáltatás legfőbb fóruma) nem kapta meg. Rudolf Partiumot sem adta vissza Erdélynek, viszont megengedte, hogy Mihály örökösödési joggal uralkodhasson Havaselvén, de Moldvában már nem.⁸⁶

Csakhowy közben az erdélyi nemesek fellázadtak Mihály ellen, magyar híveinek többsége is átállt, és Bastát is megnyerték. Ezek egyesült erővel szeptember 18-án Gyulafehérvártól nem messze, Miriszlónál Mihály seregét szétverték. Októberben a lengyelek elfoglalták Havaselvét. A vajda, aki mindkét országát elvesztette, Prágába ment. Elmondta egész életét – és mint az önvallomások esetében szokásos – némi túl-

⁸¹ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki. XII. 703.*

⁸² Szádeczky: *Erdély és Mihály vajda*, 151–152.

⁸³ Gróf Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Szerk. Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 79.

⁸⁴ *Mihai Viteazul în conștiința europeană. I. 522–524.*

⁸⁵ Andrei Veress: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. VI. Buc. 1933. 99.*

⁸⁶ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 539–541.*

zással. Például, ha a nemesség nem támad fel ellene, a temesvári pasa – pénz fejében – átadta volna neki a várat.⁸⁷ Csakhogy bukásának fő oka éppen a pénzhiány volt.⁸⁸ Nem is nagyon hihettek neki Prágában, hiszen 1600-ban már küldtek pénzt Erdélybe. De Báthory Zsigmond mentette őt meg azzal, hogy 1601 tavaszán újra visszatért Erdélybe és a diéta újra fejedelemmé választotta. A császár-király Mihályt és Bastát bízta meg Erdély visszafoglalásával. Augusztus elején Goroszlónál le is győzték az erdélyi hadat, majd Basta a Torda mellett a keresztesmezei táborban orvul megölette a vajdát. Ebben Báthory Zsigmondnak is benne volt a keze, mert Bastának olyan leveleket küldött, amelyeket Mihály éppen Prágából írt. Egyikben a nagyvezérnek mindhárom országot ajánlotta fel, a másokban bojárjait erdélyi beütésre szólította fel, és azt ecsetelte, „a császár féleszű, testvérei is hasonlóak, akár környezetük”.⁸⁹ E levelek alighanem hamisítványok, de valószínűnek tűnhettek a vajda taktikázása és az udvar találó jellemzése miatt. Nem is beszélve arról, hogy maga Mihály korábban a császári követeknek olyan szultáni ajánlatról beszélt, mely szerint nemcsak a három országot kapja meg, de az összes török had vezetőjévé teszi őt.⁹⁰

Orgyilkossággal zárult Mihály története, a szereplésére vonatkozó kérdések viszont nyitottak: vajon valóban olyan zsarnokként uralkodott, mint ellenségei terjesztették? Alig egyéves uralma nyomtalanul elmúlt, nem maradt utána csak a szitok és sajnálkozás, vagy pedig évtizedekre ható következményekkel járt?

A válasz érdekében három lényeges mozzanatra térünk ki: hogyan alakult Mihály viszonya a bojárokkal és a nemesekkel, továbbá milyen vallás- és milyen parasztpolitikát folytatott.

(Folytatjuk.)

⁸⁷ *Mihai Viteazul în conștiința europeană. I.* 633.

⁸⁸ Panaitescu: *Mihai*, 65.

⁸⁹ Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály*, 416.

⁹⁰ Szádeczky Lajos: Regesták Mihály vajda történetéhez. *Magyar Történelmi Társulat*, 1884. 255.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

VAE VICTIS, AVAGY A „HÚR TÚLFESZÍTÉSE”

*Magyarok és románok amerikai tükörben*¹

Második rész

Bandholtz a szerbekről ... és ... ismét a románokról

Az amerikai dandártábornoknak a szerbekkel, a Dél-Magyarország jelentős területeit megszálló s kivonulni nemigen akaró² szerb hadsereg tisztjeivel is meggyűlt a baja: ügynökei, és oda leutazó beosztottjai révén sok nyugtalanító értesülés birtokába jutott.³ Így tudhatta, hogy a berendezkedni vágyó szerb hatalom ugyancsak nem bánt kesztyűs kézzel a magyarokkal. Mégis ez a szigorú katonaember jóval kevesebb csípős, olykor becsületbe vágó megjegyzést,⁴ értékelést enged meg magának a délszlávokkal szemben, mint a románokkal! S jóval kevésbé irritálják a formálódóban lévő Jugoszlávia Budapestre akkreditált diplomáciai és katonai képviselői – dr. *Lazar Baitch* (Bajić) és *Body* (Bódy, Bódy?) őrnagy, mint Románia hivatalosságai... s azok közül is leginkább Constantin Diamandi! Baitch-al kifejezetten jó viszonyba került, olyannyira, hogy több alkalommal is figyelmezteti: óriási hiba volna a szerbek részéről, ha a „román példát” követnék.

Erről ezt jegyezte fel: „Továbbra is érkeznek jelentések arról, hogy Pécssett a szerbek ugyanúgy járnak el, mint azt eddig a románok tették és teszik még mindig a Tiszától keletre. Amíg erről vitatkoztunk sasszézva belépett Baitch szerb követ [...] *Graziani* ezután áttért azokra a panaszokra, amelyeket szerb lefoglalásokra stb. kaptunk, amiket az általuk még mindig megszállva tartott magyar területeken követtek el, s tudni kívánta, hogy a szerbek mikor vonulnak ki és hajtják végre a nekik átadott utasításokat. A kis Baitch jellegzetes diplomata-mosolyt küldött felénk és közölte: [...] felhívta a belgrádi kormány figyelmét

¹ A *bandholtz napló* Román megszállás Magyarországon. Harry Hill Bandholtz dandártábornoknak, a Magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjának feljegyzései 1919–1920 között. Ford. és szerk. Lengyel Gábor. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020 (Előszó: Jeszenszky Géza; a Függelékben Ungváry Krisztián: *SACCO DI BUDAPEST*, 1919. Továbbá Suba János: Magyarország megcsonkítása 1918–1920. c. tanulmányával) (a továbbiakban: *Bandholtz-napló*); A kötet első magyar kiadásának filológiai adatai: Harry Hill Bandholtz: *Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*. Ford. Baktai Ervin; szerk. Damenija Csaba. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1993.

² Bandholtz-napló 198.

³ Uo. 193, 194, 200–201, 208–209.

⁴ Azért a szerbek vonatkozásában is akad ilyen, például, amikor nem átalja déli szomszédainkat is „nyomorult, renitens kis nemzet” gyanánt megbélyegezni. Bandholtz-napló 204.

az ügyre, ők pedig válaszukban közölték, hogy mint minden alapot nélkülöző vádaskodást teljes mértékben utasítsa vissza.”

A szerb diplomatával kialakult szívélyes kapcsolataira utalva ezt írta: *„bejelentettem, hogy szeretnék néhány szót szólni a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság diplomáciai képviselőjéhez, és mivel a kis Baitch és én kebelbarátok vagyunk, s mivel elég jól ért angolul, a szemébe néztem, és a következőket mondtam: »Kedves doktorom, mi a csudának ragaszkodik ahhoz, hogy utánozza a románokat? Tudjuk, hogy az Önök emberei rekvirálásokat és kisajátításokat hajtanak végre Pécs környékén; Ön tudja, hogy ezt teszik, a bizonyítékok itt vannak Ön előtt. Nos, miért utánozzák és követik vakon a román taktikát és próbálnak ebből fakadóan hazudni minden körülmények között!«”⁵ (1919. dec. 10.)*

Bandholtz ezt annyira komolyan gondolta, hogy egy másnap esti táncos összejövetelen, ahová a négyhatalmi misszió összes tisztjét s a diplomáciai testület jó részét meghívták, elismételte a szerb megbízottnak s meg is emelte a tétet, amikor így fogalmazott: *„elmondtam Baitchnak mennyire megütköztem azon, hogy a szerbek abba a szörnyű hibába esnek, hogy vakon utánozzák a románok erkölcstelen jellemvonásait [...], a románok életre szóló esélyt szalasztottak el, amikor nem megfelelően kezelték Magyarország megszállását, és hogy nem szeretném, ha a jugoszlávok hasonló hibát követnének el.”⁶ (1919. dec. 11.)*

A magyar–román „differendumról” – dióhéjban

De vajon valóban *hiba* volt-e? Nem arról van-e szó inkább, hogy attól függ, honnan nézzük, és kinek a „nemzeti látószögét”⁷ tekintjük elsődlegesnek? S egy újabb felvetés: alapvetőnek tekintett nemzeti érdekeink mérlegelésekor s azok elbírálásakor mennyire lehetünk tekintettel másokra, más népek olykor a mieinkkel ellentétes célkitűzéseire? Mármint a saját húsba vágó érdekeinken kívül?

Ez itt a kérdés! Gyakran idézik közírók és történész-politológusok egyaránt ezt a közhelyet, ha valamilyen politikai szempontból nagy horderejű történés, tévesnek bizonyult döntés konzekvenciáit teszik mérlegre: *„Ez több, mint bűn, hiba volt.”⁸* Ami, mint tudjuk, jóvátehetet-

⁵ Bandholtz-napló 220–221. (az én kiemelésem! – B-KB.) A bejegyzés folytatása: [Bajitch], „Mosolyogva bevallotta, hogy a szerbek rossz példát követnek, s [megígérte] utánanéz az ügynek.” Uo. 221.

⁶ Uo. 223–224. (az én kiemelésem! – B-KB.) (Bandholtz és Bajitch kapcsolatához lásd még uo. 80–81.)

⁷ Lásd erről bővebben: SZÚCS 1970.

⁸ Antoine de Boulay gróf, Meurthe megye küldötte mondta a francia parlamentben az utolsó Bourbon – Enghien herceg – Napóleon által 1804-ben elrendelt és Talleyrand, ill. Fouchet által kivitelezett elrablása, majd kivégzése kapcsán. (<https://www.gyakorikerdesek.hu> > kultura-es-kozosseg [letöltve 2021. szeptember 10.]

len. Itt kénytelen vagyok egy újabb rövid kitérőt tenni, mert ha nem sikerül legalább fő vonalaiban megértetni, mi húzódik meg – történelmileg, szociológiailag s főként *érzelmileg* – az 1919–1920-as *kíméletlen román magatartás* mögött, fabatkát sem ér az eddigi gondolatmenetem! A „dolog” ugyanis úgy „áll”, hogy a két egymásba ékelt, hihetetlenül sok szálon összeszövődő, egymással évszázadok óta – főként Erdélyben – keverten élő szomszédnép modern nemzetté válása csupán részlegesen haladt azonos idősíkban. Némi ironiával: csupán abban közös, hogy *mindkettő* – legalábbis a magyar és a román *national building* számára egyformán mintának tekintett s vakon követett francia típusú nemzetállami/állam-nemzeti modellel összevetve – *megkésett*. Nagyobb baj, hogy egymással sincs szinkronban, s még ennél is súlyosabb gond, hogy a változatlanul a román nemzeti önszemlélet alapját képező dáciai román kontinuitás tana – történelem-szociológiailag – az Erdélyben (a Partiumban, Máramarosban és a Bánságban) is érvényesülő magyar *nemesi típusú társadalomfejlődésre* adott megkésett *sérelmi válasz*. A görögkatolikus hitű papfiakból összetevődő erdélyi román értelmiségi réteg, az *Erdélyi Iskola*, amely ezt az ideológiát – az erdélyi román őshonosság tudományosan nem kielégítő módon kidolgozott teóriáját – megfogalmazta, majd a következő nemzedék a Kárpátokon átkelve egy egészen más jellegű szociológiai és mentális környezetben – a két román fejedelemség „késő fanarióta világában” –, az ottani görög és macedo-román származású elitjében elterjesztette,⁹ nem tudta érzelmileg feldolgozni a „másodrendű polgár” státuszt. Ez a szociológiai és társadalomtörténeti értelemben *hátrányos helyzet* abból következett, hogy a középkori Magyarországra a XIII. század elejétől egyre nagyobb tömegben beköltöző román pásztornép vezető rétege egy ott már pár évszázaddal korábban kikristályosodott s nagyon tartósnak bizonyuló *hierarchikus feudális struktúrába* igyekezett beilleszkedni. Ennek csúcán pedig a hungáriai fő- és köz-nemesség állt. S noha nem volt e két, egymástól is elkülönülő „vezető osztálynak” etnikai konnotációja – sokan közülük nem voltak magyar származásúak sem –, mégis ők alkották a hatalmi és presztízshierarchia ormán a Magyar Királyság *hungarus elitjét*. Hozzájuk kellett tehát hasonulni, az ő – római katolikus – hitükre kellett áttérni, az ő viselkedés-normáikhoz kellett idomulni, s idővel az ő (latin és magyar) nyelvüket kellett elsajátítani azoknak a román kenézeknek és falunagyoknak, akik soraiba – az országos nemességbe – be kívántak kerülni, a (köz)*nemesi státuszt* elnyerni. Ennek az lett a következménye, hogy a régi Magyarországon csak a magyaroknak és a horvátoknak alakult ki ún. „teljes” fe-

⁹ Lásd erről bővebben BORSI-KÁLMÁN 1993 (főként 17–62).

udális társadalomszerkezete, a többiek – románok, vendek, szlovákok, rutének/ruszinok s részben a szerbek – elveszítették a vezető rétegüket, és – I. Tóth Zoltán kifejezésével – struktúrájuk „csonkává”¹⁰ vált. Ez pedig frusztráló, az önérzetet sértő, érzelmileg nehezen kezelhető alaphelyzet, amely kisebbségi érzéseknek, s gyakran ellenséges indulatoknak volt a melegágya. Főként azok esetében, akik ezt a köznemesi státuszt nem tudták megszerezni. Ezt az összetett helyzetet a társadalmi hierarchiában felfelé igyekvők, kitörni vágyók számára még tovább bonyolítja, hogy a sajátos erdélyi viszonyok közepette a románság elitjét 1437-ben nem ismerik el az *Unio Trium Nationum* részének, nem tekintették egyenrangúnak a vármegyei (*magyar*) nemességgel, a szász *universitas*-szal és a székely lófők rétegével. Nem nyilvánítják negyedik (rendi) nemzetnek, *Natio Valachica*-nak, s hite, a bizánci rítusú ortodoxia sem lett *religio recepta*. Ezt a románok kirekesztésnek élték meg, és nem akartak „meg-tűrt nemzet” (*natio tolerata*) maradni.¹¹

Ezen a helyzeten tovább rontott, hogy az 1789-es nagy francia forradalom eszméi és az időközben nekilóduló polgári jellegű fejlődés eredményeképp a főképp nemesekből és arisztokratákból álló magyar országgyűlés az 1848-as „április törvényekkel” eltörli a nemesi kiváltságokat s az Erdéllyel unióra lépő Magyarország egész területén élő különféle etnikumú országglakosokat – papíron – *egyenrangú* (*magyar*) *honpolgároknak* nyilvánítja. Figyelmen kívül maradtak a rendkívüli horderejű intézkedések belső (logikai, eszmetörténeti) ellentmondásai, egyebek között az, hogy a történelemben nincsenek ugrások, a románság vezetői változatlanul a rendi világban gyökerező (feudális) nemzeti egyenjogúságot és egyenrangúságot követelnek, amely összeegyeztethetetlen az egy állam, egy nemzet (s távlatilag egy nyelv) francia nemzetépítési és államszervezési elvvel. „*Tetszettek volna a svájci (kantonális) mintát választani!*”¹² – mondhatnánk Antall József miniszterelnökkel...

Ebből következett a véres erdélyi polgárháború, nagyarányú emigráció, a „ki kit győz le”, kiegyezés a Habsburgokkal, átmeneti „boldog békeidők”, az 1896-os milleneumi ünnepségek talmi csillogása, s az erdélyi románság vezetőinek meghasonlása mindazzal, ami „magyar”. Egyszóval: a „magyar terv”¹³ – *Alessandru Papiu Ilarian* kifejezése – a francia mintájú, de annál demokratikusabbnak elgondolt, liberálisabb-

¹⁰ Lásd I. TÓTH 1966. 79–107 (különösen: 89–97). Lásd még ehhez MAKKAI 2021.

¹¹ Lásd erről újabban Szabó Csaba: A trianoni trauma feldolgozása. In *Magyarnak maradni Erdélyben*. Szerk. Mikó Zsuzsanna és Szabó Csaba. Iskola Alapítvány Kiadó–Magyar Nemzeti Levéltár–L’Harmattan Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2021, 19–86 (különösen: 31–53, 60–63; a továbbiakban: Szabó 2021.)

¹² Lásd erről MISKOLCZY 2020. (Továbbá Szabó 2021, 64–86.)

¹³ Lásd erről BORSI-KÁLMÁN 1999. 179–192.

nak remélt, kisebbségeivel emberségesen bánó virtuális kossuthi Magyarhon megtorpedózása... Abban reménykedtek, hogy ők, ha alkalmuk nyílik rá, majd jobban csinálják... Példának okáért úgy, hogy a bukaresti – „fanarióta” gyökérzetű – oligarchia szolgálatába szegődve, annak Bandholtz által mélységesen elítélt módszereit átvéve – „kerül, amibe kerül” alapon – ha rossz lelkiismerettel és baljós előérzetekkel is, de megvalósítják Nagy-Romániát...¹⁴

Fáziskülönbség, kölcsönös félreértés, „süketek párbeszéde”?

Azt, hogy mekkora szakadék – a magyar és román nemzetfejlődésben kitapintható több évtizedes időbeli eltolódás s ebből fakadó szemléleti különbség – tátong a „dolgok” román és magyar megítélése, értékelése között, két hosszabb idézettel világítom meg – a másodikkal visszacsatolva könyvismertetőnk fő témájához.

I.

A Szilágysomlyó környéki román nemesi családba született *Iuliu Maniu* (1873–1953), az erdélyi románság legemblematisabb, erkölcsileg egyébként feddhetetlen – tipológiailag valódi „tőről metszett hungarus úriember” – vezetője *Jászi Oszkár* (1875–1957) való nevezetes, 1918. november 14-én Aradon, magyar nyelven folytatott vitája során – egyebek között – így érvelt: „Mi románok magunkat mindig nemzetnek tekintettük, ezen nemzeti mivoltunk következetesen hangsúlyozva lett. *Most annyi évszázad után oda fejlődtek a dolgok, hogy a mi álláspontunk győzött az általános felfogásban, amidőn Wilson kijelentette, hogy egy öntudatra ébredt nép nemzetnek tekinthető, amelynek részére minden jog megadandó. Ennek következtében mi abban a percben, amikor ez a világfelfogás győzelemre jutott és azt Magyarország hivatalos tényezői is elfogadták, attól kezdve mi nemcsak teoretice, hanem gyakorlatilag is nemzetnek tekintettük magunkat. Mi nem képzelhetünk olyan nemzetet és olyan szuverenitást, amelynek attribútumai között ne volna meg a közigazgatási és végrehajtó hatalom is. Ezért akartuk mi hatalmunkba venni a végrehajtó hatalmat.*”¹⁵

Maniu nem csupán azt kéri Jászi Oszkártól, ami szerinte az erdélyi románságot „történelmi jogon” megilleti – s ezt követeli az „idők szava” (a wilsoni elvek érvényesítése) is –, hanem azt is elvárja, hogy a „magyar nemzet” mindezt (a történelmi Erdélyt, a Partiumot, Máramarost és a

¹⁴ Vö. BORSI-KÁLMÁN 2018.

¹⁵ Idézi BÁRDI-WEBER 1998. 243–276. (Az idézett toposzt lásd a 250. oldalon.) (Az én kiemeléseim! B-KB.)

Bánságot) tálcán nyújtja át az erdélyi románság vezetőinek. Utána lehet „barátkozni” s „együtt menve” szembenézni a geostratégialag bizonytalan jövő megpróbáltatásaival...

Ha pedig ezt nem teszi, Maniu szerint történelmi esélyt szalaszt el, a következményekért pedig magára vessen...

II.

Bánffy Miklós gróf (1873–1950) személyes hangvételű, 1943–1945 között készült visszaemlékezéseiben így összegzi a magyar-román együttélés egyik neuralkikus pontjáról kialakult álláspontját: „Román részről az ország kirablása 1919-ben óriási politikai hiba volt. Ez volt a történelmi pillanat, melyben alapját lehetett volna vetni a magyar és román nép közötti megbékélésnek. A magyar közvélemény a bevonuló román hadsereget örömmel fogadta és fõlszabadítóként üdvözölte.¹⁶ Ha a román hadsereg nem rombol és rabol, hanem vállalja ezt a felszabadító szerepet és aszerint viselkedik – hangsúlyozza Bánffy –, ez a magatartás a két nemzet közötti százados ellentétet eltüntette, vagyis legalább annyira lefokozta volna, hogy idővel és kölcsönös jóakarattal barátság[ot] és testvéri érzést építhettünk volna a helyébe [...]”

A fosztogatás [azonban] [...] tovább folyt és mind szélesebb körben. Bandholtz amerikai ezredes védte meg a múzeumokat és a királyi palotát.¹⁷ A gyárakat és a vidék mezőgazdaságát azonban nem tudta megvédeni.”

Szöveget sem hagyni a deszkában...

A Bandholtz-napló alapján, és a saját kutatási anyagomból következzenek néhány döbbenetes adat, illetve dokumentálható tény – ezúttal is inkább az arányok szemléltetése s nem a teljesség szándékával:

- 1) „A román hadsereg magyarországi fosztogatása homéroszi léptékű, nem fogható más hasonlóhoz, ami a háború alatt történt. Az angol misszió egyik tagja, akit elküldtek Kelet-Magyarországra a tények kivizsgálására

¹⁶ Ez a lelkiállapot természetesen csak a románságot csupán hírből ismerő alföldi, tiszántúli és Pest környéki stb. magyarokra áll, az erdélyiek, partiumiak és a bánságiak általában másképp éreztek. A nagykarolyi dszentrícsaládból származó Kaffka Margitnak, akit Temesvárott ért az 1916-os román támadás híre, egy 1916 augusztusából származó keltezetlen (s férjével közösen fogalmazott, „Ervinék” aláírással fennmaradt) levelében – mindkettőjük emelkedett szellemisége ellenére – ez a ma már kissé előítéletesnek ható mondat olvasható: „Az oláhoktól ne féljete, amíg minket láttok. Hős katonáink visszaverik kelet franciáit.” Bauer Ervin/Kaffka Margit-Schilling Oszkáménak [szül. Bauer Hilda], in ROLLA 1983. 134.

¹⁷ Lásd bővebben recenzióink tárgyát, továbbá BANDHOLTZ 1933. (Vö. írásunk 1. sz. jegyzetével.) Naplószerű irodalmi feldolgozását lásd ADERCA 1924. Vö. BORDEA 1919. 62–64., valamint magyar nyelven (Horváth Andor értékes előszavával): HORVÁTH 2003. Vö. LIPCSEY 2009. Lásd erről újabban PERCZEL 2020, továbbá PERCZEL 2019/a. Lásd még PERCZEL 2019/b.

tömören így fogalmazott, hogy a románok még a szeget sem hagyták bent a deszkában.”¹⁸

- 2) „felolvastam Borrow őrnagy, a Tisza folyón átívelő hidat megfigyelő brit tiszt jelentését. Arról számolt be, hogy ezidáig – 1919. szeptember 16-ig – a következőket szállították át a hídon: 684 mozdonyt, 231 szalon- és különkocsit, 946 személyszállító vagon, 2800 üres fedett és pórekocsit, 1300 vagon gabonát, élőmarhát stb., 1300 vagon lőszert, 298 ágyút, 43 autót, 56 repülőgépet, 1400 olajszállító tartálykocsit, 2000 vagon vasúti szerelőanyagot és mezőgazdasági gépet, 1435 vagon hadianyagot, valamint 4350 ismeretlen tartalmú vagon; emellett számos vegyes típusú vasúti kocsit, mindösszesen 17 319 mozdonyt és kocsit.”¹⁹ (Bandholtz-napló, 1919. szept. 16.)
- 3) „[A magyarok] azzal vádolják őket [a román megszállókat], hogy minden mozdíthatót elloptak – ezüstneműt, festményeket, szőnyeget, vászonneműt, bútort, egészen a billiárdasztalok borításáig. Elvitték a legjobb telivéreket és hagyták, hogy a vonaton éhenpusztuljanak. 1200 mozdonyt vittek el és csak 400-at hagytak meg a magyaroknak [...] A szó szoros értelmében mindent elvittek s banditizmusuk eredményeképp a [szállodai] szobákban továbbra sincs telefon.”²⁰

Egy belső használatra – a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege II. csoport részére – készített följegyzésben ez olvasható:

- 4) „A Tiszántúli területen (újabb jelentések szerint) a rekvirálások a legkegyetlenebb módon folynak és egyes falvakban még ást sem hagynak vissza. Tisza-Bura község marha állományának 90%-át elvitték.”²¹

Czira Károly túrkevei tanár („a 30. honvéd gy. ezred tart. hadnagya”) Észrevételeim az oláhok atrocitásairól c. följegyzésében egyebek közt ezeket írja:

- 5) „[1920.] január 27. Fegyverneken a sineket szedték fel s a vasúti talpfákat szedték össze az állomáson [...] Január 29. Karcag városára 600 vagon hízót vetettek ki [...] Debrecenben különösen a középületeket pusztították ki [...] A laktanyából ajtókat, ablakokat elvittek, sőt a Vilmos laktanyából a padlót is felszedték [...]” etc.²²

¹⁸ BASS 1920. 193. In Bandholtz-napló 52. (42. sz. jegyzetben – az én kiemelésem! B-KB.) Bass megállapításának párja: „A román invázió inkább a régi idők felső-skóciai marharablásaira hasonlított, mintsem háborúra.” GUEST 1921. 192, 195. In Bandholtz-napló uo.

¹⁹ Bandholtz-napló 103.

²⁰ REPINGTON 1922. 165. In Bandholtz-napló uo.

²¹ HL, I. 89. VKF 1920, II. csop. ált. 213/2 – 406/415. 57. fol.

²² Magyar nemzeti hadsereg vkfőnöke, 406/105/c; száma: Március 479/S, in: HL, I. 89 VKF 1920, II. csop. ált. 213/2 – 406/415, 4. számú melléklet.

A vitatott Mezőhegyes esetéről egy fiatalon elhunyt kiváló magyar szociológus ezt írja:

- 6) „És közeledett dél felől az országhatár. Úgy jött, mint egy viharfelhő: kilenc hónapon át várták, vajon a béketárgyalások szele áthajtja-e Mezőhegyesen is? Ha igen – így a román –, akkor semmi értelme kirabolni a birtokot. Ha nem, akkor még mindig marad egy kis időnk. Az országhatár éppen a birtok alatt állt meg. A győztesek gyors munkába fogtak, szereltek, csomagoltak, s mire a személyi poggyászuk is összeállt, Mezőhegyes mozdítható vagyonának háromnegyedét már leltározták Romániában.”²³
- 7) Az 1919/1920-as román alapmagatartással kapcsolatban Bekény István (1916–1997) főlevéltáros közölte velem, hogy a hatvanas években egy madridi hivatalos kiküldetése alkalmával az egyik spanyol archívumban (főltehetően a Spanyol Állami Levéltárban) olyan dokumentumokra bukkant, amelyek egy szinte hihetetlen történetet rögzítettek. Eszerint a román katonai hatóságok, a csapatok kivonulása előtt, azért, hogy az elkobzott tehervagonok *ne üresen* érkezzenek meg főként regáti célállomásaikra, Békéscsaba környéki zsíros fekete földdel rakták színültig őket!

A túlfeszített ij elpattan

(Bandholtz tábornok esete a románokkal)

Harry Hill Bandholtz nem volt történész, így fogalma sem volt a regáti, különösen a havaselvei (munténiai és olténiai) román társadalomfejlődésről *s a túlélésre felfűzhető román észjárásról*. A pusztai élet megmentésénél nincs hatalmasabb ösztönző erő, s annak biztosítása, a menekülés (egérút) előkészítése s kivitelezése érdekében *román földön* a szó szoros értelmében *minden* megengedett. Leginkább a valótlanság állítása, a tetetés, a színlelés, megtevesztés, átverés, amely adott esetben, a „körülmények kényszerítő ereje által” akár még magasztos honfiúi cselekedetnek is minősülhet. Csak és kizárólag *így* maradt valamicske esélye a román pásztornak, később röghöz kötött jobbágnak, a havaselvi és moldvai vajdáknak (1711 és 1821 között a fanarióta fejedelmeknek) egyaránt a besenyő, kun, később tatár megszállók, harácsoló, prédáló török, majd kozák csapatok, fegyveres kísérettel érkező kíméletlen adószedők átej-

²³ Lásd VÁGI 1994. 16. (Vö. Závada Pál nekrológnak szánt ismertetőjével: replika_0201_zavada.pdf.) Egy forrás szerint a román „nemzetépítés” irányítói olyannyira biztosak voltak a település elcsatolásában, hogy már román nevet is adtak neki: „Măru Roșiu” (recte: Măr Roșu, vagyis ‘piros alma’) feliratú táblát függesztettek ki! Lásd BARABÁS 1929. 164. Szintúgy a paraszti javakat nem kímélő román szabad rablásról, sőt gyilkosságokról tudósít – szem- és fültanúkat megszólaltatva – a Kis-kunhalas környéki tanyavilágból Zelei Miklós (1948–2021) szociográfija is. ZELEI 2003. 25–34. Lásd ehhez újabban VINCZE 2020. 10–11.

tésére, az időnyerésre. Akárcsak a pallossal, selyemzsinórral és takaros bőriszákkal betoppánó szultáni fogdmegek, a hóhérok lóvá tevésére. Ezt a fajta mentalitást napjaink külföldön s Magyarországon egyaránt leg-híresebb, hazájában viszont szókimondása miatt sokszor támadott történése, Lucian Boia – eufemisztikusan – így foglalja össze: „*A románok szervezettsége siralmas, de tehetséggel improvizálnak. Nem okosabbak (és nem butábbak) a többiekénél, mindössze jobban feltalálják magukat [...] Ami pedig a tisztességet illeti, az igazat megvallva, a románoknak nincs tisztességekultúrájuk, ellentétben a szomszédokkal, magyarokkal, lengyelekkel, még a balkáni népekkel is. A románoknak kompromisszum-kultúrájuk van.* [L. Boia kiemelése!] Századok alatt fejlesztették ki a túlélési stratégiáikat. A magyarázat szintén történelmi jellegű: *nem képviseltek számottevő hatalmat, de nem is tűntek el egy adott pillanatban a térképről, ahogyan az megtörtént az összes többi szomszédal, akiket bekebeleztek a nagy birodalmak. Mindig is apró, törekény államcskák voltak, képtelenek a becsület művészetének gyakorlására, mert be kellett hódolniuk a túlélésért. A becsület fogalmának hiánya (hadd ne túlozzak: ritkasága) a túlélés ára.*²⁴ (Az én kiemelésem! B-KB.) Aki időt nyer, életet nyer – ezt a népi bölcsélet így tartja. Valószínűleg azt is, amit egy magyar közmondás megörökít: »Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.« A román ugyanezt állítja, de túzok helyett beéri egy tyúkkal is.²⁵ Ellenben semmi szín alatt nem lehet rávenni, hogy odaadja »a markába kaparintott csókát (varjút) azért, amelyik a kerítésen tollászkodik.« A gondolatmenet végén pedig egy pofonegyszerű igazsághoz jutunk: „*Ami a kezeden tartasz, az nem hazugság!*” Az egyenes jellemű yankee katonaembert végtelenül idegesítette a román közegek köntörfalazása, mellébeszélése, időhúzó, halogató taktikája. Leginkább az ingerelte, hogy nem nevezik a nevükön a dolgokat, s körömszakadtáig tagadnak, még akkor is, ha kétségszövegbevonhatatlan dokumentumokat dugnak az orruk alá, cáfolhatatlan tényekkel szembesítik, netán „in flagranti” kapják őket. A „magyarázataik”, különösen a Constantin Diamandi (1868–1932)²⁶ különleges diplomáciai megbízottái végképp kihozták a sodrából. Ezekről, a nagyhatalmi arroganciától sem mentesen, ezt írta, hogy: „*átkozottul elegendem van és belefáradtam abba, hogy két nyomorult, renitens kis nemzet, mint Románia és Szerbia, érdemtelen képviselőin keresztül sértegesse az Amerikai Egyesült Államokat, és éppúgy torkig vagyok azzal is, hogy a sürgős táviratokat küldjek a Legfelsőbb Tanácsnak a lehető legnyomatékosabb ajánlásokkal, hogy aztán még válaszra se méltassanak.*”²⁷ (1919. dec. 1.)

²⁴ Lásd BOIA 2014. 18

²⁵ <http://www.citatepedia.ro> > ... (letöltve: 2021. szeptember 14.)

²⁶ Bandholtz-napló 129, 156, 168, 178, 186–187.

²⁷ Uo. 204.

Egyszóval: ki nem állhatta őket és két tiszt (*Rudeanu* és *Vasilescu*) kivételével – akikben szerinte maradt egy szemernyi tisztesség – szinte csak rosszat gondolt és írt róluk. Majd az előítéletes gondolkodás íratlan szabályai szerint a budapesti román tisztikarral kapcsolatos kínos tapasztalatait általánosította s az egész románságra kiterjesztette. Egy helyütt például „májbajos képű románokról”²⁸ ír. A nap mint nap ismétlődő román vegzálások s a beérkező – legtöbbször helytállóknak bizonyuló – panaszok és jelentések miatt Bandholtz hamar elveszítette a türelmét, s nemes egyszerűséggel az egész megszálló hadsereget „rablóbandának” minősítette.²⁹ Egy másik alkalommal, viccesen, de valódi véleményét is híven tükrözve felvetette a Misszió előtt: „javasolni fogom, hogy alapítsák meg az Ali Baba és a Negyven Rabló érdemrendet, hogy román barátainkat is kellően kitüntethessük.”³⁰ (1919. szept. 13.)

Bandholtz román olvasatban elviselhetetlen, a nemzeti önértetbe gázoló, a román identitást kikezdő feljegyzéseit kegyeleti okokból nem is kívánjuk tovább taglalni. Meg kell viszont ismételnem korábbi állításomat: az elmúlt fél évezred során csak nagyon kevés külhoni megfigyelő értette meg ilyen mélységekben a román mentalitást – és az ijesztően hatékonynak bizonyuló román „politikacsinálást”. S különösen ilyen rövid idő, mindössze pár hét leforgása alatt. Észrevételei, megfigyelései azonban olyan kíméletlenek, értékítéletei olyan súlyosak, hogy alig hihető, meg fognak-e valaha is jelenni román fordításban. Ennek esélyét csökkenti, hogy Bandholtz, személyes „élményei” okán a több mint másfél évszázados magyar–román „történelmi disputában” az első számú rivális, a magyarság – a „magyar igazság” – mellett tette le a voksát! S ennek nem csupán a román megszállók folyamatos szapulásával adta tanújelét, hanem azzal is, hogy lépten-nyomon kidomborította a legtöbb dologban (államszervezés, civilizáltság, urbanitás, közéleti tisztaság, szavatartás, modor, etc.) tapasztalható *magyar fölényt*.³¹ Amit pedig Trianon árnyékában, a hazánkra és az egyetemes magyarságra leselkedő s alig pár hónappal később „aktába íródott” gyászos következményekről ír – még ha nem minden elemében száz százalékgig igaz –, azért *minden magyar hálás lehet*. Annál is inkább, mert közvetve zseniálisan rátapintott térségünk mai gondjainak, orvosolhatatlan szervi, strukturális és mentális bajainak gyökereire: a francia típusú, központosított nemzetállami modell további erőltetésének kockázataira: „Amikor idejöttem, személy szerint inkább arra hajlottam, hogy nagyrészt elnézzem és magyarázzam a ro-

²⁸ Bandholtz-napló 252.

²⁹ Bandholtz-napló 178, 183, 187.

³⁰ Uo. 113.

³¹ Uo. 97, 242, 279.

mánok eljárását, de a nemzetközi jogot, a tisztességet, és minden emberességi megfontolást sértő, felháborító magatartásuk arra késztetett, hogy a magyar ügy támogatójává váljak.³² Átadni Magyarország területének egyes részeit civilizált, művelt lakosságával együtt, olyan mintha Texast és Kaliforniát átadnának a mexikóiaknak. A szövetséges nagyhatalmak szégyelljék magukat mindazért, amit elnéztek ebben az országban a fegyverszünetet követően. A régi Magyarországot illogikus etnográfiai alapon felosztani és népességét széjjelválasztani éppoly érzékeny téma, mint ha ahhoz ragaszkodnánk, hogy Svájcot osszák fel három külön államra vegyes, francia, német és olasz lakossága miatt. Ez ismét csak újabb példája annak, amikor magasröptű teóriákat létező viszonyokra alkalmaznak. A magyaroknak kétség kívül megvannak a maguk hiányosságai, amerikai szemszögből legalábbis, de annyira felette állnak bármelyik szomszédjuknak, hogy az ország további tervezett feldarabolása nem egyéb, mint a civilizáció elleni bűntett.”³³

Egyetlen mondatba sűrítve írásom lényegét, azt mondhatom, hogy a felajzott íj húrját a román megszállók túlfeszítették, s az amerikai dandártábornok esetében az el is pattant.³⁴

Epilógus

Hogyan építhető fel Nagy-Románia?

Tárgyilagos román történészek – így Gheorghe Brătianu, az 1920-as „ál-lamalkotó” fia – már elismerték, hogy a megszálló román katonák a „rekvirálások” tárgyában nem állták ki az erkölcsi feddhetetlenség próbáját: „1920 és 1921 folyamán az állomásokon még ott rozsdásodtak a Magyarországon elkobzott mozdonyok és vasúti kocsik, amelyeket az adminisztráció trehányysága

³² 1919. nov. elsején egy Habsburg József főherceggel lezajlott találkozója kapcsán ezt írja Naplójában: „Bár ő [H. J.] jogilag továbbra is ellenség, és egyik szövetségesünkről [Romániáról] beszélt, nem tudom megállni, hogy ne szimpatizáljak vele, s aligha tudok bármit is, amit szívesebben tennék, mint küzdeni a románok ellen.” Uo. 168.

³³ Bandholtz-napló 279. (Az én kiemelésem! B–KB.)

³⁴ S nemcsak az ő idegeit zilálta szét: írásunk 23. sz. jegyzetében már utaltunk rá, hogy a kiskun tanyavilágban az elkeseredett magyar parasztok nem egyszer gyilkossággal torolták meg az embertelen rekvirálásokat. A legnagyobb ilyen, már-már kisebb gerilla-akcióval felérő eseménysor Apátfalván történt, 1919 júniusában, amelyet – háttérével, összefüggéseivel s gyászos következményeivel együtt – egy újkeletű monográfia örökített meg. Lásd erről Marosvári Attila: Apátfalva, 1919: lázadás a román megszállás ellen (2022. január 9.; <https://telex.hu/tudomany/2022/01/09/apatfalva-1919-lazadas-a-roman-megszallas-ellen>). Bővebben uő: *Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.) Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején*. Budapest, 2021, Clio Intézet (Clio könyvek 6.). Vö. Szabó Zsolt László: Erőpolitika és hadizsákmány. Perczel Olivér történész: noha a közvélemény megfélemezik erről, valójában a román bevonulás hozta el a XX. század első háborúját Magyarország területére. In *Időgép. A Magyar Hang történelmi melléklete. Magyar Hang*, 2021. november 5–11., II–III. old. (<https://hang.hu/magyar-hang-plusz/perczel-oliver-to>)

nem volt képes felhasználni [...], feltehető, hogy egy háború által megkínzott országból érkezvén egy másikba, amely addig mentes volt ellenséges csapatok jelenlététől, tisztjeink és katonáink, akik sok helyen bukkantak Romániából elszállított [hadi]anyagok nyomára, néha többet elvettek, mint amennyire joguk volt.”³⁵

Egy magyar katonai hírszerző forrás azt is tudni vélte, hogy a ploiești- és a chitilai vasútállomáson azért zsúfolódott össze „jórészt gazdasági gépekkel” tömött „zsákmányvonatokban” az elkobzott „gördülő anyag”, mert a szebeni *Consiliul Dirigent* emberei nem tudtak megegyezni a bukaresti központi kormány képviselőivel. Nem jutottak dűlőre, hogy kit is illet inkább a magyar „jóvátétel”... Maniuék megbízottai úgy érveltek, hogy nekik, az erdélyieknek „több közük” van hozzá, mint a „regátiaknak”, ami nyilván igaz is volt. Ezt a „helyzetképet” szervesen egészíti ki a Bandholtz-napló egyik részlete: „*Románia tele van rablott holmival, a mellékvágányok telítettek olyan vagonokkal, amelyeket még nem volt idejük kirakni, s általában véve az egész ország arról tanúskodik, hogy a románok teljes mértékben híján vannak a rendszerezettségnek és a szervezettségnek csakúgy, mint a tisztességnek [...]*.”³⁶ (1919. dec. 12.)

A jó román kapcsolatokkal rendelkező, románul is beszélő Bánffy a román nemzetet Maniu szerint megillető „történelmi jóvátétel” e sajátos módjáról értesülve azonnal reklamált a nagyszebeni kormányzótanács (*Consiliul Dirigent*) budapesti képviselőjénél, Erdélyi Jánosnál, valamint Constantin Diamandinál, aki 1919. augusztus 8-a óta a magyar fővárost megszálló román hadsereg polgári kormánybiztosa volt: „*Előadtam a főt vázolt érveket és kértem, sürgönyözzenek Bukarestbe ilyen értelemben [...] A sürgöny elment. Néhány nap múlva megjött Brătianu [Brătianu] miniszterelnök tagadó válasza. Erdélyi megmutatta nekem. Az volt benne, hogy »Románia másként nem építhető föl, csak így«, vagyis a magyar zsákmánnyal.*”³⁷

³⁵ Idézi – BRĂȚIANU 1940. 143. nyomán – LEUȘTEAN 2002. 141. (a továbbiakban LEUȘTEAN). A soha el nem érhető teljes (történelmi) Igazság jegyében nem hallgatható el, hogy az 1916. december 6. és 1918. november 12/14. között Bukarestet és egész Havaselvét (Munténiát és Olténiát) elfoglaló német és osztrák–magyar csapatok sem viselkedtek ma született ártatlan kisdedek gyanánt a királyi Romániában: ők is keményen megsarcolták az országot, amely – Szász Zoltán szavaival – kimerítette a „szervezett zsákmányolás” összes kritériumát – beleértve az egyszerű honpolgárok mindennapi életét megnehezítő, lelki tűrőképességüket erősen próbára tevő „intézkedéseket” is. Ilyenformán, ha valóban meg akarjuk vonni a kölcsönös vegzálások pártatlan mérlegét – ez úgysem fog soha senkinek sem sikerülni! – a *permanens román öngazolási kényszer* mellett ez a mozzanat sem hagyható figyelmen kívül a General Mărdărescu vezette csapatok magyarországi rablóhadjárata higgadt számbavételekor. Lásd ehhez Szász Zoltán: Egy kivonulás előzményei oldalnézetben. In *Tanulmányok POLLMANN FERENC tiszteletére*. Szerk. Domokos György, Krámlí Mihály, Mészáros Kálmán. Budapest, 2019, Szerzői kiadás, 283–296. (Az új megközelítésért s az adatokért itt fejezem ki köszönetemet Szász Zoltánnak!)

³⁶ Kelly ezredes szóbeli beszámolója Bandholtznak belgrádi és bukaresti útjáról. Bandholtz-napló 226–227. (Vö. Lucian Boianak írásunk 24. sz. jegyzetében hivatkozott megállapításával!)

³⁷ Lásd Bánffy 43. (Az én kiemelésem! – B-KB.) Vö. ORMOS 1998. 69–71., 86. ROMSICS 1996, 143.

Záró-gondolatok

Iuliu Maniu idézett veretes kijelentéseit és Brătianu kíméletlen „üzenetét” százegy esztendő távlatából újra mérlegelve óvatosan megkockáztathatjuk, hogy mindkét neves román politikus prométheuszi terhet vett a vállaira: *fel akarták gyorsítani a történelmet*. Át akartak ugrani egy addig hiányzó társadalmi/politikai fejlődési stádiumot. Maniu – nem lévén tudatában, hogy ő maga is ennek a nemesi jellegű erdélyi polgarosodásnak a „terméke” – úgy kívánt kicsikarni az erdélyi és az egyetemes románság számára társadalomtörténeti és presztízs-hierarchiai egyenrangúságot, hogy nemlétezőnek nyilvánította az annak mélyszerkezetében rejtőző (magyar) nemesi jelleget, míg Brătianu egy addig csupán politikai/eszmei ideaként létező vágyálalomból vadonatúj államjogi képződményt – Nagy-Romániát – kreált. De ő csak és kizárólag a formálódóban lévő, 1920-ban még jobbára virtuális román államnemzet/nemzetállam politikai/stratégiai megvalósíthatóságának irányelveit tartotta szem előtt. Annak csupán államjogi kereteit kívánta megteremteni, a lehetséges mértékig kiterjeszteni és a nemzetközi közvélemény által elismertetni azokat. Többre nem vágyott, és más lehetőségekre s magában a román társadalomban később lezajló folyamatokkal valószínűleg nem gondolt. Nyilván az új, jelentősen megnagyobbított országba került nemzeti kisebbségekkel sem. Rábízta mindezt az *Időre*.

Mi viszont, mai történetírók s politikai elemzők, függetlenül attól, hogy magyarok, románok, vagy amerikaiak vagyunk, egy évszázad elteltével már megfogalmazhatunk két, egymásból következő diszkrét kérdést:

- 1) Vajon valóban mindennek törvényszerűen így kellett-e történnie?
- 2) S mindent összevetve: megérte-e?

Utóirat

Ezek a kérdések nem vonatkoztathatók a Budapestet megszálló s a maradék országot 1919/1920-ban kegyetlenül végigdúló román katonákra

Ugyancsak ezt a kifejezést használja Hory András is emlékirataiban; a kontextus: „[...] a *trianoni* zsák-mány biztosítása céljából Romániának Csehszlovákiával és Jugoszláviával való [...] kisentente néven történt tömörülése olyan biztosítékot jelentett Románia szempontjából, hogy bizonyára semmi szükségét nem látták a Magyarországgal való jobb viszony megteremtésének.” HORY 1960. 29. fol. (Az én kiemelésem! – B-KB.) Egy újabban publikált román levéltári forrás viszont ennek az ellenkezőjét állítja, azt ti., hogy 1919 szeptemberében maga Brătianu adott „kifejezett [félreérthetetlen] parancsot” arra nézve, hogy „a mezőgazdasági gépekre és élelmiszerekre, állatokra, gabonafélékre vonatkozó elkobzások szűnjenek meg, nehogy azok a lakosságban az éhínség rémképét idézzék fel és ingerlékenységet keltsenek”. Lásd A. M. A. E. (A Román KÜM Levéltára), Fond 71/1919, E 2, I. rész, 151. köt., 269. fol. (idézi LEUȘTEAN 2002. 142. [239. jegyz.]).

és tisztjeikre. Ők Brătianu *útmutatásai* szellemében s a román régmúltban gyökerező reflexeiknek megfelelően „tették a dolgukat”: minden elképzelhető eszközt, módozatot bevetve megkísérelték kijátszani az „ellenőrző közegek”, a román megszállás kontrolljára hivatott négyhatalmi *Szövetséges Katonai Misszió* jelentéstevőinek éberségét. Ha rajtakapták őket, a nyilvánvaló tényeket is arcátlanul *letagadták*, és minden erkölcsi kétség nélkül állították a legelképesztőbb valótlanságokat. S ha mégis sarokba szorították őket a dokumentálható adatokat, tényeket is szemrebbenés nélkül cáfolták – szemenszedett hazugságok árán is akár. Hiszen, mint Diamandi kései, incognitóját megőrző utóda önérzetesen mondta nekem 1990 novemberében Bukarestben: az „országot szolgáltuk vele”...

A haza minden előtt! Ám, hogy milyen áron, annak megítélése nem a mi dolgunk. Az a történelemre tartozik.

*

Bandholtznak szobrot emeltek Budapesten! Nem vagyok „nemzetpolitikai szakértő”, sem a magyar műemlékállítás históriájában járatos, de szerintem nagyon kevesen vannak a XX. századi viszontagságos történelmünkben, akik erre a gesztusra ennyire rászolgáltak.

Nemesvita, 2021. augusztus/szeptember³⁸

³⁸ A tanulmány teljes, rövidítetlen változata bibliográfiával együtt honlapunkon lesz olvasható. – *A szerk.*

VERESS EMŐD

IULIU MANIU, A „BADACSONYI SZFINX”¹

Nagy-Románia megteremtője?

Nyilván túlzás egyedül őt tekinteni Erdély Magyarországtól történő elcsatolása mérnökének. De az kétségtelen, hogy kulcsszerepe volt Nagy-Románia létrehozatalában. A modern román nacionalizmust formáló görög-katolikus kultúra és a magyar jogi műveltség egyszerre alakították világnézetét. Politikai harcostársa, Alexandru Vaida-Voevod mondta róla, hogy egész életében megmaradt Concha Győző tanítványának.

Szilágybadacsony (románul *Bădăcin*) faluban, Szilágyssomlyó mellett született 1873. január 8-án. Édesapja szintén jogász volt, Budapesten és Bécsben végezte tanulmányait. A badacsonyi előnév használatára jogosult nemesi családnak számítottak. Apai nagyanyjának a testvére volt Simion Bărnețiu, az 1848-as forradalom idején tevékeny erdélyi román politikus, történész, jogász, Maniu egyik példaképe. Elemi iskolába Balázsfalván járt, középfokú tanulmányait pedig Zilahon, a református kollégiumban abszolválta. Jogi tanulmányokat Kolozsváron, Budapesten és Bécsben folytatott, és a millennium évében, 1896-ban szerezte meg doktori címét Budapesten. Ügyvédi vizsgát szintén Budapesten tett 1898-ban. Balázsfalván, a görög-katolikus románok vallási és szellemi fellelegvárában kezdett el dolgozni mint a görög-katolikus érsekség ügyvédje és közben polgári jogot oktatott a papnevelő intézetben.

Politikai tevékenységét is fiatalon elkezdte: 1897-ben, 24 évesen már a Román Nemzeti Párt vezetőségének (végrehajtó bizottságának) a tagja lett. A Román Nemzeti Párt passzívista (a választásokon való részvételt elutasító) korszakát 1905-ben felváltó aktivista hozzáállásnak az egyik kialakítója volt. 1906-ban az Alsó-Fejérmegyei Alvinc országgyűlési képviselőjének választották, így ő lett az országgyűlésbe román nemzeti programmal bejutott 15 képviselő egyike. 1906. május 22-én megtartotta első beszédét Budapesten, az Országgyűlésben. 1908-ban Balázsfalván a magyar sajtó által is elítélt merénylet történt egy román emlékmű ellen. Maniu a képviselőházban tiltakozott, és Balázsfalván bojkottot indított a magyar áruk és a magyar kereskedők ellen. Képviselőházi szerepléseit a román jogokért való kiállás jellemezte. Az 1910. évi országgyűlésbe nem jutott be, de a románság vezetőjeként Maniu a Tisza István által 1913–14-ben kezdeményezett magyar-román tárgyalásokon is vezető szerepet játszott.

¹ Badacsonyi alatt természetesen Szilágybadacsony értendő – A szerk.

1915-ben besorozták az osztrák-magyar hadseregbe, és 1918-ig az olasz fronton harcolt, de gyakori szabadságai alatt a prioritást a politikai szervezkedés képezte. Már ekkor a bukaresti román nagykövetségen keresztül Románia hadba lépése mellett kardoskodott, mert elérkezett a nemzeti program megvalósításának az ideje. A Magyarországtól elszakadni szándékozó más nemzetiségek vezetőivel is folyamatos kapcsolatot tartott.

1918-ban Aradra tért vissza, és vezető szerepet játszott Erdély Magyarországtól történő elcsatolásában. Bécsben tárgyalta az erdélyi románok jogairól, és a küzdelem érdekében az osztrák fővárosban megalapították az Erdélyi Románok Nemzeti Tanácsát. Aradra visszatérve, 1918. november 14-én elutasította Jászi Oszkár magyar-román megbékélési javaslatait, hiszen a cél világos volt: Erdély Romániával történő egyesítése. Jászi Erdély függetlenségét és autonómiáját javasolta, a három nemzet egyenrangú és demokratikus szövetsége alapján, statisztikai adatokkal is érvelve. A Jászit kísérő egyik újságíró úgy emlékezett vissza az eseményekre, hogy a tárgyalások kudarcát mindenki tudta a legelső pillanatban, csak Jászi Oszkár nem: „A nemzetiségi miniszter statisztikával ment a románok elé: a románok impériummal jöttek eléje.” A tárgyalásokon részt vevő Somló Bódog kolozsvári jogászprofesszor, miután Jászi minden javaslatát konokul elutasították, megkérdezte Maniutól, hogy ha semmit sem akarnak, hát mit akarnak mégis? Maniu válasza egyértelmű volt: „Önálló királyságot akarunk, tanár úr!” (Somló Bódog a trianoni békeszerződés után és miatt Kolozsváron, a házsongárdi temetőben felakasztotta magát.)

Maniut a már hivatkozott magyar újságíró úgy jellemezte, hogy ő az erdélyi románok büszkesége; szikár arcú, hegyes orrú, keskeny állású ember; egyszerűen, de elegánsan öltözik, udvarias marad mindvégig. Legjellemzőbb a két szürke, mozdulatlan madárszeme; vita közben hihetetlenül figyel a vele szembenállóra s nyomban igyekszik visszavágni.

Jászival való vitájában Maniu többek között a következő kijelentéseket tette: „Megvallom, én igenis a nagy alakulatok híve vagyok és ha Ausztria-Magyarország felborult, más nagyhatalmi alakulatra van szükség. Hogy ez a Dunai Konföderáció lesz-e, ez kérdéses... Az a megoldás, ami előttünk lebeg, az egyedül igazságos. A románok hatalmas többsége kétségtelen, és ezért joguk van önálló állammá alakulni, fölállodva az itt levő csekély számú nemzetiségeket... Mi nem mondhatunk le önállóságunkról azért, mert három megyében székelyek laknak. Erről egyébként nemzetgyűlésünk határozni fog.” Szintén Maniu jelentette ki Aradon: „Az okiratban az van, hogy a miniszter úr ezt a megoldást a wilsoni elveknek megfelelőnek tartja, tehát, hogy a wilsoni elvek életbe-

léptetésének az a módozat felel meg, amely ebben az ajánlatban le van fektetve. Mi ezt el nem ismerhetjük. Mi a wilsoni elvekben azt látjuk lefektetve, hogy az önrendelkezési jog nem községek, nem enklávék, hanem népek, területileg összefüggő, egységesen lakó nemzetek részére van elismerve... Mi jogot tartunk azon összes erdélyi és magyarországi területekre, amelyeken a románok mint geográfiailag összefüggő kompakt nép és nemzet laknak, úgy amint az ennek a népnek és nemzetnek tradíciójában is él. Ha ezt vesszük vizsgálódásunk kiindulópontjául, könnyű lesz megállapítani, hogy hol van az a terület, amelyre mi szuverenitásunkat egész terjedelmében kiterjeszteni akarjuk.”

Az egyesülést „nemzetgyűlés” keretében kívánták legitimálni. Ezért 1918. december 1-ére Gyulafehérvárra összehívták a román nemzetgyűlést, amely kimondta Erdély feltétel nélküli egyesülését Romániával. E szövegváltozat Maniu javaslata, ugyanis az eredeti tervezet Erdély számára autonómiát írt elő és a terület sorsáról alkotmányozó nemzetgyűlés lett volna hivatott dönteni. A gyulafehérvári határozatok szövege kifejezetten kisebbségbarát, és Maniu beszéde is ezt az üzenetet közvetítette (a nemzeti egység megvalósításában az emberi szabadság diadalát látjuk és ezen a területen az összes népek és egyének szabadságát akarjuk trónra ültetni; nem akarunk elnyomottakból elnyomók lenni; nem vesszük el az együttlakó népek népi egyéniségét és minden ember szabadon választja meg nyelvét és hitét, amelyben úgy a magánéletben, valamint az állammal való viszonylatában élni akar stb.). De miért is tette Maniu ezeket az ígéreteket? Van egy elszólás a szövegében. „Hogy ellenségeink intrikái elnémuljanak.” Vagyis elsősorban politikai cél és nem a valós meggyőződés vezette Maniut. Ezt az értelmezést utólagos magatartása visszaigazolta.

Ideiglenes kormányként létrejött a Kormányzótanács, amelynek elnökévé Maniut választották. Egyidejűleg a belügyminiszteri feladatokat is ellátta. A gyulafehérvári határozatokat elküldték Bukarestbe. 1919. január 8-án a szász népszervezet kibővített központi választmánya szintén kimondta a Romániával való egyesülést, hiszen Maniu tájékoztatta őket, hogy az Antant Erdélyt Romániának ígérte.

A gyulafehérvári román nemzetgyűlés az egyesülés irányába mutató folyamatoknak csak egyik része, még jelentősebb folyamatok zajlottak le a katonai és a nemzetközi szintén, a béketárgyalások folyamán, ahol a végleges döntéseket meghozták. A nemzetgyűlés után – jelezve, hogy tervezett, összehangolt akcióról van szó – a fegyverszüneti megállapodásokat megsértve, a Magyarországon kialakult súlyos válságot kihasználva a román hadsereg megkezdte erdélyi előrenyomulását. Karácsonykor bevonultak Kolozsvárra, januárban a Maros vonalát fog-

lalták el, majd az Antant jóváhagyásával márciusban a Szatmárnémeti-Nagyvárad-Arad vasútvonalig jutottak előre. A magyarországi válság tovább súlyosbodott, Károlyi Mihály lemondott és a Kun Béla irányította Tanácsköztársaság vette át a hatalmat. 1919 augusztusában a román hadsereg bevonult Budapestre, és novemberig megszállva is tartották a várost.

Mindeközben Maniu Kormányzótanácsa „macchiavellisztikus brutalitással” vette át Erdélyben a hatalmat minden téren (közigazgatás, bíróságok). A továbbra is hatályos magyar nemzetiségi törvény (1868. évi XLIV. törvénycikk) alkalmazását a Kormányzótanács fenntartotta, úgy, hogy a többség és a kisebbség helyet cserélt, de a gyakorlati alkalmazását az 1918 előtti magyar periódushoz képest is tulajdonképpen elszabotálta. A román parlament 1919 decemberében a gyulafehérvári határozatokból csak az egyesülést cikkelyezte be („a gyulafehérvári nemzetgyűlés határozatában szereplő területek a Román Királysággal örökre egyesültek”).

A román kormány egységes államot kívánt megvalósítani, ezért 1920. április 4-én az erdélyi Kormányzótanácsot feloszlatták. Az erdélyi román elit és a bukaresti politika közötti feszültségek hamar nyilvánvalóvá váltak, az erdélyi románokat sem a politikai döntéshozatalba, sem a bukaresti irányítású gazdasági projektekbe nem vonták be megfelelően. Például az 1922. évi választást Maniu a királyhoz küldött átíratában így jellemezte: „a választások a legvadabb korrupció, vesztegetés, letartóztatások, lázadásra szítás, jelöltek elfogatásának, fogvatartásának eredménye... Bizonyítékaink vannak, hogy szavazólapokat loptak el, s a kihirdetett eredmény sok kerületben hamis... Ily módon a választás napja Erdélyben a gyász és reménytelenség napjává vált s nemzeti szégyenbe és európai botrányba fulladt.” Maniu nem vett részt Ferdinánd király és Mária királynő gyulafehérvári megkoronázásán sem (1922. október 15.). A ceremónia ortodox egyházi szertartás keretében valósult meg, amikor az ortodox vallásúak részaránya Erdélyben csak 27%-os volt.

Maniu megtagadta az 1923. évi alkotmány megszavazását is. Az erdélyi Román Nemzeti Párt kifogásolta, hogy az 1866. évi alkotmány módosítása e célból megválasztott alkotmányozó gyűlés keretei között lett volna lehetséges, az 1922. márciusi választásokat megnyerő Nemzeti Liberális Párt parlamenti többsége viszont új alkotmányt fogadott el, nem kockáztatva újabb, az alkotmányozó gyűlés megválasztására szolgáló szavazás megrendezését. Így Nagy-Románia 1923. márciusában elfogadott új alkotmányát, az egyesülés utáni közjogi rendet biztosító alaptörvényt a Román Nemzeti Párt nem szavazta meg, mert az, álláspontjuk szerint, túlzott centralizációt valósított meg, és az 1922. márciusi választás-

tásokon az állampolgárok nem adtak felhatalmazást alkotmányozásra. Maniu érvelése szerint az 1923. évi alkotmány ezért érvénytelen, a parlamentet alkotmányos céljától eltérítették és olyan döntést fogadtattak el vele, amely nem tartozott a rendes törvényhozás hatáskörébe. Maniu szerint ez az alkotmány a Nemzeti Liberális Párthoz kötődő okiráltsági oligarchiát védte. Maniu többször hangsúlyozott álláspontja szerint Bukarest gyarmatként tekintett Erdélyre. Az egyesülés nagyon sok esetben nem az erdélyi románságot, hanem az okiráltságból küldött személyeket hozta pozícióba. Bukarest szemszögéből Erdély meghódított román tartomány, „amelynek minden gazdagsága, ipara, kereskedelme és természeti erőforrásai csak arra valók, hogy az állami hatalom bukaresti birtokosainak javára szolgáljanak.”

Ellenzékből kisebbségi nézeteit Maniu két ízben is kifejtette. Elsőként egy előadásán nyugvó, *A kisebbségek problémája* című művében (1924). Mondandójának lényege, hogy állami szempontból hasznos és okos dolog a kisebbségi ügy megoldása, mert elősegíti az ország fejlődését. A kisebbségi probléma megoldása a román nemzet jogos aspirációit is ki kell elégítse. A gyulafehérvári határozatok nem ígértek autonómiát, és a Románia területi épsége ellen irányuló minden mozgalmat könyörtelen eszközökkel és vaskövetkezetességgel kell megakadályozni, de tisztelni kell azon emberek és népek jogát is, kikkel a sors együvé rendelt. Megoldásként a magyar nemzetiségi törvényre emlékeztető kisebbségi jogi szabályozást kínált fel.

Másodszor pedig 1925-ben a parlamentben, amikor a liberálisok közigazgatási törvénytervezete a kisebbségi nyelvhasználat kérdését átutalta a legfőbb közigazgatási tanács hatáskörébe, Maniu a következőket nyilatkozta: „Ama bánásmód, amelyet ez a törvényjavaslat óhajt nyújtani annak a négymillió léleknek, akik születés szerint nem románok, nem méltó a román néphez. S még fájdalmasabb az, hogy nem felel meg ama békeszerződés pragmatikus és precíz rendelkezéseinek, melyet mi aláírtunk és ama ünnepélyes fogadalomnak, melyet tettünk. Mit mond ugyanis a békeszerződés? Nyolcadik szakaszában precízen megállapítja, hogy bár meg fognak jelölni a román állam számára egy hivatalos nyelvet, a kormánynak kötelessége lesz könnyítéseket eszközölni azonnal, nem pedig akkor, amikor azt jónak fogja látni, hogy Románia nem román anyanyelvű polgárai nyelvüket szóban és írásban használhassák még a bíróságok előtt is. Oly természetes, hogy minden polgárnak a helyi közigazgatási hatóságokkal való érintkezésben joga van saját nyelvén beszélni, hogy senki sem képzelheti, e században senki sem gòhdolkozhatik afòlòtt, hogy mily beszélési lehetòséget biztosítson az állampolgárnak abban az esetben, ha érintkezésbe lép pol-

gármesterével, prefektusával, vagy megyei tanácsával. Minden kétség elkerülése végett a békeszerződésben precizították, hogy »még a bíróságok előtt is«, vagyis eme természeténél fogva centralista intézmény előtt is könnyítéseket kell nyújtani a polgároknak nyelvük szóban és írásban való használata tekintetében. Ha tekintetbe vesszük továbbá azt a körülményt is, hogy nem egy nemzetnek, nem egy népnek, de még az egyes embernek is joga van a lényével kapcsolatos összes szabadságokra, ha tekintetbe vesszük a nemzeti párt programpontjait 1848-tól a mai napig s ennek következtében azt, hogy az alba-iuliai gyűlés határozatában precizították azt, hogy az államnak kötelessége arról gondoskodni, hogy minden polgár saját anyanyelvén részesüljön a közigazgatásban, bírászkodásban és a közoktatásban, megérthetik, miért utasítjuk vissza e nagy probléma ily módon való tárgyalását.” (1929-ben viszont a Maniu-kormány közigazgatási törvénye sem rendezte a kisebbségi nyelvhasználat kérdését.)

Az erdélyi Román Nemzeti Párt regionális jellegén úgy léptek túl, hogy az ókiráltságbeli Parasztpárttal egyesültek 1926-ban. Így jött létre a Nemzeti Parasztpárt, amely már országos szervezettel rendelkezett és a nemzeti liberálisokkal szemben valós ellensúlyként, kormányzóképes erőként jelentkezett. Iuliu Maniu 1926 és 1933, illetve 1937 és 1947 között a pártelnöki tisztséget is betöltötte. A hatalmi harcokban a Mussolini féle római menetelés (*marcia su Roma*) mintájára az erdélyi parasztok bukaresti menetelését is tervezte és több kormányellenes tüntetés megszervezésében részt vett. A bukaresti oligarchiával szemben más politikai kultúrát képviselt, és azért küzdött, hogy Romániában valós változásokat tudjon kezdeményezni. 1927-ben meghalt Ferdinánd király, és mivel a trónörökös, II. Károly lemondott 1925-ben a trónról és külföldre távozott kiskorú fiát, Mihályt koronázták meg, és az uralkodói jogkör gyakorlására régenstanács alakult. 1928-ban a régenstanács felkérésére a Nemzeti Parasztpárt alakíthatott kormányt. Maniu miniszterelnök lett, a decemberben megszervezett választások pedig valóban tisztábbak voltak a korábbiaknál, és azokat a Nemzeti Parasztpárt megnyerte. Az elvárások nagyok voltak Maniuvval szemben: a románok közéleti tisztességet vártak el tőle. Kormányzása azonban a nagy gazdasági világválság korszakára tevődött rá, ezért céljait igen korlátozottan tudta megvalósítani. A politikai kultúra megváltoztatása is gyakorlatilag lehetetlen feladatnak bizonyult.

A magyar elvárás a gyulafehérvári határozatok megvalósítása volt. Úgy tekintettek a Maniu-kormányra (nyilván szkepticizmustól nem mentesen) mint az erdélyi románok kormányára, akik a gyulafehérvári határozatokba foglalt vállalásokat tették és most megkapták az esélyt arra,

hogy azokat megvalósítsák. Jancsó Benedek egyik írásában, a Magyar Szemle hasábjain elemezte, hogy mit várhat az erdélyi magyarság Maniu kormányától. Álláspontja szerint nem sok jót, mert Maniu programja a következőkből épül fel: városainak elrománosításával és egy középosztály megalkotásával kell a román nép társadalmi szervezetét egészségesebbé tenni, mert az erdélyi román nép társadalmi szervezete a középosztály és a nemzeti termelést végző iparos- és kereskedőosztály hiánya miatt tökéletlen és egészségtelen; arra kell törekedni, hogy a román nép az állami hatalom egész erejével a műveltség, az anyagi jólét, a nemzeti és a lelki egységnek arra a fokára emeltessék, amelyre a magyarság a magyar állam pártfogásával és a közpénzek felhasználásával eljutott. Maniu ideálja a sokkal románabb, és nem a három nép egyenjogúságán felépülő Erdély.

Érdekes, hogy 1929-ben Jászi Oszkár levelet írt a miniszterelnök Maniunak, amelyben aradi megbeszélésüket idézte fel: „Rengeteg elfoglaltsága közepette nem szeretnék visszaélni az Ön annyira fontos idejével. Mégis legyen szabad Önt emlékeztetni életeinknek egy fontos epizódjára, mely Önnek a román nép végső felszabadulását, nekem az én országom tragikus összeomlását jelentette. Az Aradon folytatott tanácskozásainkra alludálok, amikor Ön a Román Nemzeti Bizottság nevében beszélt, de befejezésül hozzátette, hogy az az eszmény, mely az én lelkemben él a dunai nemzetek békés szövetségéről, Önt is hevíti, de hogy addig is, míg ez a távoli esemény realizálódhatik, Ön biztosít engemet arról, hogy a román nemzet a magyar kisebbséget mindenkor és minden körülmények között mint szabad és egyenjogú népet fogja tekinteni az állami és a kulturális élet minden terén.”

Maniunak a magyar kisebbséghez fűződő viszonya komplex kérdés. Valamilyen szintű megértést mindenképpen tanúsított, de következetes kisebbségbarát magatartást nem. A magyar kulturális felsőbbrendűséget hirdető politika nemzedékében alapvető sértettséget okozott, és erre jellemző – a nyíltan felvállalt vagy belső irányító – hozzáállás, amelyet politikustársának, Alexandru Vaida-Voevodnak az elszólása jól példáz: „a magyarok még nem szenvedtek eleget” (tudniillik, hogy szenvedésük arányos legyen a románok 1918 előtti szenvedésével). Az 1928-ban papírra vetett, A. F. monogrammal szignált értékelés álláspontom szerint pontos és valós: „Maniu Gyula személyében, gondolataiban és politikai programjában egy történelmi politikának megszemélyesítője és vezére. Annak az immár százötven évre visszanyúló román nemzeti politikának, melynek jelentőségét Jancsó Benedek, a román irredentista mozgalmak történetéről írott nagy munkájában fedte fel s amely 1918 őszén látszólag *deus ex machina*ként ugrott ki a történelmi cselekvés színpadára. Maniut ezek a százados hagyományok irányítják...”

Bukaresttel való, a magyaroknak szimpatikus szembeállása is a román nemzeti politikának a folytatása. Az előbbi gondolatmenetet folytatva: „Maniu, ha etikai szempontokat hangoztat a Brătianuk korrupcióval enyhített despotizmusával szemben, ebben nem a magyar jövődönnek szálláscsinálója, hanem ellenkezően, azért akarja konszolidálni, állam- és kormányzatképesé tenni Romániát, mert ezek nélkül feltétlenül buknia kell. A tényleges hatalom, a társadalmi, gazdasági és politikai erők akként osztoznak el Romániában, hogy mindaz, ami erő és befolyás, az a Brătianuk körül csoportosul. Ezek ellen viszi reménytelen attakra Maniu népét és a vele szövetséget kötött romániai parasztpártot... A két nagy feszítő és robbantó erőt: az erdélyi probléma és a szociális kérdés felvetését, Maniu sohasem fogja működésbe hozni. A szociális probléma felvetése Oroszország szomszédságában már több mint játék a tűzzel, az erdélyi kérdés felvetése a restaurálódó Magyarország szomszédságában pedig aktív bontó tényezője. Maniu sokkal határozottabban áll a román integritás priuszán, mint bármely más román politikus, vele a román határok kérdésében megalkudni nem lehet, csak kemény küzdelemben elvenni tőle. Szállóige lett mondása: *inkább a föld alatt, mint még egyszer idegen uralom alatt*... Ha modorban és személyes érintkezésben nem is érezhető, makacs, konok és fanatikus ellensége a magyar nemzetnek. Tőle megértést nem várhatunk.”

A Maniu-kormányhoz fűzött magyar remények hamar összeomlottak. Talán egyetlen főbb vonalaiban megvalósított kisebbségbarát intézkedése az eskütételt megtagadott köztisztviselők nyugdíjának részleges rendezése volt. Elszigetelten államsegélyt adott a kisebbségi iskoláknak. De ezzel ki is merültek a valós, kézzelfogható kisebbségi intézkedések. Krónikás álneven közölt álláspontjában valaki a következőket összegezte: „Erdélyi csüggedt magyar lelkek mélyén, szinte öntudatlanul is ott lappangott, ott rejtőzködött az a soha be nem vallott titkos remény, — hogy majd egyszer, — ha majd Maniu Gyula kormányra kerül, minden másképpen lesz... Ez a biztató reménység most úgy szétfoszlott, mint egy finom, ópiumos cigarettának a bódító, illatos, halványkék füstje. Nem maradt belőle más, csak a narkotikum utóhatása, ama bizonyos keserű íz a szájak szögletén. A szabadságot, egyenlőséget és testvériséget ígérő gyulafehérvári pontokat nemcsak felállító, de tíz év óta állandóan mellettük kardoskodó Maniu Gyula, most, hogy beválthatná azokat, egyszerűen sutba dobja valamennyit, mint valami ócska limlomot, amelyre senkinek sincs már szüksége... Mi, Erdély magyarjai, mint ahogy azt a Magyar Párt választási kiáltványa olyan lelkeket megrázóan mondja: *Magunkra maradtunk; ez a mi sorsunk*... Keserű tanulság ez a számunkra, de különösen azoknak a számára, akik Maniutól várták

az erdélyi sors jobbrafordulását. Ez a tanulság azonban felébreszti az álmodókat, felrázza a csüggedőket és egybekovácsolja azokat, akik szét-esni akartak egymástól.” 1930-ban az Országos Magyar Párt a következőképpen összegezte a romániai magyarság helyzetét: „Az Országos Magyar Párt szatmári nagygyűlése (...) ünnepélyesen tiltakozik Maniu Gyula, Mironescu és Titulescu uraknak a világ közvéleménye felé tett kijelentései ellen, mintha Románia kisebbségei boldog állapotban, a méltányosság és egyenlőség áldásai közepette élnének. Ellenkezőleg: a nagygyűlés kijelenti, hogy azt a tényleges és jogi egyenlőséget, amelyet a kisebbségi szerződés a közélet és magánélet minden terén Romániára is kötelezővé tett, nem csak megvalósítva nem látja, hanem ehelyett még a kormányok gazdasági politikája is a kisebbségek nemzeti létének megdöntésére irányul.”

Jellemző az a visszaemlékezés is, amely szerint „Maniu első kormánya idején megbízta Pop Ghița képviselőt, hogy a kisebbségi kérdést tanulmányozza a nagy világban és tapasztalatai alapján tegyen jelentést, hogy majd egy bizottság elkészítse a kisebbségi statútumot. Jól emlékszem Jakabffy Elemér akkori nyilatkozatára, hogy milyen felesleges ez az utazás, meghívja ő Pop Ghița urat zaguzsáni könyvtárába és ott három nap alatt mindent megismerhet, amit a kisebbségi kívánságok kérdésében meg lehet ismerni. Pop Ghița mégis beutazta a fél Európát, járt Rigától Genfig, megjelent a genfi kisebbségi kongresszuson, ahol őt Wilfan elnök mint új virradat hírnökét köszöntötte, de mi soha nem hallottunk róla, hogy jelentését megalkotta volna, még kevésbé történt meg a kisebbségi statútum elkészítése.”

Emberi arcát pedig talán (a Maniuvál több interjút készítő) Kasztnér Rezső újságíró ragadta meg a legjobban: „Maniunál az általános kifejezések titokzatos csuklyáját öltik magukra a mondanivalók (...). Szűr-késkék szemeiből változatlanul ugyanaz az átható, semmilyen belső emóciót el nem áruló pillantás szegődik a partnerre. Szemedbe néz és hiába próbálsz olvasni a pillantásban.”

Maniu 1928 és 1933 között rövid megszakításokkal több kormányt vezetett. 1930. júniusában II. Károly visszatért az országba. Kiskorú fiát, Mihályt és a régenstanácsot félreállítva királlyá koronázták. Ezt a visszatérést Maniu tulajdonképpen elfogadta, vagy még pontosabban, szervezte és támogatta is, az új királyban szövetségest remélve a liberálisokkal szemben folytatott politikai küzdelmeiben. II. Károly azonban nem váltotta be Maniu reményeit. Öt évi nemzeti parasztpárti kormányzás után, 1933 végétől visszatértek a hatalomba a liberálisok. Maniu ellenzékéből politizált tovább. Tiltakozott, amikor meglepő módon a liberális Victor Iamandi miniszter a Romániában élő négymilli-

ónyi kisebbségről beszélt. Iamandi szerint a kisebbségek „az ország egyik-másik vidékén tökéletes történelmi folytonosságban jelentkeznek és minden tekintetben ugyanazon a síkon állanak az állampolgári jogok szempontjából, mint mi. Hivatalos állami politikát folytatni négymillió ember ellen, akiknek óriási többségével szemben a legkisebb mértékben sem lehet az illojalitás vádját emelni, lehetetlenség. Ezek a kisebbségek a mi államunkban fontos szerepet töltenek be gazdasági és társadalmi tekintetben s ha az államhűség szempontjából nem hagynak kívánnivalót, akkor nem lehet őket erőszakos politika áldozataivá tenni. Uraim, én azt hiszem, hogy nagyon könnyelműen beszélnek egyesek a városok romanizálásáról, hiszen Erdély, Bukovina és Beszarábia városai, de különösen Erdély városai sohase voltak a mieink.” (Az antifasiszta Iamandit 1940-ben a vasgárdisták meggyilkolták). Maniu szerint „Iamandi miniszternek a nemzetiségi küzdelmekre vonatkozó megjegyzései felháborítóak. Nem emlékszem még egy esetre, amikor a miniszteri padokból ilyen nemzeti eretnekségre valló kijelentések hangzottak volna el. A nemzeti eszmének olymódon való meghamisítása, ahogy azt Iamandi tette, etikai és nemzeti defetizmus. Az igazságérzet, amelyet a kisebbségi egyedekkel és nemzetekkel szemben alkalmaznunk kell, nem vezethet arra, hogy helytelen és a való helyzetnek meg nem felelő kijelentéseket tegyünk jogainkra vonatkozólag.”

Román nemzeti programját következetesen képviselte tovább. Egyik parlamenti beszédében (1935) azt jelezte, hogy „mi románok Erdélyben igen keveset haladtunk a magyar uralom alól való felszabadulásunk óta. A valóság tényleg az, hogy a magyarok, szászok stb., a múlt uralomból átmentett gazdasági és társadalmi felépítettségét meg kell változtatnunk minden rendelkezésünkre álló eszközzel.” Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ezt a programot a szovjet típusú diktatúra valószínűsíthetően, tényleg minden eszközzel: államosítás, elkobzás, szövetkezetesítés, kuláknak nyilvánítás, politikai üldözés. Maniu itt előre jelezte a jövőt. Egyébként az európai integrációs folyamatokat is előre látta: „A jövő a nagy társadalmi és gazdasági egységeké, nevezzék ezeket politikai téren államoknak vagy föderatív egyesüléseknek, gazdasági téren pedig szövetkezeteknek vagy társulásoknak. Romániának előbb vagy utóbb be kell lépnie egy ilyen nagy egységbe és akkor szerepét az fogja meghatározni, miként tudta addig szervezni és vezetni az államot.”

Jakabffy Elemér mondott róla máig aktuális ítéletet: „Ez az államférfi is bűnös abban, hogy az alba-iuliai [gyulafehérvári] eszmékhez hűtlen lett, tekintély csorbulásának kétségtelenül ez legfőbb oka, de legalább nem állott azok közé, akik a népjogok teljes megsemmisítésében látják a jövő legnagyobb biztosítékát.” Ez a tétel is árnyalásra szorul, hiszen

Maniu 1937-ben még a vasgárdistákkal is választási paktumot kötött a liberálisok ellenében.

Maniu II. Károly király 1938-tól kiteljesedő centralizáló politizálásával, a királyi diktatúrával, a Nemzeti Újjászületés Frontjának korporatív alapokra szerveződő egyetlen pártjával a parlamentarizmus védelmében szembefordult. Viszont a Bánffy Miklós által írt, a magyar kisebbségi sérelmeket rögzítő és a magyarok bizalmatlanságát indokoló, a királynak 1940 legelején benyújtott emlékiratot Maniu hevesen kritizálta. A kormányt hibáztatta, hogy a magyarok ilyen módon követelőznek.

1940-ben II. Károly megbukott: Románia elvesztette Besszarábiát és Észak-Erdélyt. Észak-Erdéllyel, a második bécsi döntés alapján, Maniu szülőfaluját, családi kisbirtokát is visszacsatolták Magyarországhoz. Romániában az uralkodói hatalmat formálisan a nagykorúvá vált I. Mihály király gyakorolta. A kormányzatot első fázisban Ion Antonescu és a Vasgárda közösen (1940. szeptember – 1941 február), majd a Vasgárdával történő leszámolást követően Antonescu katonai diktatúrája irányította. A legionárius állam idején a Vasgárda meggyilkolta több politikai ellenfelét, így elhurcolták és lelőtték Virgil Madgearut, a Nemzeti Parasztpárt főtitkárát, a nemzeti parasztpárti kormányok többszörös pénzügyminiszterét és neves közgazdászt (1940. november 27.). Maniu megpróbált közbelépni az érdekében, de elkéssett.

Maniu az Antonescu-diktatúra alatt az ellenzéki és angolbarát oldalt képviselte. Antonescu megtúrta és tisztelte is Maniut. Nyilatkozata szerint, ha a német szövetség kudarcot vall, őt kivégzik, de Maniu még megmentheti az országot. Antonescu és Maniu közös politikai célja volt a nyugati határok helyreállítása, Észak-Erdély visszaszerzése. Antonescu a nyugati határokért harcolt a Szovjetunió ellen (1943. július 19-i nagyszabasi beszédében jelentette ki, hogy húsz Transznisztriát sem fogad el Erdélyért cserébe). Maniu kapcsolatban volt az angol titkosszolgálattal. Abban reménykedett, hogy a németek veresége esetén angolszász irányítású lesz a békefolyamat. A kiugrás témájában tárgyalásokat kezdeményezett Bethlen Istvánnal, aki Bánffy Miklóst küldte 1943 júniusában Bukarestbe tárgyalni. Maniu célja valószínűleg nem az volt, hogy összehangolják a kiugrási kísérleteket, sokkal inkább a magyar diplomácia céljairól kívánt tájékozódni, hogy azok ismeretében, Magyarországot megelőzve léphessenek. Bethlen Bánffy Miklóson keresztül a nagyhatalmak döntéséig a *status quo*, vagyis a második bécsi döntés által kialakított rendezés fenntartását ajánlotta fel, amit Maniu indirekt módon, udvariasan kértelvezve, de lényegében kategorikusan utasított el. A szovjet hadsereg előrenyomulásának kontextusában Maniuék már a Szovjetunió irányába is tapogatóztak, hiszen egyértelművé vált, hogy a békefolyamatnak a Szov-

jetunió a térségben kulcsszereplője lesz. A londoni emigrációból a térség jövőjét szervező Edvard Beneš-sel is kapcsolatban voltak. A Sztálinnal is egyeztető Beneš által Maniunak írt levél már a Szovjetunió álláspontját tolmácsolta: „Románia kötelezi magát arra, hogy részben megtéríti azokat a károkat, melyeket a Szovjetunióknak okozott, elismeri a Szovjetunió jogos igényeit Besszarábiára és Bukovinára vonatkozóan, a szövetségesek viszont érvénytelennek tekintik az általuk soha el nem ismert második bécsi döntést.”

Ennek a lehetőségnek az ismeretében Maniu is részt vett a kommunista történetírás által utólagosan kisajátított 1944. augusztus 23-i sikeres román kiugrás megszervezésében (Antonescu letartóztatásában, a németekkel szemben és a Szovjetunió oldalán történő hadbalépésben). Minden jel szerint Maniu győzte meg a fiatal királyt, hogy vegyen részt a puccsban.

1944 őszén Maniu-gárdák elnevezéssel román félkatonai, önkéntes szervezetek jöttek létre. Erdélyben számos gyilkosságot, rablást és nemi erőszakot követtek a magyar lakossággal szemben (Szárázajta, Csík-szentdomokos, Gyergyószentmiklós, Magyarzsombor, Egeres, Bánffy-hunyad stb.). Több ezer magyart hurcoltak internálótáborokba. Az atrocitások következtében Erdélyből újabb magyar menekülthullám indult el. Vitatták Maniu kapcsolatát ezekkel a szervezetekkel, de tényként rögzíthető, hogy Maniu pénzt adományozott a gárdák létrehozására, egyik önkéntes egység elindulásának szertartásán is részt vett. De az atrocitások a kutatások jelenlegi állása szerint közvetlenül az ő személyéhez nem köthetőek. A bandákat novemberben feloszlatták. Ebben alapvetően a szovjet nyomás játszott szerepet, amely Észak-Erdélyből kiharcolta a román közigazgatást. A szovjet érdekeknek megfelelő Petru Groza-kormány az 1945 március 6-i kinevezése után térhetett vissza a román közigazgatás Észak-Erdélybe. Észak-Erdély kérdésével irányították a román belpolitikát a szovjetek.

A kommunista hatalomátvétel időszakában Maniu megpróbált ellenállni a szovjet típusú diktatúra kiépülésének. Beadványokat szerkesztett a nyugati hatalmakhoz, melyekben megpróbálta őket tájékoztatni és befolyásolni, hogy ne engedjék az országot a szovjet érdekszférába jutni. Az 1946. november 19-i választásokat a Nemzeti Parasztpárt gyakorlatilag megnyerte, azonban a választási eredményeket a kommunis-ták meghamisították.

Az egypártrendszer kiépítésének folyamatában fontos lépés volt a történelmi pártok felszámolása. Titkosszolgálati akció keretében a Nemzeti Parasztpárt Vezetőségének felkínálták a lehetőséget, hogy külföldre távozzanak. Az ajánlat valójában csapda volt, célja a Nemzeti Parasztpárt megszüntetése. A párt több vezetőjét a Tămădău melletti reptéren

1947. július 14-én elfogták. A korabeli sajtó jelentése szerint a „Maniu-féle nemzeti parasztpárt több vezetőegyenisége, akiket a demokratikus, rendszer elleni féktelen gyűlölet hatott át és mindent elkövettek a rendszer megdöntésére, Maniu egyenes utasítására külföldre való szökést kíséreltek meg. Az igazságszolgáltatás sújtó kezétől való félelmükben ezek a nemzeti parasztpárti vezetők július 14-én akarták hitvány szökevényekként elhagyni az országot. Az állambiztonsági szervek július 14-én este 7 órakor, mikoris a „történelmi” politikusok a Bukaresttől mintegy 46 kilométerre lévő Tămădău repülőtéren felszállást kíséreltek meg, a felszállás pillanatában megghiúsították szándékukat.” (Más források reggel 7 órát rögzítenek, ezt igazolja vissza több dokumentum is).

Maniut is letartóztatták, aki életkorára hivatkozva sem próbálta elhagyni az országot, illetve azt is kijelentette, hogy valakinek maradnia is kell. Viszont őt tekintették a szökési kísérlet értelmi szerzőjének. Hazaárulásért az októberben kezdődő politikai perben már novemberben életfogytiglani börtönre ítélték. Illegális határátlépési kísérletért szokványos körülmények között 3-6 hónapig tartó szabadságvesztés volt a büntetés, viszont a nemzeti parasztpártiak ellen folytatott koncepciók perben az idegen hatalmakkal való összeesküvés, a román demokratikus rend megdöntésének előkészítése szerepelt fő vádpontként. A leszámolás lendületében azonban a teljes politikai tevékenységét szankcionálni akarták: a bécsi és budapesti hatóságokkal együttműködött az erdélyi románság elnyomásában (mert országgyűlési képviselő volt); az 1918-as egyesülést meg kívánta akadályozni, mert feltételeket támasztott, és így akadályokat gördített az egyesülés útjába (megpróbált a bukaresti politikával szemben bizonyos biztosítékokat rögzíteni elsősorban az erdélyi románság érdekében); a két világháború között reakciós politikát folytatott és a fasiszmus támogatója volt; a második világháború idején Antonescu és a Szovjetunió elleni harc híveként nyilvánult meg; a román kiugrás után pedig fasisztákat, hazaárulókat, imperialista ügynököket gyűjtött maga köré.

Maniu azt nyilatkozta, hogy nem tört a demokratikus rend ellen, kizárólag politikai harcot folytatott, az angol és amerikai diplomátákkal, illetve az emigráns volt román diplomátákkal a kapcsolatai „tájékoztató jellegűek voltak, ugyanakkor tiltakozásnak minősültek a nemzetközi szerződések és a pártunkkal megkötött megállapodások megsértéséért, amelyek értelmében az alkotmányos életet, a politikai és állampolgári szabadságokat tiszteletben kellett volna tartani és amelyeket folyamatosan megsértettek.” A nemzeti parasztpárti vezetők külföldre távozásának a célja is az volt, hogy tájékoztassák a közvéleményt a romániai jogtiprásokról, és nem kívántak emigráns kormányt alakítani. Az ítéletet, mivel Románia még formálisan királyság volt (nemsokára, 1947

december végén kiáltották ki a köztársaságot), a következő szokványos bevezetővel, a király nevében hirdették ki: „Mi, I. Mihály, Isten kegyelméből és a nemzeti akaratból Románia királya, minden jelenvalónak és jövődöbelinek egészséget.”

Maniu volt az egyetlen, aki nyakkendőben jelent meg a tárgyaláson. Azt mondta, hogy „gallér és nyakkendő nélkül akartak bíróság elé állítani. De én visszautasítottam. Elmagyaráztam nekik, hogy egész életemben tisztességesen öltözködtem. Olyan dolgokat hoztak, amelyek nem illettek hozzám, amelyek nem az enyéme voltak. Ismét kijelentettem, hogy ilyen körülmények között nem vagyok hajlandó megjelenni a bíróságon. Végül az »urak« úgy döntöttek, hogy elhozzák otthonról az ingeimet, gallérokat és nyakkendőket, amiket megszoktam.” Életfogytiglanra ítélték.

Maniu 74 éves volt ekkor. Börtönbüntetésének letöltését Galați-on kezdte el, majd 1951-ben áthelyezték a hírhedt máramaroszi börtönbe. 1953. február 5-én hunyt el betegen, éhezve, egészségileg és szellemileg is leépülve a börtönben. Holttestét valószínűleg az ukrán határ közelségében található „Szegények temetőjében”, sok más politikai fogoly nyughelyén ásták el. A román Legfelsőbb Bíróság 1998-ban rehabilitálta Maniut. A szovjet típusú diktatúra Maniu személyét megtagadta, de román nemzeti politikáját sokban szervesen folytatta.

Hogy miért nevezhetjük kis túlzással Maniut Nagy-Románia megteremtőjének? Erre a román Szenátusban 1929-ben Gyárfás Elemér adta meg a választ: „mi láttuk azt, hogy Gyulafehérváron összegyűlt az erdélyi románság, mely Erdély lakosságának többségét képezi, és ott Maniu Gyula és társainak vezetése alatt határozatokat hozott. Ha, Szenátor Urak, meg hasonlítás lett volna az erdélyi román vezető férfiak között, ha Maniu Gyula nem lett volna olyan szívós és következetes azokban a tárgyalásokban, melyeket vele és párthíveivel a magyar kormány 1913 óta folytatott, kezdve Tisza István miniszterelnökön és végezve Jászi Oszkárral Aradon, aki felajánlott mindent neki, felajánlotta egész Erdély autonómiáját román fennhatóság alatt s egyáltalában mindazt, amit csak Maniu Gyula kért volna, de ő semmit ebből el nem fogadott, akkor bizonyára sok minden másképp történt volna. Mi ezt jól tudjuk s tudják az összes erdélyi románok s ezek után lehet-e támadni Maniu Gyulát azon az alapon, hogy nem jó román és Budapest zsoldjában áll, mikor Budapest Jászi Oszkár útján tálcán ajánlott fel mindent neki, amit felajánlhatott és Maniu Gyula azt visszautasította?”

Paradox módon tervét, az erdélyi városok elrománosítását az a szovjet típusú diktatúra valósította meg, amely Maniuvallal leszámolt.

Nagyon sok magyar reményt fűztek tevékenységéhez, empátiát vártak el tőle, azon az alapon, hogy az 1918 előtti időszakban megtapasztalt

talta és megélte a román kisebbség nemzetiségi harcait. Maniu azonban mindenekelőtt az volt és az is maradt, ahogyan Albrecht Ferenc jellemezte: a román nemzeti ideálok megvalósításának kérlelhetetlen és fanatikus harcosa. Az erdélyi román nemzeti politika megkövült orosz-lánja. Ez Maniu, a badacsonyi szfinx.

IRODALOM

- A. F., Maniu: *Magyar Külpolitika*, 1928/9.
 Albrecht Dezső: Kisebbségi reálpolitika, *Magyar Kisebbség*, 1933/3-4.
 Albrecht Ferencz: Forrástanulmányok Gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához, *Magyar Kisebbség*, 1927/19.
 A román sajtó megnyilatkozásaiból, *Magyar Kisebbség*, 1935/1.
 Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja, Gondolat, Budapest, 1991.
 Krónikás: Erdélyi levél, *Magyar Külpolitika*, 1928/23.
 Gyárfás Elemér felirati beszéde a szenátus 1929. december 4-iki ülésén, *Magyar Kisebbség*, 1930/2.
 Hegedüs Nándor: A kétoldalú szerződések rendszere a kisebbségvédelemben, *Magyar Kisebbség*, 1937/14.
 Henegariu Nicolae (szerk.): *Teroarea. Documente ale procesului Iuliu Maniu – Ion Mihalache*, Vremea, București, 1999.
 Iamandi miniszternek a kamarában elmondott beszédéből, *Magyar Kisebbség*, 1935/1.
 Ilyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*, második bővített kiadás, Aurora, München, 1976.
 Jakabffy Elemér: „Egy szétrombolt legenda”, *Magyar Kisebbség*, 1936/1.
 Jancsó Benedek: A román Nemzeti Parasztpárt és az erdélyi kisebbségek, *Magyar Szemle*, 1928/III.
 Kasztner Rezső: Apró képek nagy emberekről, *Új Kelet*, 1934. március 31.
 Komáromi János: Jászi Aradon, *Új Magyar Szemle*, 1920/1.
 Maniu Gyula a kisebbségekről, *Magyar Kisebbség*, 1924/12.
 Meg akartak szökni a nemzeti parasztpárt rossz lelkiismerettől űzött vezetői. Az állambiztonsági szervek megakadályozták Mihalache és társai kísérletét. Belügyminisztériumi közlemény a szökéssel kapcsolatban, *Szabad Szó*, 1947. július 18.
 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940 augusztus 30-ig*. Studium, Budapest, 1941
 Miskolczy Ambrus: Trianon ürügyén, *Kommentár*, 2020/2.
 Pop Ioan-Aurel, Năgler Thomas, Magyarai András (szerk.): *Istoria Transilvaniei. Vol. III (de la 1711 până la 1918)*. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane–Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca–Deva, 2016
 Pop Ionel: *Un martor al Marii Uniri*, Corint, București, 2018
 Ioan Scurtu: *Iuliu Maniu*, Editura Enciclopedică, București, 1995
 Szarka László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar-román tárgyalások történetéhez, *Regio. Kisebbségi szemle*, 1994/3.
 Veress Emőd: Erdély 1919-ben: a magyar igazságszolgáltatástól a román igazságszolgáltatásig, *Erdélyi Jogélet*, 2020/2.

GRÓH GÁSPÁR

SZÍNPAD HELYETT VÁSZON, AVAGY A MEGÉLT DRÁMAISÁG

Csoóri Sándor és az Ítélet

Második rész

Csoóri a hatvanas évek elején már filmgyári dramaturg, elegendő ideje, szellemi mozgásszabadsága van értelmiségi léte megéléséhez. 1956 emlékét generációja haláláig nem felejtette, a hatvanas évek elején a leveretés sebe még nem hegedt be. Az alkotó értelmiség számára a forradalomhoz való viszony kulcskérdés volt. Filmes életútjára emlékezve Csoóri elmondta, hogy számára állandó töprengeni való volt „a függetlenségvágy és a megfontolt lojalitás” ütközéséből fakadó, a magyar történelemben állandósuló válság. Évtizedekkel az *Ítélet* készítése után úgy látta: „Túl sok volt akkoriban a világban a kompromisszum. A politikában, a magánéletben, sőt meglepte már a művészetet is. Kósával közösen úgy gondoltuk, hogy Dózsában nem a parasztvezért támasztjuk föl elsősorban, hanem a morális hőst, aki nemcsak a nemesek, főnemesek, főpapok ellen hadakozik, hanem egy zseniális és ravasz taktikussal is: Werbőczyvel, pontosabban Werbőczy szellemével. A Züllesztő és az Áldozat drámájának is fölfogható a film. A történelem mefisztói szelleme küzd benne a történelem tragikus szentjével.”¹

Ebben az emlékezésben ugyan nem nevezi nevén a kompromisszum tárgyát, de egyértelmű, mire gondol: a bűnben fogant Kádár-kor alapkérdésére, ami az idő múltával sokféleképpen mutatkozott. Csoórinál is változatos formákban jelent meg. Megannyi írásában, versében rendre visszatérő probléma ez. A forradalom vérbefojtása, kibeszélhetetlensége, a nemzeti és a demokratikus gondolkodás és közakarat száműzése a közéletből folyamatosan erodálta a társadalmi szolidaritást, felelősségvállalást, közéleti és szellemi erkölcsöt – mindent. Erre utal Csoóri, amikor „fennköltlen züllő ország”-ról ír (*Hó emléke*), e kérdés áll az *Egy nomád értelmiségi* középpontjában. Az idők változtával itt már leírhatta, hogy ötvenhat után a politikában és a politikához való viszonyban „lét-rejött egy kétoldalú egyezmény, egy belátásra épülő alku: a megtörtént események után Magyarországnak csendes építő évekre van szüksége. [...] Ez a szavak nélküli alku az évek során törvényes rangra emelő-

¹ Csoóri Sándor: Filmes éveim. In. Uő.: *Készülődés a számadásra*. Bp. 1987, Magvető, 87.

dött.”² Ez a magyarázata annak, hogy a *Tízezer nap* elkészülhetett, és hogy a forgatókönyvet kilencszer kellett átírni ehhez, mert az „elfogadó szervek elutasították a drámát”,³ és annak is, hogy az engedélyezett elkészültét követően a film még két évig dobozban várta, hogy a közönségnek is bemutatthassák.

A kényszer-kompromisszum, a valahai hatalom érveléseiben oly sokszor emlegetett konszenzus (amit a hivatalos retorika szerint csak néhány forró- és zavaros fejű ellenzéki akar felrúgni) természetéről Csoóri *Az alku* című kisesszéjében írt – egy reálpolitikusként azonosítható, így mindig kompromisszumkész, alkuiban tagadhatatlan sikereket is felmutató közéleti-íróársának működését taglalva. Azt a kérdést feszegeti, hogy vajon megérhetik-e ezek az eredmények azt az erkölcsi árat, amit fizetett értük. Jellemzően nem ítélik, csak töpreng. Így tehát nem mondja ki, hogy nem – de azt kimondja, hogy számára az együttműködő szembenállásnak ez a gyakorlata vállalhatatlan. „Alkut valójában csak olyan felek köthetnek egymással, akik nincsenek kiszolgáltatva egymásnak. Minden egyéb alkukötés vége szomorú kergetőzés, kifáradás, jelképes szóval élve: a macska kompromisszuma az egérrel”⁴ – mondja. Ez a gondolat jóval az *Ítélet* után került papírra, de egy korszak – voltaképpen Csoóri férfikora – egészét jellemezte: a magyar egereknek 1956. november 4-e után a nyolcvanas évek legvégéig a hatalom macskájával kellett alkudozni. (Hacsak egy abszurd metamorfózis vagy egyszerű felfalatás útján nem alakultak át macskává.)

Ilyen közegben készült el a Csoóri-Kósa-Sára koprodukció eredményeként az *Ítélet*. A filmnovellát Csoóri Kósa Ferencsel együtt jegyzi, de ezt a műfaji kategóriát nem használta, mindig forgatókönyvről beszélt. A szöveg képi elemei, jellemzően filmszerű fordulatai inkább Kósától származhattak, míg feltételezhető, hogy a párbeszéd-monológok megformálásában Csoóri szerepe lehetett meghatározó, ami érthetővé teszi, hogy miért nem írt (színpadi) drámát. De tehetségének természete is inkább a film (filmdráma) felé terelte, amit munkája, filmes barátai, alkotói kapcsolatai is indokolnak.

*

A filmnovella a „Dózsa a magyar szenvedés jelképe” toposzra épült. Dózsa sorsa a 20. századi nagyobb és kisebb nemzethalálok tragédiáinak emlékképeit hívta elő, mintegy szembesítve az olvasót-nézőt a nemzet

² Csoóri Sándor: Egy nomád értelmiségi. In. *i. m.* 46.

³ Csoóri Sándor: Filmes éveim [Graham Petrie kanadai újságíró interjúja]. In. Uő.: *Az elhalasztott igazság*. Id. kiad. 91.

⁴ Csoóri Sándor: *Az alku*. In. *i. m.* 308.

tudatállapottá vált poszttraumás sokkjaival, így azzal, amit 1956 forradalmának vérbefojtása jelentett, amit a győztesek bosszúja tett erkölcsi győzelemmé. Dózsa mártíriuma így a mű születésének jelenidejében egy kötelezően elfelejtendő kérdéskört elevenített föl, 1514-et 1956 írta felül: az *Ítélet* Dózsája ehhez kapcsolódott, és nem a hivatalos bolsevik üdvtörténet hamis Dózsa-képéhez.

A keltezése szerint 1967 novemberében befejezett műben az irodalmi parasztvezér előtti tisztelgés a leverett forradalom melletti hűségnyilatkozat. Meglehet, durván művészetellenes egy műalkotás jelképiségét direkt politikai utalásként értelmezni, hiszen ezzel éppen az a többlet vész el, ami a költői látomást a publicisztika fölé emeli. De amikor a cenzúra már a közírás, sőt közbeszéd tematikáját is meghatározza, akkor a művészetnek minden oka megvan, hogy nem rászabott feladatokat is átvállaljon. (Erre utalt Páskándi Géza akkor, amikor úgy gondolta, hogy a diktatúrában a cenzúra is besorakozhat a múzsák közé.) Ma már nem biztos, hogy mindenki érti az akkori kódokat, azt például, hogy a keresztes seregbe gyülekező parasztok előbb jelentették az akkori közönség számára az 1956-os forradalmárokat, mint a valahai felkelt jobbagyokat. A megkísértett Dózsa vívódása Nagy Imrét; a kétely nélküli bosszúállók Kádárt és tettestársait; a taktikusabb hatalomtechnikusként a kegyelmi ajánlatot szorgalmazó Werbőczy a hatvanas évek végére egyre nagyobb hatalmú, okos és taktikus Aczél Györgyöt idézhették. Amire azt mondhatja a mai műértő, hogy ez őt már nem érdekli, mert csak az számít, hogy áthallások nélkül, művészi alkotásként mennyit ér egy mű. Az elemi méltányosság azonban megköveteli, hogy legyen valami fogalmunk a diktatúrák esztétikájáról.

A szöveg születése és a film készítése idejének kódjait alkotó és befogadó egyaránt ismerte, ez esetben már csak azért is, mert a másfél századon át csiszolt irodalmi Dózsa-hagyomány készen kínálta az analógias értelmezés hagyományát is. Ismerték ezt még a leghomályosabban látó cenzorok is – de a hatalom eszköztárában ott volt az összekacsintás doktrínája, amely megengedte, hogy olykor ne csak az egyik, hanem mindkét szemüket behunyják. Erre az is bátorította őket, hogy Csoóriék a számukra fontos erkölcsi kérdéseket a napi kihívásoktól elvonatkoztatva, az ideológia szintje fölé emelve vizsgálták, és ezzel lehetővé tették a hatalomnak, hogy ne kelljen észrevennie, miről beszélnek.

Fölvethető az a kérdés, hogy a mű absztrakciós szintje miért nem volt még magasabb, a példázat egyetemesebb, mert a téma ezt is megengedte volna. A Dózsa-példázat fontosságát azonban az adta, hogy egy konkrét helyzetben fölmerült gyakorlati kérdésre adott távlatos, érzelmi-etikai választ. Úgy, hogy ezt a kérdést mégis a közvetlen szí-

tuáció emelte fel egészen az akkor kései virágkorát élő egzisztencialista világlátás érdekköréig, amit néhány félmondat, jelenetek felhangja így is jelez. Csoóriék Dózsájának nemcsak a hétköznapi kollaboráció és a kínhalál közt kell választania, hanem az élet elfogadása és elutasítása között is. A *vagy-vagy* kérdése, ha kicsiszolatlanul is, de ott volt Dózsa drámájában, akkor is, ha úgy fogalmazódott meg, hogy nem lehetett nem aktualizálni.

*

A kiindulást jelentő szöveg a filmszerűség szempontjának is megfelelő epikus elemek közé épül, azok drámaiságát is kihasználja. Ezt a hatást csak fokozza, hogy a történet végkimenetelével minden olvasó és néző tisztában van, így az epikai szálát nem kell kibontani. Dózsa elháríthatatlan végzetének ismerete minden, máskülönben jelentéktelen, apró történésnek, lelki-szellemi mozdulatnak kivételes távlatot ad. Ez a fölstilizáltság nagyon is illik a költő Csoóri személyiségéhez. Világlátásának mélyrétegében olyan élmények őrződtek meg, amelyek a nemzet sorsában is meghatározók: félig még gyermekkorában elszenvedett háborús tapasztalatai, a saját szemével látott „magyar apokalipszis”, a sztálinista rémuralom, a forradalom és leveretés. Csoóri személyesen megtapasztalhatta, hogy front-helyzetben minden hétköznapi cselekedet létfontosságú lehet, és hogy az életben maradáshoz nem elég jól dönteni, szerencse is kell hozzá. Ez a tapinthatóan érzékelhető kiszolgáltatottság határozza meg a novella légkörét, és besugározza azt a tudást, hogy a hősök sorsa eleve bevégeztetett. De mindez nemcsak elvont ismeret, valódi sebeket rejt. Ahogyan megjelenítése is csak részben látomás, valóságos vizuális emlékképek is kísértének benne, és mindez ott van abban is, hogy Dózsa belső drámája egy háború történetének megidézésével egybenőve bontakozik ki.

A szöveg tehát nem is lehet más, mint látomásos, hogy aztán a film ezt a maga vizualitásával, Sára Sándor kivételes erejű képeivel valósítsa meg. Képisége nem csak látványként elemi erejű, de megvan a sajátos rendje, filmnyelvi jelentése, ami megerősíti a szöveg drámaiságát, és elfedi történelmi anakronizmusát (az eljárást az *irodalmi* Dózsa-hagyomány eleve legitimálja). Így lesz természetes, hogy a több ízben is forradalomnak nevezett parasztháború tényleges korában ismeretlen modern szabadságeszmény jegyében beszélnek a hősök, vagy az, ahogy a paraszthadak elkövette rémtettekről vitázva a forradalmi erőszak ugyancsak jóval későbbi problémája is megjelenik. Aligha deríthető ki, hogy ez mennyiben az alkotók akarata volt, és mennyire olyan szellemi hatás vagy kényszerűség, ami a film készítésén kívülről hathatott vagy

éppen az alkotókon kívüli tényezők okvetetlenkedéséből következett. „Az Ítélet című film, sajnos, bármennyire is kapálózunk ellene, az ízlésünk szerintinél didaktikusabb és bizonyos mértékig romantikusabb mű lett. A történelemben meglévő tragédiát, amely Dózsa kivégzésével krisztusi, illetve Jeanne d’Arc-méretű eseménysor, eltakarják a nagy szertartásos jelenetek. A történelmet mitologizált súlyával tudtuk inkább életre kelteni a vásznon, s nem azokkal a gyomrot megtámadó rohamaival, amelyeket annyiszor, de annyiszor átéltünk már”⁵ – foglalta össze később Csoóri, utalva az alkotói szuverenitás korlátaira, melyeket az akkori kelet-európai filmeseknek nem a producerek, hanem a pártközpontok állítottak. (Ebben ott van annak jelzése is, hogy az epikus elemeknél fontosabb lett volna számára a történet metafizikai nyitottsága.) De a művészi elvontság távlatosságára törő alkotókat visszafogta az is, hogy Dózsa csak a magyar (és némi erőltetéssel a román...) kultúrán belül vált mitikus hőssé, így sokféle tartalom elhordozására alkalmas médiummá, de a külvilág számára ismeretlen maradt. Ezért mintegy el kellett magyarázni, hogy kicsoda, ehhez nélkülözhetetlen volt története vázlatos ismertetése. Amiből kiderült, hogy az irodalmi Dózsa beilleszthető az európai történelem hasonló hőseinek sorába, de ettől még nem került közéjük. Az alkotók ezzel a „kifejejtettséggel” szembesülnek, amikor olasz tévésekkel találkoznak, akik éppen a Dózsa-film forgatása idején kérdezték őket munkájukról: „Dózsa? Ki az? Történelmi személy? Régi vagy új? Parasztkirály! Igen? És megégették? És fölfalatták társaival?... Az olaszok röstelkednek, hogy semmit sem hallottak róla. Csönd. Megint egy kalapácsütés a kisagyra. Rágyújtunk hosszú, amerikai cigarettákra, és mosolygunk: hát igen! Jeanne d’Arcot minden iskolás gyerek ismeri – mondja a rendező –, pedig ha meggondolom, Dózsa elképzeléseihez képest ő csak egy lenyűgöző kis hisztérika volt.”⁶ (Utóbbi, meglehetősen ízléstelen megjegyzést némiképp menti, hogy Giordano Bruno vagy Savonarola után az egyszerű megégetés nem nagy szám egy olasznak.)

*

Dózsa „forradalmának” 1956-tal való párhuzamait a pártállam illetékesei is bizonyosan észrevették, s vélhetően nemcsak a forgatókönyvet olvasva, hanem ismerve az alkotók gondolkodását is. De ekkor már létezett a túrés kategóriája, és az illetékeseknek volt okuk a film engedélyezésére, sőt 1972-ben a filmnovella kötetben is megjelentetett. A Csoóri

⁵ Csoóri Sándor: *Filmes éveim*. Uo. 93.

⁶ Csoóri Sándor: *Utazás félálomban*. In. *Nomád napló*. Id. kiad. 277.

ri és Kósa által jegyzett szöveg ártatlanul hangzik, de a gyúanyag benne van. Rövid előszava előre békítgeti az ideológiai éberséget: „Munkánk során egyre inkább megértettük 1514 jelentőségét. A szomszédos népek tiszta egymásra találásának az igényét, a szabadság közös akarata által. Mert minden elnyomottnak akkor maga Dózsa volt a forradalom”⁷ – olvashatjuk. Ez mit sem változtat azonban a filmnovella drámaiságán, amire a kötet védőborítójának Dobai Péter egykorú kritikájának néhány mondata is utal: „Az Ítélet [...] jelentősebb film annál, hogy tanulságait és ellenmondásait holmi pozitív összegezéssel ellensúlyozzuk. Tettnek számít, hogy van. A forradalomról gondolkodik, s ezt azért kell tettnek tekintenünk, mivel Közép-Európában a forradalom történelmi hiányában és félbehagyottságában élesen mást jelent, mint tőlünk keletre vagy nyugatra.”⁸

Ez az ajánlás, akár a film, elmegy az akkori nyilvános megszólalás lehetőségeinek a határáig, még feszegeti is. De a hatalom nemcsak a kimondhatóságról és a gondolatok terjesztésének határaitól dönthetett, hanem szövegek kiadásának, filmek vetítésének idejéről is. Hogy ez mit jelentett, arról egy bő évtizeddel később írt Csoóri. Így vélekedett az idő múlásával is játszó, a művek nyilvánosságra jutásának késleltetésével is a maga érdekét szolgáló gondolat-politika működéséről: a pártállamban „a hatalom rendelkezik leghatalmasabban például az idővel is”, így a valamiként kicsikart ígéretei (amit megállapodásnak neveztek) végrehajtásakor húzza az időt. „Csak egy hetet, csak egy hónapot, fél évet, s eközben az alkukötő úgy lehetetlenedik el, hogy előzőleg erkölcsi győztesnek is érezhette magát.”⁹ És bár a művészi igazságokat a késleltetés nem roppanthatja meg, méltó recepciójukban sokat segíthet napi időszerűségük.

Az *Ítélet* Dózsája némileg késleltetve, kicsit újravágva válhatott a közönség számára is megismerhetővé. Mint olvashattuk, Csoóri a kész alkotást túlságosan didaktikusnak gondolta, és mint mondta, ha egy új filmet szentelhetett volna a témának, akkor egzisztenciális drámaiságát bontotta volna ki. A filmnovellában és a megvalósult filmben a Dózsa monológjaiban megjelenő múltidézés fogja egybe és tartja földközelben az elvontabb drámaiságot. Ebben a keretben jelennek meg az előzmények: az egyéni és közösségi sérelmek, a meghirdetett keresztes

⁷ Csoóri Sándor – Kósa Ferenc: *Ítélet*. In: *Uők: Forradás*. Bp. 1972, Magvető, 7.

⁸ A kötetben további két mű is megjelent: a *Nincs idő* irodalmi forgatókönyve és a címadó *Forradás*, egy olyan ötvenhatos drámáé, amiből nem lett film. Szövege annak is kiegyensúlyozott, irányát tekintve leginkább a forradalom első napjaiban a szocializmusban még hívó baloldali idealisták gondolkodását idézi.

⁹ Csoóri Sándor: *Az alku*. Id. h. 308.

háború parasztfelkeléssé alakulásának folyamata, a történeti írók elbeszéléseiből ismeretes harcok, atrocitások. Így mutatkozik meg a rendi-nemesi társadalom hatalmi rendszerének zabolátlansága, a jobbágyi kiszolgáltatottság, a háború szadizmusig jutó kegyetlensége. Utóbbiban a kérészetű győzelem idején a fellázadt jobbágyok sem maradnak le uraik mögött – bár a film (paraszti származású vagy háttérű) alkotóiban van annyi elfogultság, hogy azt mondják: körükben erősebb a hajlam az irgalomra.

Az nem kétséges, hogy kegyetlenség és kegyetlenül nehéz döntések nélkül nincs háború, és ilyen a forradalom is. Dózsának ezért más körülmények közt vállalhatatlan döntéseket, azaz ítéleteket kell hoznia. Mindez önmagában is elegendő egy drámához. A kegyetlenség lehet észszerű, de erkölcsileg elfogadhatatlan. Ezt Dózsa is tudja, mert a felkelő hadak vezetőjeként is töprengő, tépelődő ember – másként nem is lehetne drámai hős. Amikor szembekerül környezetével, önmagával is harcol. Vezetársai közt elhangzik, hogy lassanként jobban félnek a győzelemtől, mint a vereségtől; anyja arra inti, hogy féljen magától. (Ekkor árulja el fiának, hogy foggal született: nem mindennapi ember, hanem az ősi hiedelemvilág szerint táltos. Ez egyben művelődéstörténeti utalás is, mert a táltosok nemcsak foggal, hanem hat ujjal is születhettek – mint Ady Endre. Aki „Dózsa György unokája”-nak mondta magát...)

A saját kegyetlenségétől visszarettenő Dózsa vívódásának motívuma kibontatlan marad, így a történet végső drámaiságától inkább elvonja a figyelmet, mintsem árnyalná azt. Szövegbe kerülését nem annyira dramaturgiai okok indokolják, mint az a szándék, hogy a propaganda és a tankönyvek Dózsa-kultusza árnyaltabb lehessen. Erre is gondolhatt Csoóri, mikor a film – számára – túl didaktikussá válásáról beszélt: vagyis ha valóban drámát írt volna, akkor ezt a szálát vagy kibontja, vagy elhagyja. A drámaiság szempontjából ezek a motívumok itt inkább ballasztnak hatnak: a filmbeli Dózsa igazi drámája nem ez, hanem egy másik döntés meghozatala.

„Mi megkegyelmezzünk neked, ha kiállsz sereged elé, és megtagadod mindazt, amit elkövettél” – szól Werbőczy ajánlata. De mit kellene megtagadnia? Ismerje el, hogy törvénytelen dolgokat művelt? Miközben éppen azt tudja a legbiztosabban, hogy – lásd a zsarnokölés tanát – az isteni törvényeket követve cselekedett (miközben más, ugyancsak isteni törvényeket szegett meg). Akik azonban bűnössége elismerését követelik, a maguk istentelen törvényeinek betartását kérik rajta számon. Ha elismeri bűnösségét és megtagadja harca igazát, akkor – Werbőczy érvelése szerint – a jobbágyereg és ezzel a haza megmenekülhet. Ennek ára a behódolás, ami az isteni eredetű törvények megtagadása lenne. Dózsa

tehát igazi, egzisztenciális csapdába esett. Illyés első Dózsa-drámájának is ez a kulcskérdése, Werbőczy ugyanezzel a logikával és retorikával akarja sarokba szorítani Dózsát, aki ugyancsak nem tud mit felelni. Illyés drámája azonban megelőzte 1956 forradalmát (noha végleges szövegén még csiszolt), mindenestre a győztesek követelte hűségnyilatkozat kérdése sokkal elvontabb volt, mint egy évtizeddel később, amikor a forradalom megtagadása (vagy legalábbis a róla való hallgatás) a mindennapokban gyakorlati kérdéssé vált. Csoóriéknak nem teoretikus választ kellett adniuk erre, hanem életüket a mérlegre téve kellett felelniük.

A filmbeli Dózsa nem tud mit kezdeni Werbőczy ajánlatával. De miként vitázzon az, aki láncra van verve? Egyáltalán: számítanak-e érvek ott, ahol csak az egyik fél beszélhet szabadon? A láncra vert fogoly pedig tudja, hogy sorsa már a vereséggel és elfogásával eldőlt, úgy lehet szabad, ahogyan a keresztre feszített rabszolga. Azt is sejti, hogy bármit ígérjenek neki, akár megtagadja tetteit, akár nem, nem fogják életben hagyni. A felkelés egyik oka az volt, hogy a földesurak nem tartották be a törvényeket, vagyis hazudtak. Nemcsak jobbágyaiknak, hanem az Istennek – mert a törvényeket felkent uralkodók hozták. A jog szakrális eredetén nem változtatott, hogy közigazgatási szükségszerűség. Dózsa nem kapta meg a török elleni hőstetteért ígért jutalmat, a földesurak nem engedték hadra kelni jobbágyaikat, a keresztes sereg nem kapta meg a háborúhoz ígért fegyvereket és segítséget. Dózsa a végső kérdéseket illetően bizonytalan lehetett, de azt tudta, hogy a haza sorsáról a győztesek döntenek. Azok, akik méltatlanok a hatalomra – így pedig hiábavaló reménykednie. Utolsó fegyvere az erkölcsi felmagasztosulás, élete feláldozása, történjék halála bármilyen módon.

Ez csak részben Dózsa döntése, választása, sokkal inkább a sorsa. Ahogyan az volt az is, hogy a keresztesek vezetője lett. Ha pedig a sorsában megnyilvánuló isteni akarat vezette Temesvárig, ott is annak kell engedelmeskednie. Ő maga is azért volt könyörtelen, mert könyörtelen volt a sorsa. Ha katonaként természetes volt számára, hogy öljön, ha ítéletei nyomán embereket öltek, akkor neki is vállalnia kell a halált. Márki Sándor Dózsa-könyvében azt írja, hogy ebben a korban a modern ember számára fölfoghatatlan kegyetlenség része volt a mindennapoknak: a karóba húzás, a máglyahalál nem számított kivételesnek. Dózsa is ezen a rendszeren belül ítélkezett, abban a hitben, hogy felsőbb akarat beteljesítője. Amikor tűzhalálra ítélte ellenségeit, vagy kivégeztette, megcsonkította azokat, akik a felkelés sikerét veszélyeztették, akkor úgy gondolta, nem gyilkol, hanem igazságot szolgáltat: a hite szerinti isteni igazságot szolgálja. Ez pedig számára, minden iszonyata dacára, erkölcsileg is legitim, felülírva minden más megfontolást.

Ezt a gondolkodásmódot az irodalmi Dózsa-hagyomány többé-kevésbé elfogadta, de azt nem, amikor a győztesek is e paradigmát követve ítéleztek. Miért? Több okból is. Részint a felkelők igazságával azonosultak, részint Dózsa kivégzésének a kor átlag-kegyetlenségét felülmúló szadizmusa is az áldozat mellé állította őket. Nem tudták elfogadni a minden mértéket meghaladóan tömeges és kegyetlen megtorlást sem, mert az végképp nem az igazságot szolgálta, még kevésbé a megbékélést. A földesúri bosszúállás és elrettentés oly mértékű volt, hogy az a magyar történelem későbbi alakulását is végzetesen befolyásolta: a „Temesvár nélkül nem lett volna Mohács” doktrína máig hat a közgondolkodásban. Nemcsak a közvetlen bosszúállás okán, hanem annak a jogrendnek a kialakítása miatt is, ami a vesztesek önálló jogalanyként történő elismerését is korlátozza, ezzel emberi méltóságát is kétségbe vonja. E téren az *Ítélet* alkotói is elfogadták az irodalmi hagyomány (ebben az összefüggésben egyúttal a kommunista ideológia!) démonizált Werbőczy-képét.

Amit dramaturgiai szempontokon túl az is indokolt, hogy éppen egy ilyen figurára volt szükségük ahhoz, a Szapolyai–Werbőczy páros szerepeltetésével megteremtsék a Kádár–Aczél analógiát. Ha a parabola természete szerint tovább keressük a párhuzamokat, eszünkbe juthat, hogy a forradalom leverése után a kádári rendszerben a tévesztés második hulláma a parasztságot ismét megfosztotta a tulajdonához való jogtól, ahogyan a pártállam már korábban minden, addig természetesnek tekintett jogot magához vont. A tulajdonhoz, a lakóhely szabad megválasztásához, a világnézeti szabadsághoz, a véleménynyilvánítás szabadságához, a személyes biztonsághoz való jog jószerével csak az alkotmányban létezett. Vagyis a hatalom rendszerén kívül maradtak tényleges jogi helyzete alig különbözött a jobbágyokétól – jobb helyzetüket nem a jog, hanem a hatalom kegye biztosította. (Az akkoriban sokszor idézett bon mot szerint az abszolút szabadság az, amikor szabad emberek egy szabad országban azt csinálják, ami szabad.)

*

Ma már alig emlékszik valaki Kádárnak a „kétfrontos harc”-ról hirdetett ideológiájára, mely szerint a kommunista pártnak egyaránt harcolnia kell a jobb- és a baloldali elhajlás, tehát a revizionizmus és a dogmatizmus, nevesítve a Nagy Imre- és a Rákosi-vonal ellen. A rezsim természetesen csak az egyik irányban volt véresen következetes. Csoóriéknál Werbőczy hirdet ilyen közéletűtasságot, a jobbágyot-földesurat egyaránt fenyegető veszedelmekkel szembeni érdekközösség jegyében. Dózsát a megbékélés és egység retorikáját alkalmazva akarja meggyőzni arról, hogy ismerje el „lábadása” bűnösségét és jogtalanságát.

Ha ezt megteszi, azzal nemcsak a maga életét menti meg, hanem katonáit és családtagjaikat is. Sőt, a nemzetet. Eszerint az árulás az igazi hűség, saját életének megmentése nagyobb hősiesség, mint a (kín)halál vállalása. A győztesek belső köréből Werbőczy úgy tesz, mintha más lenne, mint azok, akik a felkelést véresen leverték, és mintha lenne győztesek és vesztesek közt még egy út: az övé, a jóságos realistáé, aki maga is mintegy kétfrontos harcot vív. Dózsa ezzel a magatartással nem tud semmit sem kezdeni. Azt mégis tudja, hogy Werbőczy ajánlata, már csak helyzetéből következően is, hazug: korábban Szapolyai is hasonló szavakkal tévesztette meg. Katonaként azt is tudja, hogy egy harc végeztével már csak két alternatíva marad: vagy győztesként, vagy vesztesként távozni a csataterőről. Nem gondolhat mást, minthogy ha a győztesek meg is tartanák ígéretüket (amit nem hisz), akkor Werbőczy megtévesztő retorikájától függetlenül nem a nemzetet, hanem a magukat a nemzettel azonosító hatalmasokat kellene szolgálnia. Vagyis azokat, akik ellen harcolt, és ezzel legitimálná mindazt, amit túrhetetlennek tart.

Hogy temesvári börtönében a fogságba ejtett Dózsa valóban kapott-e olyasféle ajánlatot Szapolyaitól vagy Werbőczytől, amelyről Illyés drámájában és az *Ítélet*ben szó esik, azt a történeti vizsgálódások sem cáfolni, sem bizonyítani nem tudták. Azt viszont tudjuk, hogy az 1956 forradalmával szemben diadalmaskodó hatalom megkörnyékezte Csoórit: azt ajánlotta, hogy csináljon egy „népi” orientációjú lapot. Az ajánlatot, mondhatni reflexből elhárította (helyette a jobb sorsra érdemes Simon Istvánt találták meg az érdeklődők). Úgy gondolta, hogy amíg terrorpercek és kivégzések folynak, amíg íróársai vannak bebörtönözve, addig nincs miről tárgyalni, de nem gondolta azt, hogy a hatalommal való tárgyalás minden helyzetben behódolás, és hogy minden alku megalkuvás. Azt viszont pontosan tudta, hogy a hatalom érdemi engedményeinek esélye nélkül nincs értelme tárgyalni. (Egy évszázaddal korábban Deák Ferenc bő másfél évtizedet várt a kiegyezésig...) A forradalom után a politikai légkör csak a hatvanas évek elejétől változott annyit, hogy elképzelhető legyen valamiféle megegyezés a „nemzet” és a hatalom között. Ez a kényszer-békekötés kimondatlanul ugyan, de megszületett. Ennek eredményeként jöhetett létre a Dózsa-film is.

Werbőczy kegyelmi ajánlata az első, tényleges kibontakozási lehetőségét semmiben sem jelentő, korai megkísértést idézi. Érvelésében a *nemzet* érdekeire hivatkozik, noha mai értelemben ez a kifejezés még évszázadok múlva sem volt használatos. A Bakócz Tamás által meghirdetett keresztes háború szempontjai között föl sem merült semmilyen, bármiféle értelemben vett nemzeti szempont, célja a kereszténység védelme volt. Az *Ítélet* alkotóit azonban nem kötötte a történelem: jelenük-

ről jelenükhöz szóltak, a művészetek Dózsáját mindig az adott pillanat problematikájának megjelenítése hívta harcba. Ezt a parabola jelleget erősítheti, hogy a szövegben vannak más, elemista szinten is felismerhető anakronizmusok, aligha véletlenül. Mert elképzelhetetlen, hogy Csoóri és alkotótársai vagy éppen a kötet szerkesztője ne tudták volna, hogy Dózsa korában Európában nem ehettek sült krumplit vagy kukoricát, ahogyan az a szövegben szerepel. Ha pedig tudták, és mégis így fogalmaztak, azzal művük egészének rejtett jelenidejűségére utaltak. Abban, ahogyan Dózsa a hatalmi körből érkezett ajánlatot reflexszerűen elutasítja, Csoóri természetére ismerhetünk, az is őt idézi, ahogyan ösztönös válaszát utóbb intellektuális alapokra helyezi. Számára az a kérdés, hogy legyőzve lehet-e ellenállni (és ha igen, meddig) egy, a győzelmének tudatában lévő, totális hatalmát örökre biztosítani akaró rezsimnek, ha úgy tetszik, a totális államnak.

Tökéletes analóg esetek nincsenek, a Dózsa-problematikából sem formálható ilyen. A túlélés már tény, a győztesek vérszomja kielégült, maga a forradalom győzteseknek és veszteseknek egyaránt emlék, kinek fenyegető, kinek szívmengető, de már nem életük napi kihívása. Van tehát, ami változott, de az nem, hogy a két oldal közötti párbeszéd nem egyenlő felek között zajlik.

Werbőczy azt mondja: „Szép dolog a forradalom... de te [vagyis Dózsa] olyan igazságot keresel, ami még nincs.”¹⁰ Ha ez igaz, akkor már álmodni is fölösleges az igazságról, vagyis az ellenállás tökéletesen értelmetlen. Egyetlen racionális döntés lehetséges, ez egyúttal a túlélés ára is: a behódolás. Amivel szemben ugyancsak egyetlen, a hatalmi logika nézőpontjából irracionális érv marad: hogy az önfeladás olyan erkölcsi vereség, amely révén a jövő igazságának reménye is elvesz. Werbőczy meggyőzően tud érvelni: „És hát mi a legfontosabb a földön? Nem meghalni! Így vagy úgy túlélni ezt a... bármi áron megmaradni” – mondja. Dózsa hajlana arra, hogy akár el is fogadja ezt: „Igaza volna? Lehet. De bennem valami mégis ellenáll. Azt érzem, ha egy ember meghal, élnek majd helyette mások, de ha egy népből kihal a szabadságvágy, az a nép előbb-utóbb elpusztul.”¹¹ De végül – a nyolcvanezer élet megóvására gondolva – mégis igent mond Werbőczynek. Közben már sejti: lehet, mégsem lesz képes a végső pillanatban kimondani a tőle várt szavakat, mert azok nem képviselik az ő igazságát. És tudja, hogy olyan elemi ellenállás dolgozik benne, amely minden megfontolásnál, még az élet-ösztönnél is erősebb lehet. (Az is lett. De hogy ez miként történt, annak

¹⁰ U. o. 47.

¹¹ U. o. 48.

ábrázolása valóban drámába kívánczna – nincs is ott a filmben és a szövegben.) Vagyis a racionális döntés szemben áll az ösztönösen adható válasszal: az életösztönrel szemben ott áll az erkölcsi ösztön. Ezen mit sem változtat, hogy szembefeszülésükben bizonytalanságot vagy drámai vívódást látunk. „Ugye jól gondolom, hogy van valami több annál, mint élni vagy meghalni [...]. Az én igazi vereségem az ..., nem tudom mivel teszek jót nekik [ti. a seregének]”¹² – töpreng Dózsa a maga döntéséről, amely kívül esik a köznap megfontolások dimenzióján, az átlagember fizikai és értelmi szempontjain. A ráció parancsát felülírják a spirituális szempontok. Hogy ez mekkora erő lehet, az megfordul Werbőczy fejében is: hiába a tüzes trón és korona, a vezérük fölfalására kényszerített katonák, az örök időkre való megfélemlítés színjátéka visszájára fordulhat. „Ha [Dózsa] lelkiereje nagyobb lesz, mint amire számítunk, az a nyolcvanezer szemtanú úgy fogja emlegetni, mint a szegények királyát, netán mint a magyarok Krisztusát”¹³ – mondja (némi ellentmondásba keveredve azzal, hogy a szóban forgó nyolcvanezret is halálra szánják). A hatalmi szándék nyilvánvaló: „nincs nagyobb győzelem, mint ha ellenségeink lelkét is meghódítjuk”¹⁴ – érvel az ítékezés során Werbőczy, miközben azt javasolja, hogy adjanak a kivégzés előtt még egy utolsó esélyt Dózsának a maga megtagadására. Ezt meg is teszi, de Dózsa nemet mond, kínhalálában fölmagasztosul.

A katartikus záró mondat méltó egy tragédiához. „Egek Ura! Add meg a földeknek és a vizeknek, hogy az én fiaimnak ne a halálát, hanem az életét lássák”¹⁵ – hangzanak Dózsa „mater dolorosa”-vá magasztosuló anyjának szavai. „Függöny” – mondhatnánk, ha Csoóri tollán valóban megszületik és lezárul egy színpadi Dózsa-dráma. Tudjuk, nem így történt, de drámába kívánczó és abba is szánt mondandójának nem kis részét sikerült átültetnie egy másik műnembe. Igaz, a filmnovella nem dráma és nem is film, de olyan vázlat, olyan előtanulmány, amely önmagában megálló műalkotás. Drámai, de nem műfaji értelemben. Hősenek monológjait, a párbeszédek képi látomások leírása és epikus emlékek kötik össze, mint a korai operákat a recitativók. A dialógusoknak csak egy részében szikrázik fel drámai konfliktus, azok olykor a történetidézést szolgálják. A szöveg és a film együtt sem alkalmas, hogy segítségükkel elképzeljük, milyen lett volna az a dráma, amit ebből az anyagból írhatott volna Csoóri. Csak sejthetjük, hogy monodráma, hiszen a párbeszédeknek az egyik résztvevője többnyire maga Dózsa, nél-

¹² U. o. 73.

¹³ U. o. 71.

¹⁴ U. o.

¹⁵ U. o. 80.

küle mások csak olyan jelenetekben váltanak szót egymással, melyek háttérül és magyarázatul szolgálnak cselekedeteihez – de a monodráma mozivásznon elképzelhetetlen. A filmes megvalósítás működképességét így is Sára Sándor zseniális képei szavatolják, azokban is megjelenik gondolatisága, hangsúlyos csendjeinek drámaisága, úgy, ahogyan az a *Tízezer napban* is történt. Ezeket a képeket a filmnovella szövegének vizuális utalásai készítik elő, néhol egyenesen mintha a kamera mozgását is jó előre meghatároznák. Ugyanígy megelőlegezi a szöveg a majdani helyszíneket, figurákat, mozgásokat, fényeket, színészi instrukciókat. Az írói-költői képalkotás szinte észrevétlenül vezet a filmes vizualitáshoz: az író látomása akkor kapja meg igazi jelentését, ha ténylegesen is láthatóvá válik. „Ebben a világvégi fényességben velünk szalad egy aszszony, kezében kiegyenesített kasza, hátán batyuba kötve a gyermek”¹⁶ – olvasható a filmnovellában, és az írói képzelet a befogadó fantáziájából is előhívhatja a leírt látványt, de intenzívebb élmény valóban látni azt, aminek elképzelése itt még csak lehetőség.

Bármennyire fontos is a későbbi filmes megjelenítés előkészítése, a verbális közlés is egyértelmű: a keresztesekhez csatlakozó férfiakat kísérrő asszonyok, gyerekek jelenléte a megmozdulás átfogó jellegét, és a mögötte tornyosuló kétségbeesést hirdeti. Azt, hogy a „magyarok történetében nem volt még sereg ehhez hasonló, nem zsold, nem erőszak hozta ide őket [ti. a sereg katonáit]. Maguktól jöttek a táborba – a sorsa hajtotta valamennyit.”¹⁷ Hasonlóra, merőben más feltételek és körülmények között, 1956 forradalma és szabadságharca, „népfelkelése” kínált példát. Hogy milyen sors, miféle végső kétségbeesés hajtotta a felkelőket, azt a szöveg félelmetes jelenetei mondják el, egy részüket történelmi források támasztják alá: a túladóztatásról, kikényszerített „ajándékok”-ról, intézményesített erőszakról. Később arról, hogy a keresztes hadjáratot meghirdető pápai bulla hívására indulókat földesuraik milyen eszközökkel akarták visszatartani: „amíg itt tartod őket, minden délben karóba húznak egy ártatlant”¹⁸ – figyelmeztetik Dózsát arra, hogy ne fogadjon be újonnan érkezőket a táborába. Ha ugrunk néhány évszázadot, a változtatandók megváltoztatása után ismerős a képlet: padlás-lesöprés, beszolgáltatási mulasztás miatti bebörtönzés, ávós terror, békekölcsön, a bűnösnek nyilvánítottak családjának meghurcolása, világnézeti parancsuralom és társaik együtt fordítottak szembe egy országot elnyomóival 1956-ban. Vannak történelmi pillanatok, amikor váratlan tüneményként kirobban a fölgýült feszültség, és a kockázatok mérlegelése nélkül ragad

¹⁶ U. o. 12.

¹⁷ U. o. 37.

¹⁸ U. o. 35.

fegyvert, vagy bármilyen, fegyverként használható eszközt a sokáig némán tűrő „nép”. Van, amikor cséphadarót vagy kiegyenesített kaszát, van, amikor üvegpalackot, hogy Molotov-koktél legyen belőle.

A filmnovella és film sokkoló, az akkori, visszafogottabb effektusokat használó filmnyelvben még inkább szokatlan képei nem öncélúan voltak rémisztőek. Azt a végletes kiszolgáltatottságot mutatták meg, amely kiváltotta és igazolta Dózsa döntését, aki eredeti szándékát fölfüggesztve nem a török ellen indult, hanem a földesúri elnyomás ellenében kezdett szabadságharcba. Ettől kezdve pedig ennek a másik háborúnak a logikája határozza meg tetteit: már nem a keresztes, hanem a lázadó hadat kell egyben tartania, ennek a győzelmét kell szolgálnia – bármi áron, akár végletes kíméletlenséggel.

És ebben a háborúban már nem Dózsa a legradikálisabb: „vagy a hatalmat pusztítod el, vagy a hatalom pusztít el téged”¹⁹ – mondja a sodródásból, ösztönös indulatokból formálódó felkelés ideológusává váló Lőrinc pap.

Tehát: vagy-vagy. Köztes megoldás nincs. Az események sodrásában minden mozzanatában ott van ez a kiélezettség, de az egész Dózsa-problematika tele van ilyen vagy-vagyokkal, ami eleve biztosítja a történet végletes drámai feszültségét. Ennek képi megjelenítésével lesz erőteljesebb filmként az *Ítélet*, mint szöveggént: a filmnovella – talán ki lehet mondani – esetenkénti (legmagasabb szintű!) intellektuális közhelyeit a film képi ereje mélyíti elementáris erejű igazságokká. De túl azon, hogy a közhelyek attól lesznek azzá, amik, mert igazak, kimondásuk a kádári hétköznapiakban magának az igazságnak a védelmezését jelentette. Csoóri és filmes társai éppen ezt akarták. Ő maga tanulmányban, előszóban sokszor használta a „hamleti pillanat” kifejezést, a „lenni vagy nem lenni” kiélezettségének a magyar történelemben való tartós jelenlétére utalva. De nagyon sokszor erre gondolt akkor is, amikor drámáról, drámaiságról szólt: személyiségének is egyik meghatározója volt a drámai készenlét. Ez a kiélezettség jellemzi a részvételével született mindegyik filmet is, és ezt kéri számon az irodalmon is. „1956 óta jó néhány kényesnek mondható témát bolygatott meg irodalomunk. De ötvenhat drámai ábrázolásával adós maradt”²⁰ – írta 1968-ban, éppen az *Ítélet* forgatása körül, akkor, amikor bő évtized elteltével a régiót az 1956-hoz hasonló drámai események rázták meg.

Nehéz eldönteni ma is, hogy mi volt felkavaróbb: a prágai tavasz leveretése, az abban való magyar részvétel vagy az a némaság, amivel

¹⁹ U. o. 39.

²⁰ Csoóri Sándor: A kiegyensúlyozottság ára. In Uő: *Nomád napló*. Bp. 1978, Magvető, 96.

ezt a társadalom fogadta. Az *Ítélet* művészi válasz volt minderre, egyúttal összekapcsolta az újabb történeteket előzményeivel. Csoórinak meggyőződése volt, hogy „ötvenhatban minden megtörtént: az is, ami bekövetkezett, és az is, ami nem. Lejátszódott bizonyos értelemben a múltunk, és lejátszódott bizonyos értelemben a jövőnk is. Nagyságra és töprengésre, szégyenre és félelemre, bizonytalanságra és hűsége, országos megingásokra egyaránt akadt példa. Ha volt a szocializmusnak hamleti pillanata, akkor ez volt az.”²¹ Aztán megismétli, hogy az ezzel való szembenézéssel adós a szellemi élet: „Ötvenhat drámai – tehát egyetlen lehetséges – ábrázolásával [a film] ugyanúgy adós, mint a novella, a regény, a színház.”²²

A korszak eszmei és morális értelemben központi kérdésének ilyen értelemben való fölvetése közvetve igazolja, hogy az *Ítélet*ben is ötvenhat drámaisága jelenik meg, történetisége csak nyersanyag egy metafizikaivá vált kérdés megvilágításához. Nyilván az sem véletlen, hogy (bármennyire kézenfekvő lett volna) címében Dózsa neve nem szerepel, ellenben maga az ítélet semmiképpen nem (vagy nemcsak) a győztessé ké a legyőzöttek felett. A vesztesek erkölcsi és metafizikai ítélete időtlen, amit Dózsára mondtak ki a földi halálig maradt hatályos, amit ő, az a végítéletig. A példázat nem korhoz kötött: a leverett forradalmak bukásuk után évtizedekkel szoktak győzni, ahogyan 1956-é bő harminc év múlva. Csoóriék ennek tényleges időpontjával, körülményeivel, eredményeivel nem foglalkoztak, talán nem is gondoltak rá – mégis hittek benne. Ennek a meggyőződésüknek a kifejezésére találták meg Dózsát, pontosabban az irodalom másfél száz éven át formált Dózsa-hagyományát. Így lett parasztfelkelés minden forradalmak archetípusa, elszakadva eredeti történelmi-politikai-ideológiai dimenziójától, és lett belőle olyan szabad felhasználású örökség, amelybe Csoóri és alkotótársai beforgathatták a maguk drámai üzenetét.

Annak, hogy Csoóri végül nem írt drámát, több oka volt. Az egyik, hogy ki tudta fejezni magát egy kezére eső másik műfajban: a filmben meg tudta jeleníteni az általa megélt élmények és megkínlódott gondolatok drámaiságát. Ehhez magát az irodalmat kevésnek találta, ezért nem tudott nem bekapcsolódni a közéletbe, és ha nem volt mibe, akkor ő teremtette meg közéletisége keretét (az volt elhalgattatása is). Szerepvállalásai, a hatalommal való szembenállása és kommunikációja ettől maga is drámai, és egyre fontosabb lett. A hetvenes évek elejétől (filmes élete során szerzett tapasztalainak ebben kulcsszerepük volt!) kezdődő-

²¹ U. o.

²² U. o. 98.

en alkotásai és közszereplései meghatározó gondolatokat és magatartásformát hirdettek, beépültek a történelmi átalakulás drámájába.

Szerepvállalásának árát fizetve közelébe sem jutott a drámaírásnak. Sokszor el is mondta, hogy politizálása oltárán számtalan megíratlan verset és esszét áldozott fel. Hozzátehetjük: drámákat is. Mert Cs. Szabónak igaza lehet az írók drámára készülődésének három fajtáját illetően, de az is megeshet, hogy a megíratlan drámáknak is van katarzisa.

Az Ítélet plakátja. A várépület előterében Dózsa (Bessenyei Ferenc) leláncolva ül a tüzes vastrónon. (Forrás: Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum. Leltári szám/regisztrációs szám: P2011.226.4)

SZALAI GYÖRGYI

EGY FEJEZET FILMES ÉLETEMBŐL

Az élet és a szakma úgy hozta, hogy a hatvanas évektől Dárday István és Szalai Györgyi együtt készített munkái a hazai filmes alternativitás meghatározó és egy korszakot tekintve jellemző munkái lettek. A hetvenes évek álságos nyitása tette lehetővé, hogy elkészítsék a Nevelésügyi sorozat darabjait, majd megszületett a Jutalomutazás. Az akkor már másfél évtizede működő Balázs Béla Stúdiót a filmes kísérletezésre hozta létre a kulturális politika, szépelegve azzal, hogy az elkészült műveket nem terheli bemutatási kötelezettség. Ez azt jelentette, hogy az állami forgalmazás nyugodtan félreteheti őket. Vagy, nagyon szűk körben mégis bemutatathatók. Hasonló volt ez ahhoz, ahogy a nyomtatott sajtó működhetett: amennyiben a rendszer alapvető normáit nem sértették, rendszerkritikus írások is megjelenhettek – kis példányszámú, sokszor vidéki folyóiratokban. Így voltak is, meg nem is – terjeszthetőségük, szélesebb körben elérhetőségük korlátok közé szorult. Ekkoriban járta az a mondás (viccnek nem nevezném), hogy mi az abszolút szabadság: szabad országban, szabad emberek azt csinálják, ami szabad. Nos, valahogy így. Ilyen körülmények között született meg a Jutalomutazás című film. Szalai Györgyi erről is ír a (természetesen) Dárday Pállal közösen készített könyvük kéziratának rá eső részében. (G. G.)

A filmszemlék Pécsett voltak annak idején. Már akkor is jártunk ott, amikor még nem voltunk benne a szakmában. Például autóstoppal lementünk az Antonioni-film, a *Nagyítás* miatt. Valahol csöveztünk – talán a régi szállodában, amit szinte teljes egészében a szemle vendégei foglaltak el. Varázslatos napok voltak – szakmán kívül-belül filmes élet zajlott a városban. A *Jutalomutazás* is Pécsett került a Filmszemle műsorába – már túl a pesti bemutatón, túl a lelkes kritikákon. Ez volt az első év, amikor nem adták ki a fődíjat, amit a *Jutalomutazás*nak kellett volna megkapnia. Hát úgy döntöttek, hogy nem lesznek erre kénytelenek... Semmilyen díjat nem kaptunk, de senki más sem, hiszen a *Jutalomutazás* revelatív remekmű volt – a szakma és a nézők szerint egyaránt.

A problémát megoldották. Akkoriban nyolcvanezer forintért lehetett venni egy 1500-as Ladát. A pénz mindig is elkerült bennünket: a *Jutalomutazás* mannheimi fődíja közös volt a lengyel – később világhírű – Kieslowskyval, így a díj is megfeleződött. Nem búsultunk: Kieslowsky első filmje volt talán a legjobb egész életművéből! Örültünk neki. A pénz pedig? Nekünk nagyon sok volt a semmihez képest, amivel rendelkezünk.

A BBS Petőfi-pályázatot hirdetett

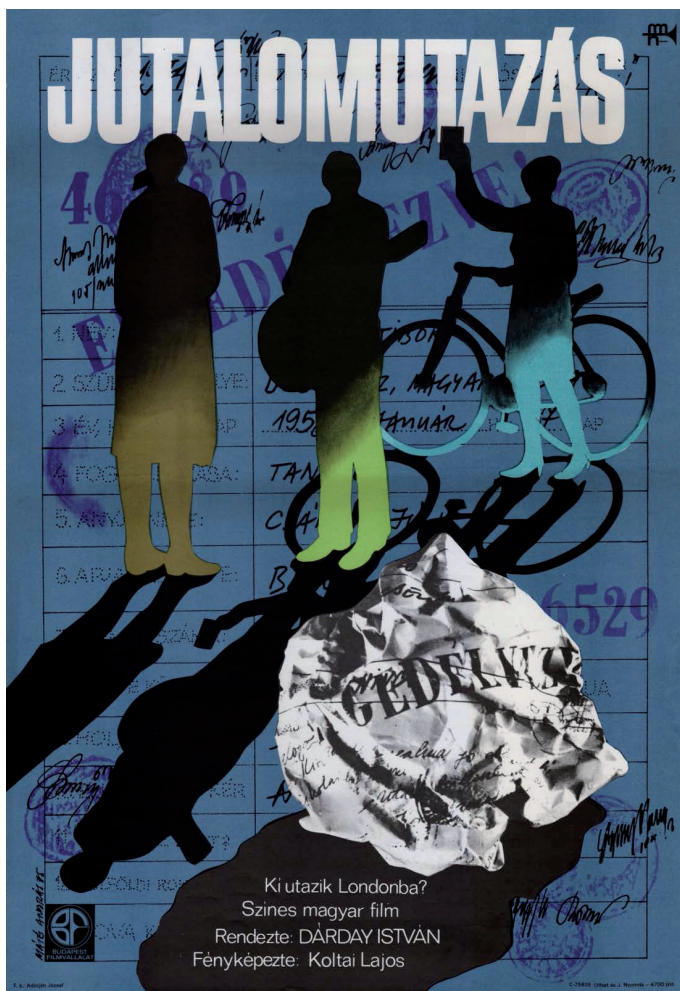
A mi alakuló csapatunk (akik végül a *Nevelésügyi sorozat I–V* alkotói voltunk) egy évet szentelt ennek a munkának. Szinte naponta találkoztunk és vitáztunk politikáról, filmről, lehetőségekről, jövőről, jelenről. Beszélgetéseinket magnón rögzítettük és néhány régebbi fontos eseményt, beszélgetést rekonstruáltunk. Egy kötetbe állt össze a pályázatunk, amit én gépeltem le – több hetes kemény munkával. Az egy éves munka alatt döntöttük el, hogy az iskola az egyik legfontosabb terület, ahol változásra nemcsak szükség, de talán lehetőség is van. A BBS vezetősége úgy döntött, hogy pályázatonként 3000 forintot fizetnek. Volt, aki egyetlen oldalt adott be – ő is, mi is (együtt mindannyian) 3000 forintot kaptunk. Az egy éves munka így sem volt hiábavaló, de ez az elbánás vérlázító volt. Mégis legyintettünk rá – nem csatáztunk. Nekünk megérte az egy éven át tartó közös szellemi munka, amely végül a *Nevelésügyi sorozatban* teljesedett ki.

Talán az volt az egyik megbocsáthatatlan „bűnünk”, hogy „nem mentünk be az utcájukba” – független létünket és gondolkodásunkat nem vetettük alá a szokásos, áldatlan csatározásoknak.

(A napi ügyeket illetően azonban ez a kívülállás nem „kifizetődő”. Ezt egy másik, jóval későbbi történet is jól mutatja. A *Tükröződések* című filmünk különdíjat nyert az 1993-as Filmszemlén, a fődíjat Fehér György *Szenvedély* című, kiváló filmje nyerte – 3 millió forinttal. Dárday István a film társproducere volt. Egy lepedővel leválasztott paraván mögé hívtak bennünket, ahol átadták a különdíjat: 75 ezer forintot egy fehér, postai borítékban. Interjú nem készült velünk, azt is „megspórolták”. Néhányan a szakmából úgy gondolták, hogy megosztott fődíjat kellett volna kiadni, de ez legfeljebb egy pillanatnyi jóérzést jelentett nekünk, nem pedig szakmai és erkölcsi elismerést jelentő nagyobb díjat.)

Jutalomutazás

Dokumentumfilmet forgattunk, *Küldöttválasztás* volt a címe. Az egyik forgatás Pápán, a pártközpontban zajlott – amelynek freskói azután a *Jutalomutazás* kezdő képsorainak háttérét képezték. A forgatás után a városi KISZ-titkár meghívta a stábot irodájába, ahol „cs-vitamint” (cseresznyepálinka) és más italokat kínált. És közben anekdotázott. Az egyik történet így kezdődött: „Lehetőséget kapott a járásunk, hogy egy megfelelő úttörőt – jó tanuló, zenélni tudó, nem zongorán, mert az túl nagy – elküldhet Angliába, egy kéthetes jutalomutazásra, de a buta, korlátolt falusi szülei nem engedték el...” Hugóval (a filmes világban így hívják Dárday Istvánt) egymásra néztünk – tudtuk, hogy megtaláltuk a „történetet”. Ez nem arról szólt, amit a KISZ-titkár elmesélt. A történet,

A *Jutalomutazás* plakátja. Alkotó: Máté András grafikus. (Forrás: Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum. Leltári szám/regisztrációs szám: P2012.4.1.1)

majd az elkészült film, egészen másról szólt: arról, hogy az apparátus, a mezőről mezítláb berángatott házaspárra rá akarja erőltetni az akarátát, de ők ösztönösen ellenállnak. Még aznap végigjártuk a történet „szereplőit” – éjszaka megírtuk a szinopszist, másnap felküldtük Nemeskürty Istvánnak, aki a MAFILM vezetője volt. Véletlenül aznap megjelent egy negyed kolumnás cikk a Népszabadságban a „buta falusiakról”, akik elvesznek a gyereküktől egy óriási lehetőséget.

Nemeskürty megrendelte a forgatókönyvet. Tudni kell, hogy ő bekérte és végignézte a főiskolai filmeket, így tudatában volt, hogy kinek ad lehetőséget. Mi akkor kezdtük a *Nevelésügyi Sorozatot* forgatni (Dárdai, Mihályfy, Szalai, Vitézy, Wilt és Pap Ferenc operatőr), egy éven át forgattunk, miközben Hugóval írtuk a *Jutalomutazás* forgatókönyvét.

Aktuális filmünk forgatása idején munkásszállásokon laktunk, naponta kellett levelezőlapot küldeni a MAFILM-be, hogy bizonyítsuk, valóban vidéken vagyunk. Az egészségem tönkrement, mert az egyetlen lehetséges reggeli étkezést – a zsírban úszó rántottát – nem tudtam megenni, helyette három cent konyakot „reggeliztem” – így a *Jutalomutazás* forgatókönyvének utolsó jelenetét egy kórház folyosójának radiátorán egy kockás füzetbe írtam, az orvosok nagy derűltségére.

Nemeskürty elfogadta a forgatókönyvet – azzal a feltétellel, hogy a bevezető jelenetben zajló búcsú hosszan, részletesen leírt giccses képei kimaradnak, ezt tudomásul véve egyetlen mondatban fogalmaztam meg a jelenetet. A forgatókönyv elfogadásának utolsó fázisa a Filmfőigazgatóságon, a Báthory utcában zajlott. Én a Batthyány örökmécsesre néző eszpresszó teraszán ültem és vártam. Lassan beesteledett, a Filmfőigazgatóság épületében sorra sötétedtek el az ablakok, végül már csak egyetlen világos ablak maradt. Végre az is sötét lett – órák múlva.

Hugó hozta a forgatókönyvet, amelyet aláhúzások tarkítottak. Ilyen szavak számítottak botrányosnak: hokedli, lavór, mosóteknő, moslékos vödör – mint a fejlett szocializmustól idegen tárgyak. Iszonyúan röhögünk, alig bírtuk abbahagyni.

De a forgatókönyvet amúgy elfogadták, és kezdhettük a filmet. Az elfogadást nem közölték írásban – az akkori szokás szerint –, csak az elutasítás volt írásba foglalva. Az „igenért” nem vállalták a felelősséget, csak a „nemért”, mert ami nincs, abból nem lehet baj...

A forgatás gyönyörű munka volt. Nemeskürty elfogadta azt az elképzelést Hugó-féle alapkoncepciót, hogy a filmen nem lesznek színészek, a párttitkár párttitkár lesz, a paraszt házaspár valóban paraszt házaspár, és a KISZ-titkárok, tanárok, úttörővezetők is mind azok lesznek, amik.

Az előkészítésben és a szereplőkeresésben részt vett az első asszisztens, Erdős Pál és az operatőrök – Koltai Lajos, Pap Feri. Szép idők, termékeny közös munka. A múlt! Választottunk egy megyét (Somogy), vetítéseket szerveztünk korábbi dokumentumfilmjeinkből, beszélgettünk az emberekkel – így találtuk meg a szereplőket. Néha különváltunk – én találtam meg a főszereplő fiút. Vitáztunk, mert hiába volt „jó szereplő” az úttörőtitkárnő, nekem nem tetszett. Elindultam a Balaton körüli nyári táborokba, ahol megtaláltam az ideális szereplőt. A koros úttörővezetőt Koltai Lajossal és Erdős Palival együtt találtuk meg, és ő ajánlotta a házaspárt, akik a főszereplők lettek.

Reggeltől estig dolgoztunk, este együtt, jókedvűen „buliztunk” a Balaton-parton, ahol sokszor velünk volt a választott falu fiatal, jóképű papja – civilben –, aki megszervezte nekünk a búcsút, ami amúgy már lejajlott, de tetszett neki a forgatókönyv, ezért gyűjtést szervezett a

szembemiséző oltárra, és erre lehetett újra búcsút szervezni. A pap kis Volkswagennel járt, a parókia ajtaja mindig nyitva volt, mert hozzá jártak vigaszt és tanácsot a helybeliek, olyan személyes problémákkal, amelyekről senkivel nem beszélhettek, különösen a fiatalság (így aztán tudott a helyi és más vezetők orgiáiról is, amik a szőlőhegyen zajlottak).

A domboldalban fekvő parasztház, amit egy idős, magányos paraszt-asszonytól béreltünk, kétosztatú volt, a hagyomány szerint. A forgatás miatt ezen változtattunk, és egy újabb ajtót nyitottunk rajta. A forgatás végétével az idős asszony két napig sírt, mert nem tudta eldönteni, megtartsa-e az új formát, vagy visszafalaztassa az újonnan nyitott ajtót, hogy olyan legyen, mint száz évig volt.

A forgatás első helyszíne Kaposvárott volt, szemben a vasútállomással – tudtuk, hogy tömeges úttörő-karaván érkezik –, ahol egy kis tejboltot fényképész-műhellyé alakítottunk a film igénye szerint. Az első forgatási napon, amikor megérkeztünk a helyszínre, „átvettük” a fényképész-műhelyt. A ház mellett álló üres telken feltűnt, hogy úgy harminc-negyven ember álldogál, látszólag teljesen céltalanul. Megkérdeztük a gyártásvezetőt, hogy vajon kik lehetnek ezek az emberek. A válasz az volt: ez a stáb!

Ezt a stábot hamarosan legalább akkora döbbenet érte, mint bennünket. Fél nap is eltelt, Hugó az egyik szereplővel beszélgetett, én a másikkal – például a párttitkárral pálinkáztam és délben még nem volt felvétel! A stáb biztos volt benne, hogy ebből nem lesz film, néhányan „bánatukban” jól berúgtak. Aztán egyszerre elhangzott: „felvétel” – csapót nem engedtünk használni – és ismétlés nélkül egy félnapnyi anyagot leforgattunk 15 perc alatt. Nagy kaland volt, de mi ketten tudtuk, mit csinálunk.

Az általunk használt dokumentarista módszer már korábban kialakult. Dárday főiskolai vizsgafilmje a *Mihez tartás végett* – amely a *Nyugodtan meghalni* című dokumentumfilmmel együtt Oberhausenben, az akkor legnevesebb dokumentumfilm fesztiválon az összes zsűri díját elnyerte – és diplomafilmje, a *Lenyomat* is így készült: nem hivatásos színészekkel, nem betanult dialógusokkal.

A *Jutalomutazás* volt az a film, ahol rájöttem arra, hogy a szereplőket csak külön-külön lehet „felkészíteni” – olyan beszélgetésekben, amelyekben megismerjük az adott témához való viszonyukat, és amikor a szereplők „összetalálkoznak” – az már maga a felvétel, élesben. Így nem a kamerára figyelnek, hanem a partnerükre, hiszen nem tudhatják, hogy az hogyan fog reagálni arra, amit ők mondanak vagy tesznek. Saját szókincsüket, beszédstílusukat, gesztusaikat használták – hiszen csak a feladatokra koncentráltak. A felkészítő beszélgetések során be tudtunk csempészni olyan szavakat, esetleg mondatokat, amelyeknek az elhangzását

fontosnak tartottuk. Forgatókönyvet nem adtunk a szereplők kezébe. Amikor az elkészült filmet levetítettük Kadarkúton, ahol a filmbeli párttitkár lakott, a szereplők döbbenten ültek. Mikor megszólaltak, elmondták, hogy szerencsére nem látták át, hogy milyen nagy feladatra vállalkoztak. Ha tudják, ha olvassák a forgatókönyvet, el sem merték volna vállalni a szereplést. Így végül nagy örömet okozott nekik a kész film.

A bemutató

A Puskin moziban zajlott a díszbemutató. A vetítés végén felvonultak a színpadra a szereplők: falusi emberek, vidékies ünneplőjükbe öltözve – színészek, gálaruhák, csillogás helyett. Egy férfi is jött, kezében nyűtt aktatáska. Megtudtam, hogy ő a filmbéli szomszédasszony férje – a felesége, aki játszott a filmben, nem jöhetett, mert el kellett látni az állatokat. Megdöbbenő élmény volt, és azonnal megszületett az elhatározás: megcsinálok a dokumentarista játékfilm dokumentumfilm változatát. Az elhatározás közös volt, de a filmet (*Egy egyedi eset természetrajza*) én csináltam meg. Vetítést rendeztünk a faluban, ahonnan a főszereplő fiú származott, és meghívtuk az eredeti történet szereplőit. A filmnek a *Helyesbítés* címet adtam, de nem volt mit helyesbíteni: a szereplők sajátjukként fogadták el a történetet, a filmet – a KISZ és úttörővezetőkkel együtt.

Adódott egy-két alkalom, amikor a két filmet egymás után sikerült levetíteni: a „fikciót” és a valóságot, ritka ünnepe volt ez a különös találkozásnak, amikor a dokumentum mélysége találkozott a hiteles, mégis látványos fikcióval.

A dokumentumfilm nem elsősorban a játékfilm szereplőiről szólt: megkísérelte bemutatni azt a falusi közeget, ahonnan a történet származott: a családot, a munkájukat, a vágyaikat, az értékrendjüket. Ebben a filmben az idő nagy szerepet játszik, érzékelhetővé, sokszor láthatóvá is teszi azt a merőben más ritmusú világot, amelyben ezek az emberek élnek és hozzák meg döntéseiket.

A *Jutalomutazásról* kizárólag jó kritikák jelentek meg. Akkoriban a napilapokban minden csütörtökön megjelentek filmkritikák. Amikor megszavazták a Filmkritikusok Díját, különös dolog történt: ott ültek a kritikusok, akik kivétel nélkül elismerő, lelkes kritikákat írtak a filmről, de amikor titkos szavazásra került a sor, a film egyetlen szavazatot kapott. Mint egy résztvevő kritikus elmesélte, a társaság megdöbben. Szembesültek saját elfogultságaikkal, hamisságukkal. Tabula rasa következett, órákig beszélgettek – végre egyszer őszintén. Végül új szavazást rendeztek, ahol egyhangúlag a *Jutalomutazásnak* ítelték a Filmkritikusok Díját.

A *Jutalomutazás* esetében – később az *Átváltozás* elfogadásának során megtapasztalhattuk, hogy a kényes filmes ügyekben a Pártközpont a végső cenzor. Zánkán az ország összes úttörővezetőjének részvételével szerveztek vetítést a *Jutalomutazás*ból. Velünk volt Bogács Antal, a Filmfőigazgatóság képviselőjében. A vetítés közben beosontunk és a sötétben hallgattuk az úttörővezetők harsány hahotázásait, végignevezték a filmet. Ezután leültettek bennünket egy piros drapériával borított asztal mögé, velünk szemben a majd kétszáz fő úttörővezető – immár komor, elszánt arccal. Azt hitték, hogy ők döntenek a film sorsáról... Ádáz támadásba kezdtek, szegény Bogács elvtárs szinte reszketett. Egy nagydarab, idős úttörővezető, szinte belehajolva az arcunkba, azt kérdezte: „Nem félnek, hogy megverik magukat?” És sorra felszólaltak, hogy micsoda képtelenség a vörös terítővel borított asztal, amelyhez a szülőket becitálják az idős úttörővezető elé – épp az imént fenyegetett bennünket közülük egy –, és közben ott ültünk a vörössel borított asztal mögött...

Azok az emberek, akik mindenkinél jobban mulattak a filmen, a hatalom tudatában, hogy dönthetnek egy film sorsáról, ádáz, gyűlölködő hordává váltak, mert nem ők döntöttek el, mit gondolnak, hanem az Úttörőszövetség. Végül Pozsgay Imrének kellett meggyőznie felettesét, Benke Valériát, aki állítólag úgy nyilatkozott, hogy le kell nyelni a békát – nyilván nem ezekkel a szavakkal –, szembe kell nézni a hibákkal és a többi. Pozsgaynak köszönhetően a film így végül szabad jelzést kapott. (Máskor is sokat segített nekünk. A malmot, ahol ezeket a sorokat írom, a *Nevelésügyi sorozat*ért kapott nívódíjból vettük, amögött is Pozsgay állt. Mint ahogy később – már miniszterként – a Társulás Stúdió létrehozása mögött is.)

Mint írtam is, a *Jutalomutazás* Mannheimben fődíjat nyert¹ – megosztva a lengyel Kiesłowsky első filmjével. Dárday „természetesen” ezen a fesztiválon sem volt ott, valahogy sikerült megoldani, hogy itthon maradjon, ahogy azt is sikerült megoldani, hogy a Magyarországra látogató Andrzej Wajda se találkozhasson vele.

Valami a titkosszolgálatról

Amikor ezeket a sorokat írom, még nem kaptuk meg az Állambiztonsági Hivataltól a kért lehallgatási anyagokat, de emlékeimről be tudok számolni. A *Jutalomutazás* belső bemutatásakor időbe telt, mire érzékel-tük, hogy idegenek vannak jelen: a vetítőterem hátsó sora mögött, az

¹ Egy német szociológus – Szekfű András hozta a vetítésre – volt szinte az egyetlen, aki megértette a filmet. Ehhez Szekfű tolmácsolása is hozzájárult: a plakátok, feliratok szövegét is fordította, pl. a mezőről berángatott házaspár, aki mezítláb megy a vörösasztal mögött ülő megyei elvtársak elé, a folyosón – „A NÉPPEL TÚZÖN-VÍZEN ÁT” felirat alatt halad el.

előtérben álltak, kezükben újság, amivel nagyrészt eltakarták arcukat. Jellegtelen külsejű és öltözetű, megjegyezhetetlen figurák.

Korábban kaptunk egy telefonhívást: egy régebben disszidált barátunk (inkább csak ismerősünk) – az NSZK-ból érkezett a STERN riportereként, nyakában akkor még nagyon megcsodált NIKON és egyéb fényképezőgépekkel –, akivel egyszer találkoztunk egy kávézóban, aznap este hívott. Tőle tudtuk, hogy az „újságolvasók” lehallgatják a telefonját, mire nem tudtunk mást tenni, mint elzavartuk, hogy hagyjon békén minket, ne is telefonálgasson. Fokozottan durvák voltunk – hogy értse meg, gáz van. Nem akartuk veszélybe sodorni a filmet. Úgy látszott, megértette. Az „újságolvasók” lassan elszivárogtak. Mi dolgoztunk tovább, hogy befejezzük a filmet – a „keverést”.

Ezt megelőzően, amikor a *Nevelésügyi Sorozatot* vágtuk, minden reggel Újpalotáról (ott laktunk akkor) elindultunk a pasaréti Filmstúdióba. Körülbelül két héten át mindig a tízemeletes panelház sarkánál állt egy férfi, újságot olvasott. Minden reggel. Mi beültünk az autóba és elmentünk. Mire átértünk a városon, már el is felejtettük. Másnap reggel megint ott volt. Egyszer korábban végeztünk a vágással, hazamentünk és a lakásunkban ott állt két nagydarab férfi és a ház gondnoka. Valami vissza nem vitt könyvtári könyvről beszéltek, aztán elmentek. Félnünk kellett volna! Nem féltünk.

Ebben az időben egyszer meglepődve láttam, hogy egy kézzel írt novellám – kis kockás füzetben – a könyvespolcon kinyitva áll. Tudtam, hogy nem hagytam így. Valaki tehát ott járt. Ezzel a gesztussal jelezte, hogy félnem, félnünk kellene.

Egyre kíváncsibb vagyok a rólunk szóló jelentésekre és a lehallgatási anyagokra.

BORIS KÁLNOKY

SAJTÓSZABADSÁG MAGYARORSZÁGON

Árnyalt közelkép

A nemzetközi sajtó egy részében a jelek szerint elterjedt az a nézet, hogy Orbán Viktor kormányzása alatt a sajtószabadság Magyarországon nagymértékben csökkent, azok a médiumok pedig, amelyek még megmaradtak szabadnak, hatalmas politikai nyomás alatt állnak. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a médiában kialakult helyzetet és a mai magyar társadalom olvasási szokásait, kiderül, hogy az igazság ennél sokkal összetettebb.

Röviden összefoglalva, a kommunizmus bukását követően a poszt-kommunista elit meg tudta őrizni kapcsolatrendszerét és befolyását a korábban az állampárt által irányított sajtóban. A Fidesz utóbb ezt a hátrányt intézkedésekkel ellensúlyozta. Ennek dacára még ma is az Orbán Viktor kormányával szembenálló ellenzéki sajtó határozza meg az országos szintű tematikát, a szabad sajtót pedig nyilvánvalóan lehetetlen elnyomni. A sajtószabadságot garantáló jogi és egyszerű piaci mechanizmusoknak köszönhetően ez soha nem következhet be.

Az 1990-es rendszerváltozás után a médiapiac bizonyos mértékig liberalizálódott, lényegét tekintve azonban politikai piac maradt, melyben csekély szerep jutott a hiteles, független újságírásnak. Ez jelentősen befolyásolta az ország politikai fejlődésének ívét. Az ellenséges sajtó-visszhang is hozzájárult ahhoz, hogy az első szabadon választott kormány, Antall József és utódja, Boross Péter konzervatív kabinetje 1994-ben, mindössze egy kormányzati ciklus után vereséget szenvedett. Az első Orbán-kormány (1998–2002) választási vereségének szintén ez volt az egyik kiváltó oka.

Orbán akkor azt hitte, ha jól kormányoz – azaz ha az általa folytatott politikának köszönhetően az emberek többsége jobban jár –, a sajtó nem sok vizet fog zavarni. Hiszen az 1998-as választásokat is megnyerte, pedig a médiakörnyezet a szocialistáknak kedvezett. Valóban jól kormányzott, jók voltak a gazdasági mutatók, a közvélemény-kutatások is őt jósolták befutónak – kis különbséggel mégis veszített. A sajtó, amelyben még mindig a baloldali szerkesztők és újságírók voltak túlsúlyban, zömmel a Fidesz ellenében foglalt állást. Orbán szemében ez volt az oka, hogy elvesztette a választást. Amikor 2010-ben ismét hatalomra került, mindenképpen tenni akart valamit, hogy orvosolja ezt a helyzetet.

A kormány médiatámogatása paradox módon 2014-ben, négy évvel a 2010-es választási győzelme után jutott mélypontra. Orbán ekkor veszett össze korábbi szövetségeseivel, Simicska Lajos üzletemberrel. Simicskának többségi tulajdona volt az akkori Fidesz-szövetséges médiában. Övé volt a konzervatív *Magyar Nemzet* (a napilap alapításától, 1938-tól náciellenes volt, s még az államszocialista időkben is megőrizte mérsékelten centrista, burkoltan ellenzéki hangvételét), amelyet addig a Fidesz szócsövének tekintettek. Simicska volt a tulajdonosa a konzervatív képes hetilapnak, a *Heti Válasznak* is. Mindkettő egyre inkább a kormány ellen fordult, felsorakozva a hagyományosan kritikus baloldali médiumok mellé.

Az újságírás szerepe és megítélése Magyarországon

Itt kell megjegyeznünk, hogy az újságírás szerepének és rendeltetésének megítélése Magyarországon – illetve valójában minden volt szocialista országban –, teljesen más, mint általában Nyugaton. A nyugati emberek szemében az újságírás a demokrácia „negyedik hatalmi ága”. Arra törekszik, hogy ne hagyja letérni a politikusokat a becsületesség ösvényéről. A szabad, független tömegtájékoztatás a politikai hatalom fékeként és ellensúlyaként szolgál. A független újságírás átláthatóvá teszi a politikát és objektív tájékoztatást nyújt az állampolgároknak, hogy aztán megalapozott döntést hozhassanak, amikor új kormányt kell választaniuk. Elméletben legalábbis ez a rendeltetése. A valóságban azonban korunk újságírásának szavahihetősége és becsülete immár Nyugaton is vita tárgyát képezi.

A magyarok többsége mindenesetre nem így tekint a médiára, sőt az újságírók között is sokan akadnak, akik nem hisznek ebben. A politikusok közül pedig biztosan egy sem hisz benne. Az ő szemükben az újságírás nem arra való, hogy felügyelje a hatalmon lévőköt, hanem arra, hogy támogassa őket. Függetlenül attól, hogy az adott sajtóorgánumok segítik-e a kormányt vagy támadják, mindenképpen fegyvernek tekintik őket a politikai hatalomért folyó játszmában. Hogyan is lehetne ez másként egy olyan társadalomban, amely saját bőrén tapasztalta meg, mit jelent a sajtó a kommunizmus alatt?

A politikai újságírók többsége eldönti, melyik oldalon áll. Amikor 2020-ban elvállaltam a – legtöbbször által kormánypártinak tartott – Mathias Corvinus Collegium médiaiskolájának vezetését, egyetlen kívánságom volt: olyan újságírókat felkérni oktatónak, akik egyetlen politikai táborhoz sem tartoznak, s akiket mindenki egyöntetűen semlegesnek, objektívnek és elfogulatlannak tekint. Az összes kolléga, akinek

a véleményét ez ügyben kikértem, egyetértett abban, hogy Magyarországon márpedig nincs ilyen ember. Ez sokat elmond az ország újságírói kultúrájáról.

Miután Orbán a szocialistákkal szemben 2002-ben elveszítette a választást, a médiakörnyezet még inkább balra tolódott, oly mértékben, mint soha azelőtt. A konzervatív oldal legfőbb sajtóorgánuma a már említett napilap, az Orbán-szövetséges Simicska Lajos üzletember tulajdonában lévő *Magyar Nemzet* volt. A lap pénzügyi nehézségekkel küzdött. Azokkal a cégekkel, amelyek hirdetni akartak benne, éreztették, hogy ez nem volna bölcs lépés, amennyiben üzletelni akarnak a szocialista kormánnyal. Akkor ezen a helyzeten sem az EU-ban, sem az USA-ban nem háborodott fel senki. Senki nem aggódott amiatt, hogy az egyoldalú médiakörnyezet nem biztosít „egyenlő versenyfeltételeket” a szabad választásokhoz. Hiszen csak a konzervatívokat érintette kedvezőtlenül, egyedül nekik okozott nehézséget. Amikor azonban a dolgok kezdtek megváltozni, mindjárt felhördült a nyilvánosság. Az OSCE egyik megfigyelő missziója úgy értékelte a 2018-as választást, hogy az „szabad volt, de nem tisztességes”, ami a kormánynak elkötelezett, politikailag egyoldalú médiapiacnak volt köszönhető.¹

Magyar sajtó 1990–2010

Mielőtt ismertetném, hogy a Fidesz és Orbán hogyan fogott hozzá stratégiai ellentámadásához, hogy a mérleg nyelvét a maga javára billentse, röviden összefoglalom, miként tudta a baloldal megőrizni a sajtó fölötti befolyását a kommunizmus összeomlása után is.

1989–1990-ben, az úgynevezett „ellenzéki kerekasztal” megbeszélésén, melyek során a régi kommunisták és az új, liberális és konzervatív ellenzéki csoportok a demokráciába való békés átmenet részleteiről tárgyaltak, az ellenzéknek nem sikerült elérnie, hogy megvalósuljon az állami média értelmes átszervezése. A kommunista korszak állami televíziója megőrizte monopolhelyzetét. A radikális átalakításhoz, ahhoz, hogy új médiatörvényt lehessen elfogadni, kétharmados parlamenti többségre lett volna szükség a szabad választások után. Még a „kerekasztal” állapotodott meg ebben, hogy a jövőben semmilyen kormány ne tudja megszerezni a média fölötti irányítást az ellenzék beleegyezése nélkül. Ennek azonban az lett a következménye, hogy az audiovizuális médiában az állam megőrizte monopolhelyzetét, s egyúttal a szocialista

¹ https://icds.ee/wp-content/uploads/2018/04/ICDS_Analysis_Free_But_Not_Fair_Elections_in_Hungary_Andras_Racz_April_2018.pdf

szimpatizánsok befolyása is megmaradt ezekben az intézményekben. Az első szabadon választott, konzervatív kormánynak nem volt meg a kétharmados többsége, a következő kormánynak, a szocialisták (MSZP) és a liberálisok (SZDSZ) baloldali koalíciójának azonban már igen. Végül a parlament 1997-ben fogadta el az új médiatörvényt. A piac csak ezután nyílt meg a kereskedelmi versenytársak előtt.

Az egyetlen dolog, amiben a kerekasztal-megbeszélések során sikerült megállapodni, az volt, hogy az új miniszterelnök új igazgatót fog kinevezni a közszolgálati televízió és rádió élére. Ezt az igazgatót csak akkor lehet elbocsátani, ha ezt az államfő is jóváhagyja. Ez csakhamar keserű vitákhoz vezetett. Magyarországon ezeket a kilencvenes évek eleji eseményeket nevezzük „médiaháborúnak”.

Az új, konzervatív miniszterelnök, Antall József Hankiss Elemért nevezte ki az állami közszolgálati televízió, az MTV igazgatójává. Hankiss sokak által tisztelt, jó szándékú értelmiségi volt, aki a kommunizmus alatt is megmaradt független gondolkodónak. Viszont nem sokat tett annak érdekében, hogy eltakarítsa a szocialista érából megmaradt újságírókat. Amikor Hankiss nem akart leadni egy Antall József miniszterelnökkel készült interjút, mondván, hogy azt egy, az államfőt, a liberális Göncz Árpádot megszólaltató hasonló interjúval kellene ellensúlyozni, hogy betartsák a politikai semlegesség elvét, a konzervatívok felzúdulnak. Antall megpróbálta Hankisst leváltani, Göncz azonban nem volt hajlandó aláírni a felmentést. A nézeteltérésből keserű harc támadt a baloldali-liberális és a konzervatív oldal között. Betlen János, aki akkoriban az MTV egyik meghatározó alakja volt, később egy cikkben elmondta, hogy a tévénél még csak esély sem volt rá, hogy meghonosodjon a független újságírás. „Akkor mindannyian azt hittük, hogy majd teljesen szabadon dolgozhatunk, de ez naivitás volt. [...] A baloldali-liberálisok megpróbálták uralni a médiát, míg a konzervatívok kevesen voltak, kisebbségi érzéssel küzdöttek és folyton elnyomottnak érezték magukat. [...] Antall József, bár megnyerte az 1990-es választásokat, úgy érezte, hogy a média üldözi. Volt ebben némi igazság.”² Hankiss végül 1993-ban távozott. Ezenkívül nem sok minden változott, a következő választások után pedig a szocialisták visszatértek a hatalomba, s megszilárdították a közmédiában a baloldali hatalmi struktúrákat. Az első Fidesz-kormány (1998–2002) ezt nem tudta megváltoztatni, de a közmédia egyébként is veszített jelentőségéből.

Az 1997-ben elfogadott új médiatörvény nyomán megjelentek a kereskedelmi tévécsatornák: a TV2 és az RTL. A közmédia piaci részese-

² <https://24.hu/belfold/2020/06/13/media-rendszervaltas-mediahaboru>

dése nagyot zuhant. A nyomtatott sajtótermékek piacán az újságok – a kommunista rezsim örökségeként – megőrizték vezető szerepüket, ami a külföldi befektetők érdeklődését is felkeltette. A megyei lapok nagy részét végül az Axel Springer Hungaria szerezte meg.

A *Népszabadság* című napilap részben a Bertelsmann nevű német cég, majd később a Ringier nevű svájci kiadó tulajdonába került. A *Népszabadság* annak idején az MSZMP hivatalos lapja volt, amely aztán 1989-ben „Magyar Szocialista Párt” néven alakult újjá. A párt a Szabad Sajtó Alapítványon keresztül tartotta meg érdekeltségét a lapban. A rendszerváltozás utáni első években több mint háromezres példányszámaival a *Népszabadság* maradt a vezető lap a magyar sajtópiacon. A külföldi befektetőket ebben az esetben is az újság piacvezető helyzetének köszönhető üzleti lehetőség vonzotta, míg a szocialisták megőrizték politikai befolyásukat a nyomtatásba kerülő tartalom fölött. Ezt a befolyást az is garantálta, hogy ezek a sajtótermékek immár részben külföldi tulajdonba kerültek. Politikai elfogultsággal vádolni őket nemcsak rossz ízlésnek, de a sajtószabadság elleni támadásnak is számított.

Idővel aztán a korábban államszocialista, mostanra azonban magánkézbe került média közötti kapcsolatok meglazultak. A Magyar Szocialista Párt 2015-ben például végül eladta részesedését a *Népszabadságban* (miután nem élt az osztrák tulajdonos, Heinrich Pecina által felajánlott lehetőséggel, hogy visszavásárolják tőle a lapot). Ennek ellenére az összes korábbi kommunista sajtóorgánus megtartotta a politikai baloldalhoz közeli szerkesztői álláspontját – kivéve a *Magyar Nemzetet*, amely már a kommunizmus alatt is kivételnek számított.³ A konzervatív beállítottságú média tehát egy fáradságos küzdelemnek nézett elébe a „hagyományos”, korábban kommunista sajtóorgánusok dominálta piacon. A konzervatív média lényegében szerkezeti hátránnyal küzdött ezen a piacon, mely hátránya egészen a 2010-es évek közepéig megmaradt. Amit mindebből ki akarok hozni: a magyar médiapiacot már azelőtt sem egy természetes módon kialakult, egészséges és független médiakörnyezet jellemezte, hogy Orbán 2010-ben visszanyerte a hatalmat. Ez egy zömében politikai piac volt, amelyet annak idején a baloldal vásárolt fel. A meglévő médiumok tehát így vagy úgy, de nyilvánvalóan politikai pártokhoz vagy legalábbis politikai táborokhoz kötődtek. A nyugati értelemben vett független újságírás ritkaságzámba ment.

³ A Magyar Hírlap baloldali-liberális maradt, amíg 2005-ben meg nem vásárolta az Orbán-szövetséges Széles Gábor.

Magyar sajtó 2010–2021

Az Orbán-rezsim elleni első keserű panasz akkor érkezett, amikor a kormány 2010-ben, egyik első intézkedéseként új médiatörvényt vezetett be.⁴ Pár hónapon belül a külföldi és különösen a német sajtó, a magyar sajtókörnyezetet elkezdte a *gleichgeschaltet* szóval jellemezni, amely leginkább a hajdani náci médiapolitika leírására volt használatos. „Cenzúrát” és veszélyben lévő demokráciát emlegettek. A Deutsche Presse-Agentur nevű német hírügynökség arról számolt be, hogy az új médiahatóságnak joga lesz a sajtóorgánumokat „egyoldalú tájékoztatás” címén akár 90.000 eurós büntetéssel sújtani.⁵ Olyan mainstream újságok is elhitték és leközlötték ezt a hírt, mint a köztisztletnek örvendő liberális hetilap, a *Die Zeit*. „Magyarország cenzúrát vezet be” – így szólt a szalagcím. Mint később kiderült, a hír kacska volt. A médiahatóság nem ró ki, mert nem is róhat ki bírságot „egyoldalú tájékoztatás” címén. A tévképzet azonban megmaradt.

Egy másik kifogás a közszolgálati tévé és rádió központosításával kapcsolatban merült fel. 2010-re ezek a csatornák mindössze a lakosság öt százalékához jutottak el, viszont négy különböző intézmény alá tartoztak, melyekben százötven alkalmazott dolgozott. Ezeket egyetlen, mindössze harminc alkalmazottat foglalkoztató központi hatósággá olvasztották össze – amely alá immár a nemzeti hírügynökséget, az MTI-t is besorolták –, ami egy önmagában észszerű és pénzügyileg is indokolt lépés volt.

Magyarországon a közmédia mindig is meglehetősen lojális volt az aktuális kormányhoz. Kijelenthetjük azonban, hogy a Fidesz alatt sokkal szorosabbá vált a kapcsolat az immár centralizált közmédia és a kormány között. Az ellenzéki politikusok például jellemzően kevesebbet kerülnek adásba, mint a kormánypártiak, a köztévé és -rádió pedig gyakran a kormány politikai kommunikációjának stratégiai narratíváit követi. A migránsválság idején például a témát főként a nemzet- és a közbiztonság szempontjából közelítették meg.

A kritikus hangok akkor erősödtek fel leginkább, amikor 2016-ban a legnagyobb politikai napilapot, a baloldali *Népszabadságot* osztrák tulajdonosa, Heinrich Pecina megszüntette, majd médiabirodalma megmaradt részét, a Mediaworksöt Mészáros Lőrincnek, egy Orbán Viktorhoz közelálló üzletembernek adta el. A Mediaworks magában foglalja a legtöbb megyei lapot. A pénzügyileg veszteséges *Népszabadság* csak

⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000185.tv>

⁵ <https://www.zeit.de/politik/ausland/2010-12/ungarn-mediengesetz-orban>

terhet jelentett Pecinának, számos kritikus azonban váltig állította, hogy bezárását politikai okokból a Fidesz vezényelte le. A csavar akkor fordult egyet ismét, amikor 2018-ban a Fidesz megint megnyerte a választást. A *Magyar Nemzet*, illetve a *Heti Válasz* című politikai hetilapok megszűntek. A *Magyar Nemzet* jobboldali volt, míg a *Heti Válasz* liberális-konzervatív. Azonban mindkettő kormánykritikussá vált, miután tulajdonosuk, a korábbi Orbán-szövetséges Simicska Lajos, összeveszett Orbánnal a 2014-es választások után. Amikor a Fidesz 2018-ban ismét nyert, Simicska feladta, és mindkét orgánusot bezárta. A *Népszabadság*, a *Magyar Nemzet* és a *Heti Válasz* Magyarország legfontosabb politikai lapjai voltak. Aki mindegyiket elolvasta, meglehetősen jó képet alkotott az országban uralkodó helyzetről. Most egyszerre mindhárom megszűnt.

Ezzel egy időben a *Magyar Nemzet* stábjának kormánypárti ága megalapította a *Magyar Idők* című napilapot, s visszakövetelte magának a *Magyar Nemzet* márkanévet, miután Simicska felszámolta a lapot. A *Válasz* online megjelenésre állt át, s az Orbán Viktorral szemben kritikus konzervatívok gyűjtőhelye lett.

A következő felzúdulás 2020-ban támadt, amikor Magyarország legnagyobb hírportálja, az *Index.hu* egy közismerten kormányközeli üzletemberhez került. Az újságírók nagy része távozott, és *Telex.hu* néven új hírportált alapított. Ez elég hamar az egyik legnagyobb versenytárssá nőtte ki magát, rendre a harmadik-negyedik helyet szerezve meg a digitális médiumok napi rangsorában.

Aki azt állítja a magyar médiapiacról, hogy azt teljes mértékben a kormánypárt uralja, az igen hiányos képet ad a helyzetről. A magyar médiakörnyezet megőrizte plurális jellegét, a kritikus hangok továbbra is meghatározóak, a megjelenő politikai vélemények spektruma ugyancsak széles. A legnagyobb tévécsatorna, a német kézben lévő RTL kritikus a kormánnyal szemben. Ugyanez igaz a legnagyobb bulvár napilapra, a Ringier svájci kiadó tulajdonában lévő *Blikkre* is, melynek online kiadása majdnem mindennap az első négy között végez a digitális médiumok rangsorában. A legnagyobb politikai hetilap a független *HVG*, a legnagyobb nyomtatott politikai lap pedig a baloldali *Népszava*. A négy legnagyobb hírportál közül – a *Blikket* nem számítva – kettő igen kritikus a kormánnyal szemben (a *24.hu* és a *Telex.hu*). Az *Index* új tulajdonosai alatt ugyan kormánybarátabb lett, de nem vált propagandaeszközzé. Egyedül az *Origo.hu*-ról mondható el, hogy határozottan kormánybarát hírportál.

Nézzük a legújabb statisztikákat: 2021 szeptemberében, a legnézettebb híroldal a független, politikailag kritikus portál, a *24.hu* volt, csak-

nem 3,6 millió valós felhasználóval.⁶ A második, harmadik és negyedik helyen a centrista *Index.hu*, a kormánypárti *Origo.hu* és a svájci tulajdonú *Blikk* bulvárlap külföldi kézben lévő, politikailag független weboldala végzett, mindegyik nagyjából 3,3 millió valós felhasználóval.

Még ha el is fogadjuk azt a nézetet, mely szerint az *Index.hu* a tulajdonosváltás következtében kormánybefolyás alá került, az eredmény akkor is egy politikailag kiegyensúlyozott digitális médiapiac: az egyik oldalon a (kormánytól független és kritikus) *24.hu* és *Blikk* 6,9 millió valós felhasználója áll, a másikon az *Index.hu* és az *Origo.hu* 6,6 milliós olvasói tábor. A húszas ranglistán kissé lejjebb főként a kormánnyal szemben hevesen kritikus hírportálokat találunk: a *Hvg.hu*-t (7. hely; 2,5 millió valós felhasználó), a *Telex.hu*-t (11. hely; 2,3 millió felhasználó), valamint a *444.hu*-t, a korábban a liberális aktivista milliárdos, Soros György által finanszírozott portált. Utóbbi hírportál nemrégiben jelentette be, hogy az Európai Bizottság támogatásával új tényellenőrző oldalt indít. A *444.hu*-nak 2021 szeptemberében kétmillió valós felhasználója volt, s ezzel a 17. helyet szerezte meg. A weboldalak toplistájának első 20 helyén két kormánypárti bulvárlapot találunk: a *Ripost.hu*-t (9. hely, 2,4 millió felhasználó) és a *Borsonline.hu*-t (20. hely, 1,9 millió felhasználó).

A Digitális Közönségmérési Tanács (*dkt.hu*) nevű magánügynökség által 2021 szeptemberében vizsgált vezető 20 weboldal közül a kormányt támogató vagy azzal nem ellenséges oldalaknak összesen 11 millió valós felhasználójuk volt (azaz minden ilyen felhasználó legalább 15 éves volt, és legalább egyszer meglátogatta az oldalt). A kormánytól független vagy akár kormányellenes internetes csatornák összesen 13,7 millió egyéni felhasználót számláltak.

Igaz ugyan, hogy a megyei lapok többsége 2016 óta, amikor a Mediaworksöt az Orbán-szövetséges Mészáros Lőrinc vette meg, kormánybarát lett. Emellett vidéken a köztévé még mindig a legfőbb információforrást jelenti az idősebb lakosság számára, s a legtöbb rádióadó szintén kormányközelinek tekinthető. Ugyanakkor a médiapiac legdinamikusabban fejlődő és politikailag leginkább befolyásos szegmensét, azaz a hírportálokat a kormánykritikus média uralja. Ugyanez a helyzet a kereskedelmi szektorral is, ahol a *Blikk*, a *HVG* (nyomtatott) és az RTL (TV) a piacvezetők. A fiatalok általánosságban nem néznek tévét és nem olvasnak újságot; információikat az internetről szerzik. A közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy a médiafogyasztók egyenlő arányban olvasnak konzervatív, illetve liberális vagy baloldali sajtótermékeket, más szóval a magyarok teljes képet akarnak kapni, ezért mindkét oldalt

⁶ <https://i.ibb.co/WtdvMjK/toplista-2021-09.png>

megnézik egy-egy hír kapcsán. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az értelmes médiapluralizmus továbbra is létezik.

Összességében a médiapiac 2021-ben kevésbé volt politikailag egyoldalú, mint mondjuk 2005-ben, a 2002–2010 közötti, nyolcéves szocialista-liberális korszak csúcán. A magyarországi média továbbra is megnehezíti minden hatalmon lévő kormány életét.

Ennek legegyszerűbb oka az, hogy a magyar jogrend szavatolja a sajtószabadságot, amelyet mind az alkotmány, mind a 2010-es média-törvény rögzít. Ez a jogi garancia hűen tükrözi egy olyan ország politikai attitűdjét, amely az 1989–1990-es békés forradalom során szabadult meg a kommunista totalitarizmustól. Ennek egyik igen praktikus következménye, hogy a piac mindig a kritikus tudósítás iránti igény kielégítésére fog törekedni. Mindig lesz igény az olyan médiára, amely kritikus az aktuális kormánnyal szemben, függetlenül attól, hogy éppen ki van hatalmon.

Ha egyes kritikus sajtóorgánumok el is tűnnek, helyettük más sajtótermékek piaci részesedése növekszik majd, amelyek ugyanazt az igényt elégítik ki. A baloldali *Népszava* napi példányszáma például a háromszorosára, több mint húszezerre nőtt, miután az addigi piacvezető, a *Népszabadság* a külföldi tulajdonos megszűntette. Amikor a két hírportál, az *Origo*, majd később az *Index* megszűnt nyíltan kormánykritikus lenni, egy másik kritikus hírportál, a *24.hu* tört az internetes ranglista élére, miközben egy teljesen új híroldal, a *Telex.hu*, hamar az első tíz közé került.

A Fidesz ugyan megpróbálta kiegyensúlyozni a médiapiacot, de ezt nem közvetlen politikai beavatkozás vagy cenzúra útján tette. Egyetlen újságíró sem zaklattak a nézetei miatt az elmúlt tizenegy évben. Egyetlen sajtóorgánumot sem zártak be amiatt, mert bírálta a kormányt. Tény viszont, hogy az 1990-es rendszerváltozás után a média jelentős része továbbra is a baloldal politikai befolyása alatt maradt, s ez rosszallást váltott ki a jobboldalból.

Mindent összevetve, a magyar közvélemény hozzáállása olyan, hogy egész egyszerűen nem tűrné el a szabad sajtó megszüntetését. Az az ország, amely több mint negyven évig szenvedett a kommunizmus béklyójában, nem fogja hagyni, hogy bárki is elnyomja a szólásszabadságot.

(Fordította Németh Orsolya)

KNAPP ÉVA – BORDA LAJOS

BÚCSÚJÁRÓHELY SOMOGYBAN

Az andocsi kegyhely ábrázolásai

2020 nyarán jelent meg Knapp Éva *Andocs* című könyve a Borda Antikvárium kiadásában. A kötet megjelenése egybeesett a kegyhely 500 éves évfordulójának ünneplésével. Akkor nem volt lehetőség a könyv bemutatására, erre 2021. november 26-án került sor egy beszélgetés keretében az andocsi Művelődési Községi Házban, melynek résztvevői a szerző, Knapp Éva irodalomtörténész, Borda Lajos antikvárius és kiadó, valamint Werner Józsefné Julika Andocs polgármestere voltak. A könyvbemutató aktualitásához hozzá tartozott, hogy 2021 nyarán *basilica minor* rangot kapott az andocsi Nagyboldogasszony-templom, s ezzel több hazai, e titulust viselő Mária kegyhely (így Győr, Máriabesnyő, Máriagyűd, Márianosztra, Máriapócs, Máriaremete, Mátraverebély-Szentkút) egyike lett.

WERNER JÓZSEFNÉ JULIKA: Szükség helyszínen jöttünk össze, mivel a könyvtárban az iskola átépítése miatt két tantermet kellett kialakítani. Nagyon nagy örömmel fogadjuk ennek a könyvnek a megjelenését, nagyon nagy szeretettel köszöntöm az íróját, Knapp Évát és kiadóját, Borda Lajost. Isten hozott mindenkit! Örülök, hogy itt vagyunk, itt vagytok, itt vannak.

KNAPP ÉVA: Nagyon szépen köszönöm a köszöntő szavakat és engedjék meg, hogy egy személyes visszaemlékezéssel kezdjem ezt a mai beszélgetést. Néhány völgyháttal nyugatabbra születtem, itt, Somogy megyében, a Marcali-hát egyik falujában, Mesztegyőn. Tizenegy éves voltam, amikor először Andocsra jártam. Egy falumbeli idős özvegyasszony házasságkötéssel Andocsra került lánya és az ő családja hívott meg bennünket a Nagyboldogasszony-napi búcsúra. Szüleimmel érkeztem Andocsra, és már akkor, tizenegy évesen igyekeztem egy régebb óta dédelgetett tervem megvalósítására. Ugyanis egy szüleimnek sem elárult konkrét céllal jöttem, hogy itt a plébános atyát – akit korábban nem ismertem – majd megkeresem és kérek tőle valamit. Valamit, amit az én falumba senki sem tudott nekem megadni. Ideérve elcsodálkoztam, mert itt körülbelül tízezres tömeg gyűlt össze. Főpapi mise volt a hársfák alatt a szabadtéri oltárnál. Nekem csak annyit mondtak a szüleim, hogy el ne vessz! Hát nem vesztettem el, hanem mindenkitől kérdezgettem, hogy ki az andocsi atya, mert szeretnék vele beszélni. És végül,

nem tudom hogyan, de sikerült Kelemen Gábor Alán atyát fellelni, aki nek persze ezeregy dolga akadt, mint minden nagybúcsú alkalmával. Ennek ellenére hajlandó volt velem, egy kislánnyal foglalkozni, aki kéressel fordult hozzá, mivel a saját falujában nem tudott egy teljes magyar nyelvű Bibliához jutni. Mindez az 1960-as évek második felében történt, amikor mindennaposak voltak a lelki hiánycikkek. Kelemen atya első szóra azt mondta, ő nem baj, kislány, majd én adok neked egyet. És egy évre, csak úgy hozomra, kölcsönadott nekem egy katolikus magyar Bibliát (Káldi György, ford., *Az Ó és Újszövetségi Szentírás*, I–IV, Budapest, Szent István Társulat, 1918). Elolvastam, egy év elteltével visszahoztam, és akkor ugyanő „levizsgáztatott”, hogy valóban elolvastam-e. Ez volt az én első találkozásom Andoccsal.

Később, amikor már fiatal kutató voltam, az 1980-as évek elején, szintén többször jártam Andocson. Akkor az itteni XVII–XVIII. századi történeti forrásokat keresve ugyancsak Kelemen atyával találkoztam. Az ő jóvoltából ezeket a dokumentumokat egy tudományos kutatási terv részeként tekintettem át, majd az iratokat férjemmel, Tüskés Gáborral együtt feldolgoztuk. Elsősorban a mirákulum feljegyzések érdekeltek bennünket. A munka során nemcsak az andocsi mirákulumokkal foglalkoztunk, hanem az ország nyugati felétől egészen Erdélyig, és Sasvártól Horvátorszáig kiválasztottunk több olyan további zarándokhelyet is, ahol a csodatörténeteket a barokk korban feljegyezték. Ebből egy kötet (és több tanulmány) született; a kötet az Akadémiai Kiadónál jelent meg 1993-ban *Búcsújárás Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* címen. Ez egy komoly, ma már mondhatnám „életre szóló” újabb találkozás volt Andoccsal.

Később többször visszajártunk ide, mígnem egy újabb felfedezés révén ismét, immár önállóan kezdtem el foglalkozni a kegyhellyel. A mai alkalom meghívójának a bal oldalán látható egy magyar feliratos rézmetszet 1743-ból. Ezt először Borda Lajos jóvoltából bekeretezett képként láttam. Ránéztem és egyből tudtam, hogy itt valami nagyon jelentős „dolog” került elő. Egyrészt a XVIII. század közepe előtt a magyar feliratos szentképek nagyon ritkák. Másrészt az andocsi kegyhelyről csak a század második feléből volt ismeretes hasonló ábrázolás, ennél kevésbé kiváló minőségben. Ennek a képnek az ismerete ösztönzött arra, hogy Andoccsal monográfia szinten, először csak gondolatban, majd véglegesen is elkezdjek foglalkozni.

Borda Lajossal megbeszéltük, hogy az Andocs tematikájú XVIII–XX. századi, különböző műfajú populáris nyomtatványokat megkísérlem összegyűjteni, és ha körülbelül száz tétel összeáll, akkor abból elképzelhető már egy könyv a Borda Antikvárium *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok* című sorozatában. Kilencvenkilenc kép, illetve kisnyom-

tatvány került elő. A századikra ugyan nem leltem rá, de már ez is gyakorlatilag egy kötetnyi terjedelmet jelentett.

Azért választottam a populáris nyomtatvány keret-műfaját, mert ennek a fennmaradása nagyon esetleges, a kiadványok – elsősorban szentképek és ponyvanyomtatványok – roppant sérülékenyek. Most még – némi ötletességgel – össze lehetett gyűjteni kilencvenkilenc tételt, pár év múlva erre valószínűleg már nem kerülhet sor. Mindössze egyetlen „helybeli”-nek mondható segítőm akadt a közeli Nagykönyyből Poszpischné Csereklei Gabriella pedagógus személyében, aki ígéretét teljesítve, végig járta az idősebb nagykönyvi személyeket, és akinek volt régi andocsi szentképe, azt ő lefényképezte e kiadvány számára. Így ha a tételleírások egy részénél azt olvassák, hogy „magántulajdonban”, akkor ezek még mind a mai napig használatban lévő képecskéket jelentenek. Nagyon örültem, hogy ezekre is rálelhettem, eljutottak hozzám. A XX. századból a második világháború végéig gyűjtöttem össze a vonatkozó nyomtatványokat és szentképeket Andocsról – remélem, a könyv egyik hozadéka újabb tételek előkerülése lesz.

Visszatérve a legkorábbi andocsi kegyhely-ábrázoláshoz: elgondolkoztam ennek a rézmetszetű képnek az 1743-as évszámán; vajon mi történhetett Andocson 1743-ban? Bárhonnan közelítettem, nem találtam adatot. Vajon miért rendelték meg éppen ezzel az évszámmal ennek a Pozsonyban rézbe metszett képnek az elkészítését? Végül arra jutottam, hogy a képen a kegyszobor alatt látható templomábrázolás egy *ideallbild* lehetett, s mivel a neves rézmetsző, Jeremias Gottlob Rugendas csak a fenti évben dolgozott Pozsonyban, egyszerűen ezt metszette a rézlemezre.

Amikor a bekeretezett rézmetszetet Borda Lajos kibontotta a keretéből, láthatóvá vált, hogy nem szentképről, hanem egy imalapról van szó, melyben egy magyar nyelvű imádság olvasható. Ezt az imalapot, mint korábban ismeretlen nyomtatványt, először önállóan publikáltam, majd elkezdtem gyűjteni a többi képet és rövidebb-hosszabb nyomtatványt a tervezett kötethez. A könyv első százötven oldala gyakorlatilag úgy állt össze, hogy ma már sommásan elmondható róla, hogy ez egy leletmentő korpusz. A képekkel illusztrált, bibliográfiai leírásokkal dokumentált források a továbbiakban már nem „veszhetnek el”. Ha például az eredeti szentképek elpusztulnának – hiszen látható, hogy rossz állapotban vannak, restaurálatlanok –, jó érzéssel gondolhatunk arra, hogy a könyv révén gyakorlatilag megmentettük őket a jövőnek.

W. J. J.: Mennyi időre volt szükség a lezárható kézirat elkészítéséhez? A kötet második részében a mariánus ferences kolostor XVIII. századi könyvtárát rekonstruáltad, ezt milyen forrás tette lehetővé?

K. É.: Általában több munkán dolgozom egyidejűleg, ezért nehéz erre a kérdésre válaszolni. Ha a többi, ez időben végzett munkámtól eltekintek, akkor úgy két évig dolgoztam ezen a köteten. Ehhez hozzájárult az újabb, korábban ismeretlen források előkerülése is. Utóbbi körülménynek az az előtörténete, hogy miután ez a kilencvenkilenc „kép” egy korpusszá rendeződött, ismét ellátogattam ide, és megkértem Szalai Tamás atyát, hogy még egyszer hadd nézzem meg az itt őrzött forrásokat. Ő nagyon előzékenyen megmutatta ezeket, újra áttekintettem őket, és rádöbbsentem arra, hogy igen, nagyon jól emlékeztem, óriási hiányok vannak. Itt egy gazdag mariánus ferences rendi kolostori levéltár volt még 1950-ben, amit teljesen szétziláltak a rendfeloszlattal. A források egy része Kaposvárra a megyei levéltárba került, ahonnan idővel a kutatlan, porosodó dobozokat Budapestre a központi Ferences Levéltárba adták át. A dobozokon az 50-60 éves por és kosz, úgy tűnik fel, rám várt.

Átnézve ezt a tíz levéltári doboznyi vegyes és összekuszált andocsi ferences kézirat-anyagot, találtam egy olyan forrást, aminek egy részét a 2020-ban megjelent *Andocs* című kötet második harmadában dolgoztam fel. Ez egy inventárium, ami jelenleg néhány kitépett lappal kezdődik. Rekonstruáltam, hogy ezt a forrást 1753–54-ben kezdhették el írni. Eredetileg egy könyvtárjegyzékkel kezdődött, majd utána – mint minden leltárkönyvben – leírták, hogy mi van a templomban, mi van a sekrestyében, mi található az egyes cellákban, a gazdasági udvar hogy nézett ki, mi volt a konyhában, stb. Ez a dokumentum ösztönzött arra, hogy átgondoljam, vajon az andocsi mariánus ferences könyvtár, amiből ma már szinte semmit sem lehet fellelni, hogyan nézhetett ki.

A XVIII. századi inventáriumban megtalálható a könyvek jegyzéke a folyamatosan rögzített évenkénti gyarapodással együtt, amiből az *Andocs* monográfia második harmadában rekonstruáltam az andocsi könyvtár XVIII. századi állományát. Pontosabban, ezt a vizsgálatot 1790-ig lehetett elvégezni, mert ekkor bejegyezték, hogy a továbbiakban a könyveket nem ebben a leltárkönyvben tartják majd számon, hanem erre a célra nyitottak egy külön katalógust. Ekkor alakíthattak ki a kolostorban egy külön könyvtárszobát, ahol ebből a katalógusból lehetett tájékozódni. Jelenleg nem ismert, hogy melyik volt ez a terem, s a katalógusnak is nyoma veszett.

Ezt követően 1922-ben volt Andocson az utolsó, békés könyvtárrendezés, egy újabb katalógus elkészítésével. Ez utóbbi katalógus is vagy megsemmisült, vagy lappang valahol. Tehát ami a most bemutatott könyvben a könyvtárról olvasható, az az, ami a ma ismert források alapján tényként összegezhető. Ha előjönnének a lappangó források, akkor lehetne folytatni a vizsgálatot, például egy következő kötetben.

W. J. J.: A könyved harmadik részében a főoltáron álló kegyszobor öltöztetésének, és a csodás gyógyulásokért, imameghallgatásokért hálából történő megajándékozásának szokását, annak kialakulását és történetét mutatod be. Ehhez milyen forrásokat használtál?

K. É.: Ugyanennek az inventáriumnak egy másik része az értékkel bíró ajándéktárgyakat, azok ajándékozóját mutatja be. Ezek az adatok szintén hiánypótlóak, mivel 1866. augusztus 17-én egy közeli nemes családnál alkalmazott protestáns házitanító bezárkózott az andocsi templomtoronyba éjszakára azzal a céllal, hogy a kegyszobornak felajánlott arany és ezüst ajándékokat eltulajdonítja. Ez sikerült neki, mindent ellopott, Pesten eladta őket és azokat beolvasztották. Az értékes ajándéktárgyak egy részét a lopás előtt a főoltár két oldalán helyezték el, más részét a kegyszobor ruhájára erősítették. Az 1866-ban megsemmisült fogadalmi ajándékok leírásának nagyobb részét, darabról darabra a XVIII. századi inventárium őrizte meg számunkra. Ezek bemutatása és elemzése a kötet harmadik részében található meg.

Ennek az Öltözetek és ajándékok 1731–1850 között című résznek az eredményei közül hadd emeljem ki például a kegyszobor öltöztetésére vonatkozó egyik helyesbítést. A „köztudat” úgy tartja, hogy az első öltözet 1747-ben készült a szoborra, azaz a templomhajó elkészülte után, a templom újrászentelésének tiszteletére öltöztették fel először Szűz Mária szobrát. Ez tévedés, mivel egyrészt már az 1743-as rézmetszeten egy felöltöztetett Mária szobor látható. Másrészt a máig az andocsi plébánián őrzött mirákulum feljegyzésekben található egy olyan csoda leírás 1731-ből, mely szerint a balatonlellei Jankovics István nemesnek a felesége, biszági (azaz, a horvátországi bikszádi várról nevezett) Geréczy Erzse Katalin amikor megbetegedett, fogadalmat tett és hirtelen meggyógyulva hálából saját kezével szőtt ruhát a kegyszoborra. Tehát 1731-ben már szokásban volt öltöztetni az andocsi Szűz Máriát.

W. J. J.: Mi okozta a legnagyobb meglepetést a kutatás során?

K. É.: A legnagyobb meglepetést az okozta, hogy ennyi sok ismeretlen forrás került elő, és ezekből a forrásokból gyakorlatilag egy elég testes kötetet lehetett megtölteni. Így elkészülhetett az első tudományos kegyhely monográfia – Andocsról.

W. J. J.: Andocsi képeslapokat is közöltél a könyvben, ezek miért jelentősek?

K. É.: Nem a saját ötletem volt, Borda Lajos gondolt arra, hogy próbáljuk meg áttekinteni az andocsi képeslapokat is, hátha ezek hozzáadnak még a történethez. A pécsi Baranya Megyei Levéltárból, a Kaposvári Megyei Könyvtárból és magántulajdonból sikerült 15-20 andocsi, egymástól különböző képeslap másolatát összegyűjteni. Az egyik képeslap

Az andocsi kegyeszoborról készült 1743-as rézmetszet.

például egy, a maitól különböző öltöztetési típust örökít meg: ez az a bizonyos, a kegyeszobor elé helyezett merev léckeretre ráerősített ruha, mint öltöztetési mód. Az is kiderült a képeslapok alapos megvizsgálása során, hogy a két női szent mellékalak nem mindig úgy helyezkedett el az oltáron, mint ahogyan most látható, hanem fel voltak cserélve. Vagy inkább a mai állapot tekinthető egy felcserélt elhelyezésnek? Mindenesetre a képeslapon a két mellékalak maitól eltérő helyzete miatt egészen más volt a kegyeszobor-együttes összképe és így az összhangja is.

W. J. J.: Lehet datálni ezeket a képeslapokat?

K. É.: A képeslapokat lehet datálni, mert a hátoldalukon általában ott van, hogy ki fotózta őket és hol készültek.

W. J. J.: A Borda Antikvárium 1977-ben nyílt meg Budapesten a XIII. kerületben. Eleinte egy hagyományos antikváriumot működtetett Borda Lajos és felesége Somogyi [Koroknay] Éva Glória ügyvezető igazgató. 1992-ben az antikvárium a VII. kerületi Madách térre költözött át, s ekkor már főleg szakkönyveket, régi könyveket kínáltak a gyűjtőknek. Itt kezdődött el az antikvárium könyvkiadói tevékenysége is. Mi adta az indítást erre?

BORDA LAJOS: Az elmúlt harminc évben könyvészeti szakkönyvek mellett bibliofil kiadványok és szépirodalmi kiadványok jelentek meg a Borda Antikvárium kiadásában. Knapp Éva körülbelül húsz éve ír szakkönyveket a Borda Antikvárium felkérésére. Számos kutatásnak voltam így némiképp az ösztönzője. Ez az *Andocs*-kötet pedig egy egész sorozatnak, a *Régi magyar vallásos nyomtatványok* sorozatnak az ötödik darabja. Az ösztönzés ennek a sorozatnak az elindítására először is szakmai jellegű. Azzal szembesültem, hogy a jelenlegi bibliográfiai rendszer, ami már száz valahány éves – Petrik Gézáé –, az hiányos, nem jó. Nem lehet egy száz évvel régebbi rendszerre építeni mind a mai napig. Tehát számba

kell venni, hogy mi van. Csak azzal tudunk dolgozni, ha pontosan tudjuk, hogy mink van. Elkezdtünk bibliográfiákat kiadni, és ehhez a munkához csatlakozott Knapp Éva. Megjelent az *Officium Rákóczianum* című kötet (2000), ami I. Rákóczi Ferenc imádságos könyvének a kiadásait vette számba. Innen indult tulajdonképpen a bibliográfiák kiadása. Ezekkel a hiányosságokkal szembesülve kezdtem bizonyos szövegeket is kiadni. Vannak bizonyos szövegek, amelyek a XVII–XVIII. században jelentek 200–300 éven keresztül ugyanazzal a szöveggel. Majd némi változtatásokkal egészen a XX. század közepéig. Akkor jött az a felismerés, hogy ezeknek a szövegeknek a kiadásai közül körülbelül 30% teljesen ismeretlen, unikum, tehát új felfedezés 30–40%. Ha van egy szöveg, aminek számba veszi az ember a kiadásait és talál három–négy újat nagy örömmel, akkor úgy rendben van. De ha 30–40-et talál, akkor azt jelenti, hogy rossz a rendszer. Ha jó lenne, nem lehetne ennyit találni. Mind a mai napig tart ez a törekvésem, ha a Jóisten életben hagy, akkor még folytatom.

Különben nem érdekel, hogy most ez fontos valakinek, vagy nem. Nekem fontos, én örülök neki, ugyanis egyre pogányosodó világban élünk. Itt vagyunk a XXI. században, gyakorlatilag az emberek egyre vallástalanabbak, elhagyják a Jóistent. Egyáltalán nem érdekli őket, így nőnek fel. Annak is rossz tulajdonképpen, aki így nő föl, mert a világ az sokkal érdekesebb, nemcsak egy látható, tapasztalható, a természettudományok által fölfogható világ. Van egy szellemi része is, ami az érdekesebb. Egyébként is a lelki dolgok az igazán fontosak.

Mindezen túl, írok is, ami konkrétan nem tartozik ide. Ha az emberek elkezdik gyengíteni a saját identitásukat, akkor ott már súlyos problémák lesznek. Továbbra is szeretném összeszedni azokat a vallásos adatokat, amelyek különben el fognak veszni. Nagyon érdekes, hogy a vallásos nyomtatványokban mekkora törést okozott például az I. világháború. Az elején még lovagiasak voltak, a repülőket még lovagias csatákat vívtak. A végére már az esztelen öldöklés maradt, semmi egyéb. Elkezdődött egy borzalmas század, a XX. század. Ennek folyamánként elvesztették az emberek a hitüket, mert a Jóisten nyakába varrták a háborút. Eltérően viszonyulnak a vallásos emberek és a hívő emberek: a vallásos ember fölteszi a kérdést, hogy miért pont én, miért pont velem, miért pont akkor, mi történt velem. A hívő ember pedig elfogadja. A vallásos emberek elfelejtik azt, ami János evangéliumában három helyen olvasható: e világ fejedelme a Sátán. Tehát nagyon nagy tévedés, ha minden történést a Jóisten nyakába varrunk.

W. J. J.: Várható-e még újabb andocsi szentképek, imalapok előkerülése?

B. L.: A nyomtatványok vonatkozásában érdekes változás következett be: még 30–40 évvel ezelőtt minden antikvárium tele volt, sőt zsib-

vásárokon is lehetett vallásos ponyvákat kapni. Tehát imakönyveket, ponyvákat, akár így-úgy összekötve egy zsákvarrótúvel. Ezeket vadászom, mert nekem adat kell tulajdonképpen. Az utóbbi három évben egy darab sincs sehol. Egyszerűen megszűnt, ahogy Tarr Béla *Torinói ló* című filmjében minden kiüresedik, elmúlik. Tehát mi gyakorlatilag egy elveszendő világot dokumentálunk. Mert a következő generáció még hitetlenebb lesz. Azt tapasztalom, hogy az emberek most vagy komolyan veszik a vallást, vagy egyáltalán nem veszik komolyan.

W. J. J.: A könyv nagyon szép, exkluzív bibliofil kiadvány Kiss István tipográfus munkájaként.

B. L.: Az a helyzet, hogy szeretek szép könyveket csinálni, nem sajnálom erre a pénzt, mert az embernek vagy van igénye bizonyos szépség vagy művesség iránt, vagy nincsen. Tehát a régi pásztorok alkotásai, ha megnézzük a népművészeti tárgyakat, egyszerűen mind funkcionálisak egyrészt, ugyanakkor másrészt igyekeztek mindig széppé tenni azt a tárgyat, vagy földíszíteni. Én a könyvekkel vagyok így. Ennek van egy funkcionális része, tehát az, hogy olvasható legyen. Ennek se tesznek eleget a kiadók, mert spórolni akarnak. Spórolni akarnak a papíron, spórolni akarnak a terjedelmen. Mindenben spórolni akarnak. Az 1950-es '60-as években még szép könyveket adtak ki. Egyrészt mert volt állami pénz mögötte, másodsorban éltek azok a mesteremberek, akik a két háború között is éltek, és tudták, hogy hogyan kell könyveket csinálni. Most már ócska papíron kis betűkkel nyomják a könyveket. Én azt mondom, hogy évszázadokra kell egy könyvet megcsinálni, mint egy műtárgyat. Igényesen kell megcsinálni. Akár veszik az emberek, akár nem, akár kell, akár nem kell. De igényesen kell megcsinálni. Többe kerül, de annyiival többe nem kerül egy igényes könyv, mint egy igénytelen. Csak legföljebb kevesebbet tudnak keresni rajta. De a mai világban lassan mindenki keresni akar. Most még vannak a régi generáció szerinti tipográfusok, én velük dolgozom, és megpróbálok szép könyveket kiadni. Végül is ez a sorozat nagyon szép, ez az öt kötet. Knapp Éva még talán hajlandó lesz egy-két további kötetre is.

K. É.: Rengeteg téma van, amit érdemes lenne feldolgozni. Ugyanakkor térjünk még vissza ide, Andocsra. Hadd mondjam el azt is, hogy az csak egy fikció, hogy a „rég” ember, mondjuk a XVIII–XIX. században, nem tudott a pár száz vagy ezer kilométerrel arrébb lakó másik emberről, az ő ismereteiről. Meghökkenem, amikor például ennek a könyvnek a megírása során egy Andocshoz kapcsolódó, általam korábban ismeretlen legendával találkoztam. Valamikor 1870 körül írták le azt, hogy Nagyboldogasszonykor itt Andocson rengeteg kereszt alatt jövő búcsús csoport fordul meg. Jönnek a templomba, köszönnek a Szűz-

anyának, meghajtják a zászlókat, letérdelnek, imádkoznak, misét mondatnak. Egyik csoport jön a másik után, és amikor vége van a nagybúcsú napjának, akkor az egész templom úszik a porban. Nagytakarítást kell végezni, mégpedig olyan nagytakarítást, hogy az összes mellékoltárnak az összes szobrához oda kell menni és szépen le kell törölgetni őket, mert akkora por lett a kegytemplomban. Viszont van egyetlen egy szobor a templomban, ahol ezt a tisztogatást nem kell elvégezni, ez pedig a Szűz Mária kegyeszobor, mert erre nem száll rá a por. Ez egy nagyon szép legenda. És akkor hirtelen eszembe ötlött, ezt valószínűleg a ferencesek terjesztették, hiszen ezzel a legendával már találkoztam: a csíksomlyói kegyeszoborhoz kötődik az ezzel azonos legenda, hogy tudniillik, Szűz Mária arca itt mindig ragyog, arra a por soha nem ülepszik rá. Sok száz kilométer távolságból ez a legenda vajon hogyan vándorolhatott át? Hogyan kerülhetett Csíksomlyóról Andocsra? Ott ugyanis már a XVII. században följegyezték ugyanezt a legendát, azaz csakis onnan kerülhetett át, ide. Tehát a ferencesek tudtak egymásról. A legendák is jöttek-mentek, és ebből a körből a XIX. század második felében, amikor itt Andocson a kultusz a legintenzívebb, felívelő szakaszába lépett, akkor ez a legenda ide is átszármazott.

B. L.: Annyit még mondanék, ez a kötet egy bibliográfiai sorozat része. Én nyomtatványokkal foglalkozom, tehát olyan búcsújáró helyekkel, ahol nincs egy-két tucat akár szentkép, akár nyomtatott adat, az ebbe a sorozatba nem tud bekerülni.

K. É.: Illetve vannak olyan helyek, amik pedig azért nem tudnak bekerülni a sorozatba, mert vége-hossza nincs ezeknek a nyomtatványoknak, gyakorlatilag összegyűjthetetlenek. Ilyen Máriaradna, ilyen Máriapócs. Amikor Máriapóccsal foglalkoztam, megtapasztaltam, hogy e helyről és filiációiról például annyi populáris nyomtatvány készült, hogy ezeket lehetetlen akárcsak megközelítő teljességgel összegyűjteni. Ugyanez a helyzet Máriaradnánál vagy Sasvárnál is.

W. J. J.: Még mielőtt lezárnánk a beszélgetést szeretnék köszönetet mondani az andocsiak nevében. Nagyon örülök annak, hogy vannak még a mai világban ilyen megszállottak. A megszállott szó most a legeslegjobb értelmében értendő. Itt élünk Andocson, és nem tudjuk, hogy ekkora kincseink vannak. Nagyon-nagyon köszönöm Éva, hogy vetted az időt, a fáradságot, hogy ebbe beleástad magad. El fogom mondani az andocsiaknak, hogy van egy ilyen ember a világon, aki jobban a szívén viseli Andocsot, mint mi. Nagyon hálás vagyok ezért és köszönöm neked.

(A hangfelvételt készítette, és a szöveget szerkesztette: Tüskés Anna.)

KÖRMENDY LAJOS

MODERN MŰVÉSZET, AVAGY

A szépség és a harmónia elvesztése

Első rész

A 20–21. században a nyugati társadalmak drasztikus változásokon mentek keresztül, melyek a művészetre is döntő hatást gyakoroltak: sok (poszt) modern alkotásból eltűnt a művészet lényege, a szépség és a harmónia. Tanulmányomban ezt a mára már jellemző – igaz, művészeti áganként eltérő mértékű – tendenciát igyekszem elemezni, bemutatva az okokat, az összefüggéseket és a következményeket. Többek között olyan kérdésekre próbálok választ adni, hogy miért hasadt meg végletesen a művészetkedvelő közönség, vagy miért áll értetlenül évtizedek óta a kortárs zenei alkotások előtt a Mozart- vagy Chopin-rajongók sokmilliós tábor, akiket aligha lehet művészeti érzéketlenséggel vagy műveletlenséggel vádolni.

Modernizmus és fejlődés

A társadalomtudományok gyakran használják a modernizáció-modernitás fogalmát, ami egy társadalmi jobbítást szolgáló tartós folyamat, érinti a gazdaságot, a kultúrát, a társadalmi intézményeket, a kapcsolatokat, a közéletet és az államot egyaránt, mert ezek együttes haladása szükséges a modernizációhoz.¹ A *művészeti modernizmus* ezzel rokon fogalom. A modern művészek új utakat keresnek, elvetik a régi formákat. Hauser Arnold művészettörténész szerint az impresszionizmus után a művészet „szakít minden valóságillúzióval, és életérzését a természeti tárgyak tudatos deformálásával fejezi ki [...], úgy viszonyul a természethez, hogy erőszakot követ el rajta.”² A modernizmus térnyerése a 19–20. század fordulóján minden addiginál nagyobb lendületet vett. Számptalan irányzat jött ekkor létre, melyek közül a képzőművészetben a legjelentősebbek általában az absztrakt művészeti mozgalmak voltak: a kubizmus, a fauvizmus, az expresszionizmus, a dadaizmus és a szürrealizmus. Mivel a modernizmus lényegileg esztétikai-művészetelméleti gondolkodásból eredeztethető, a mai napig meghatározó módon rányomta bélyegét az európai művészet minden ágára.

¹ A modernitásról és a fejlődésről részletesen írtam *A közösség nélküli ember* c. könyvemben (2020, Ad Librum) 67–124.

² Hauser Arnold: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. II. 1980, Gondolat Kiadó. 379.

A modernista művészeti gondolkodás nem választható el a társadalmi modernizáció eszméjétől, ami a felvilágosodásig vezethető vissza. Akkor fogalmazódott meg a ráció vezérelte európai emberben, hogy a fejlődés egy olyan eszmény, amely egyre boldogabb társadalmat fog eredményezni. A 18–19. századi ipari forradalmak, valamint a tudomány és a technika rohamos fejlődése közmeggyőződéssé tette ezt az eszmét. A nyugati világ már a társadalmi modernizáció lázában élt, amikor a művészeti modernizmus általánosan elterjedt. A modernitás-attitűd fontos része a kíváncsiság, a kísérletezés, az állandó „jobbra” törekvés (ami gyakran csak egy változtatási kényszer), az újdonság féltise („ami új, az biztosan jobb is”), és természetesen a régi dolgok elvetése, a tradíciók felrúgása és általában a rációban, a tervezettségben való feltétlen hit. Ezt a gondolati forrongást látjuk a századforduló nyugati társadalomszemléletében, gazdaságában és politikájában, ami természetesen erősen hatott a művészek gondolkodására is. Sokan gondolták közülük, hogy a progresszió élére állnak és maguk diktálják a művészeti fejlődés irányát és ütemét. A témánk szempontjából mindez két kérdést vet fel: 1) Van-e, lehetséges-e fejlődés a művészetben? 2) A társadalomszerkezeti változások hogyan jelennek meg a művészetben?

A *társadalmi fejlődés* olyan összehangolt racionális emberi erőfeszítések eredménye, olyan hosszan tartó folyamat, amelyben főként mások (az elődök) eredményeire építve új, innovatív eredmények születnek, melyek alkalmazásával a társadalom magasabb teljesítményt ér el. A társadalmi fejlődés jellemzője és lényege a racionalitás, az egymásra épülés, a tudás felhalmozása, terjedése, felhasználása és továbbfejlesztése, valamint az együttműködés. A tudományban mindez jól működik: a kigondolt és bizonyított új tudás, ha elterjed, akkor beépül a tudományos közösség kollektív tudatába, amire aztán új tudást lehet építeni. Newton a forradalmian új fizikájához felhasználta Kopernikusz, Kepler, Galilei és Descartes, valamint más tudósok eredményeit, Einstein pedig Newton fizikáját, még akkor is, ha sok tekintetben meghaladta azt. Az ilyen egyértelmű fejlődés akkor lehetséges, ha szigorú „vastörvények” uralkodnak a tudományterületen, mint például az anyagi világ két alaptudományában, a fizikában és a kémiában (legalábbis az atomok szintjéig), valamint a matematikában, de ide sorolhatók a rájuk épülő természettudományok is. A társadalom- és általában a humántudományok már kevésbé, mert csak „puha” törvényeik vannak, így az akkumuláció már kevésbé egyértelmű, de azért létezik. A törvények «keménysége» szorosan kapcsolódik az igazságtartalomhoz. Egy fizikai vagy kémiai jelenségnek csak egy igazsága van, amit az egyértelmű törvény kényszerít ki, egy történelmi eseménynek azonban lehet több narratívája is.

Ezért egy frissen végzett fizikus ma sokkal többet tud a fizikáról, mint amennyit Einstein tudott, nem utolsósorban az ő eredményeinek köszönhetően. De hogy van ez a művészetben? Egy frissen diplomázott zeneszerző szebb szimfóniát komponál, mint Mozart? Aligha, pedig föltehetően jól ismeri a salzburgi zseni zenéjét. A művészetben is létezik tudásfelhalmozás és -terjedés, ezt szolgálja a művészeti oktatás és a művészettudomány. A művészetben is vannak szabályok, ezek alapján ismerjük fel, hogy egy zenedarab fúga, szonáta vagy opera-e; egy irodalmi alkotás vers, novella vagy regény-e. A tudást, a szabályokat a művészeknek el kell sajátítaniuk, ez azonban önmagában nem elegendő a művészi értékű alkotáshoz, különben a nagy zeneesztéták és irodalmárok lennének a legjobb komponisták és írók.

A *racionalizmus* csak korlátozott szerepet játszik a művészeti alkotás folyamatában. Matematikai képletekkel nem lehet művészi zenedarabokat alkotni, arányszámításokkal, színelemzéssel nem lehet művészi festményt festeni (jóllehet sokan próbálták már). A művészet olyan kulcsfogalmai, mint a szépség vagy a művészeti minőség tudományosan nem leírhatók, mert nem egzakta és nem szabályszerűek, nem szabványosíthatók, legfeljebb „körbeírhatók”, a lényegük a ráció számára elérhetetlen, megismerhetetlen, azaz transzcendens. Míg a tudomány módszertanától idegen a spontaneitás, addig a művészi alkotásban döntő fontosságú: ihletnek, intuíciónak nevezik – amennyiben a transzcendencia birodalmába tartozik. Mindezek fényében feltűnő, hogy a modernista művészek milyen sok művészetideológiai dolgot, nyilatkozatot és kiáltványt jegyeztek (Marinetti a futurizmusét, Breton a szürrealizmusét, Malevics a szuprematizmusét, Schönberg a dodekafóniáét; de ide sorolhatjuk a dadaizmust, a ready made-et és az egyéb, anarchista, nihilista és káoszművészeteket magyarázó elméleteket is). Ezekben a programokban szerzőik racionális magyarázatot próbáltak adni az általuk képviselt új művészetnek, ugyanakkor az új irányzat felsőbbrendűségét és társadalomformáló erejét hangoztatták.

Mindez nem jelenti azt, hogy a *művészetben* egyáltalán ne volna *fejlődés* (és hanyatlás), azonban hiányzik a tudományos fejlődésre jellemző, az akkumulációnak köszönhető linearitás. A társadalmi háttér is más-képpen befolyásolja a művészeti fejlődést, mint a tudományosat. Nem tagadható az anyagi-technikai kultúra és a művészet kapcsolata. A barokk zene üstökösszerű felívelése a 17–18. században nem utolsósorban a hangszerkészítés fejlődésének volt köszönhető (mind a mai napig nem sikerült meghaladni a kor vonós hangszerének színvonalát, de az orgonakészítésben is még mindig etalonnak számítanak a 18. századi délnémet vagy a 19. századi francia romantikus orgonák). Viszont a

képzett művészek száma és a művészet fejlettsége között nincs ok-okozati kapcsolat, hiszen például a zenei iskolák szerte a világon évente több muzsikust bocsátanak ki manapság, mint ahány zenész a barokk zene fénykorában, a 18. század közepén Európában összesen működött.

Művészet és társadalom

Tudományos és művészeti körökben sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint a társadalomszerkezeti változások gyorsan leképeződnek a művészetben. Ez egy mechanikus szemlélet, amely nem meglepő módon a marxista (ál)tudományban eresztett különösen mély gyökeret. Szerintem nincs ilyen közvetlen kapcsolat a társadalom és a művészet között. Példának okáért nem vonható kétségbe a munkásosztály történelmi jelentősége 1850 és 1970 között: említésre méltó munkáskultúra és -művészet mégsem alakult ki. A kapcsolat sokkal bonyolultabb és áttételesebb, mint ahogy azt első pillantásra gondolnánk. A művészet állapota (fejlődése, hanyatlása, színvonala, jellemzői) elsősorban attól függ, hogy az adott *társadalom hogyan érez és gondolkodik*, azaz mik az értékei; milyen az uralkodó világnézete; kik a megrendelők; mennyire autonómok a művészek, és milyen szerepet tulajdonítanak maguknak; kik alkotják a közönséget; milyenek az elvárások; stb. Ezek olyan erők és struktúrák, melyek a történelmi-társadalmi mélyből fakadnak, és erősebbek, mint a felszínen látható politikai-gazdasági jelenségek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy visszatekintve a művészet az adott kor és társadalom gondolkodása lenyomatának tűnik – sokkal inkább, mint a tudomány, mert nemcsak magasművészet van, hanem népi és tömegművészet is, népi és tömegtudomány viszont nem létezik.

Lássunk néhány példát a régmúlt történelemből! A középkori európai művészet templomok építésében érte el a csúcst. Az akkori ember mindenben Istennek akart megfelelni, az ég felé fordult, vallásos gondolatait kövekbe és üvegbe transzformálta – nemcsak képletesen, hanem valóságosan is.³ A katolikus egyháznak megvoltak a gazdasági forrásai ahhoz, hogy a katedrálisok évtizedekig vagy akár évszázadokig épüljenek. Kialakult az az építőművészeti kultúra és infrastruktúra is, amely lehetővé tette a tudás fejlesztését (kísérletezést), átadását és megőrzését. De a középkorban nemcsak az egyház volt gazdag, hanem a királyi és a fejedelmi udvarok is. Építhettek volna pazar palotákat, mégsem tették: a korabeli uralkodói és főúri rezidenciák inkább egyszerű várak voltak. (Ennek volt

³ A 12. században a francia Saint Denis-i apátságban szolgáló Suger apát után fennmaradt iratok jól mutatják a tudatosságot. Vö. Georges Duby: *A katedrálisok kora*. 1998, Corvina Kiadó. 83–85.

praktikus oka is: védelemként szolgáltak a támadások ellen.) A pompás szicíliai királyi palota termei elhomályosulnak az épületegyüttesben található királyi kápolna (12–13. század) lenyűgöző méretei, mozaikjai, fal-festményei és faragványai mellett. Még erősebb a kontraszt Párizsban. A francia királyok palotája a 15. század közepéig a Cité-szigeten volt (akkor átköltöztek a Louvre-ba), a Notre Dame székesegyház szomszédságában. Az épület mai neve Conciergerie, a palota máig épségben fennmaradt termei a középkorhoz méltóan zordak, kevés bennük a díszítés – ellentétben a pár lépésre található királyi kápolnával, a híres Sainte-Chapelle-lel, ahol a hatalmas színes, külső falakat „helyettesítő” ólomüveg felületek egyedülálló fényhatással kápráztatják el a látogatókat. Jól látható a különbség, hogy mit gondoltak az építetők (egyház, király, főurak) és az építések a földi világról, illetve Isten birodalmáról.

A 17–18. századi Franciaország uralkodó elitje már teljesen más-képpen gondolkodott, ennek a kornak az emblematisztikus épületei nem templomok, hanem paloták, Versailles és a Loire-völgyi kastélyok. És ezt vessük össze a korabeli Európa leggazdagabb államának, Hollandiának jellemző építőművészeti örökségével, a jómódú, de nem hivalkodó polgárházakkal, kereskedelmi és közösségi épületekkel!

Míg az többé-kevésbé egyértelműnek látszik, hogy a középkori művészet miért a templomépítésben teljesedett ki, az már meglehetősen bizonytalan, hogy a barokk korban miért a zene vált csúcsművészetté.⁴ A barokk zene nem a semmiből keletkezett, a bölcsője a 17. századi Itáliában volt, ahol kialakultak azok az iskolák, zene- és énekkarok, alkottak azok a komponisták, akik kidolgozták több, ma is népszerű zenei műfaj (opera, oratórium, kantáta, versenymű, szonáta stb.) szabályait. Templomok, uralkodói és főúri udvarok versengtek nagynevű művészekért. A nagy kereslet nyomán hangszerkészítő műhelyek alakultak, ekkor formálódtak ki a napjainkban is alaphangszernek számító vonósok, valamint a csembaló, sokat fejlődtek a fúvós hangszerek.

Az Itáliába látogatók, de még inkább az onnan kirajzó művészek szerte Nyugat-Európában elterjesztették az új zenekultúrát. A legtermékenyebb talajra német földön találtak. Ott az uralkodói és főúri udvarok hasonlóképp versengtek, mint Itáliában, viszont mellettük különleges hatást gyakorolt a

⁴ A barokk zene alig feleltethető meg a barokk képzőművészetnek vagy építészetnek. Időben később virágzott, de az igazi különbségek a felfogásban láthatók: a barokk zene maximálisan törekszik a harmóniára, arányosságra, kiegyensúlyozottságra, letisztultságra, szabályozottságra és általában a tökéletes egész kialakítására. Ezzel ellentétben a barokk képzőművészet és építészet mindenre kiterjedően mozgalmas, gyakran aszimmetrikus, az egyensúly a művekben labilissá válik, a formarend fellazul, a formák nem egyértelműek. Ezeken a lényegi különbségeken az sem változtat, hogy például a barokk versenyművekben gyakori a virtuozitás, ami megfelelhet a barokk és rokokó díszítésnek. (A barokk képző- és építőművészet kimerítő elemzéséhez lásd: Heinrich Wölfflin: *Művészettörténeti alapfogalmak*. 2001, Magyar Könyvklub.)

barokk zenei kultúrára a protestáns (leginkább a lutheránus) egyház. Isten zenével történő dicsőítése a protestáns liturgia fontos része volt, a nagyobb és módosabb egyházközségek zenekarokat, énekkarokat és komponistákat alkalmaztak, hogy a vasárnapi, ünnepi istentiszteletek igehirdetéseikhez kapcsolódóan zeneműveket írjanak, illetve előadjanak. Kutatások szerint Telemann mintegy ezer kantátát írt, Bach kb. négyszázat (csak a fele maradt fenn), Händel is több mint százat, és ennek a liturgikus követelménynek köszönhetjük olyan grandiózus remekművek születését, mint például Bach Máté passiója, amelyet 1727 húsvétjára komponált. A templomok, ha tehették, arra törekedtek, hogy legyen orgonájuk, ez pedig az orgonaépítés és az orgonára írt művek korábban nem látott virágzását eredményezte. A német kis- és nagyvárosokban polgárok voltak a hívek, ők tartották el és igazgatták az egyházközségeket, így nagy volt az átfedés az egyházi és a városi vezetés között. Bach nemcsak a lipcsei Tamás- és Miklós-templom, hanem egyben az egész város zenei vezetője is volt. A Zimmermann-kávéházban tartott koncertek (Collegium Musicum) és a világi kantáták jól mutatják, hogy a polgárság is megjelent a zenei kultúra aktív szereplőjeként, hogy aztán később, már a 19. században, a romantika korában, egyértelműen átvegye a vezetést.⁵

Most térjünk vissza a 19–20. század fordulójához, pontosabban az azt megelőző évtizedekhez, amikor egy fontos szereplő jelent meg a képzeletbeli társadalmi színpadon: a *lázadó művész*, aki lázadását emeli művésze középpontjába. Ez a művész – akit hamarosan avantgárd (avantgarde = előőr) jelzővel illetnek – a polgári társadalom gyermeke, olyan entellektüel, aki szülője, a polgárság ellen fordul, vehemensen támadja annak kultúráját és értékeit.⁶ Tudni kell, hogy a polgárság a 19. század második felében gyors tagolódásnak indult, a tulajdonosi, vállalkozói, kisiparosi, hivatali és értelmiségi polgárokat a századfordulón már nem a közös vagy hasonló érdekeik és társadalmi státuszuk kötötte össze, hanem a kultúrájuk. Onnan ismerték fel-e egymást, hogy milyen iskolát végeztek, milyen színházba jártak, mit olvastak, hogyan öltözködtek és viselkedtek, milyen volt az erkölcsük és az illemük, milyen volt a lakásuk, stb. A lázadó művészek maradinak, ósdinak, képmutatónak és elnyomónak tartották a polgárok erkölcsét, értékeit, szokásait (ezek többsége a családhoz kapcsolódott) és természetesen a művészetét.

A többségi társadalom sokáig bohémnak tartotta a lázadó művészeket, nagy hatásuk eleinte nem volt, elkülönülve, kávéházakban, varieték-

⁵ A bachi kor német zenekultúrájáról kitűnő áttekintést ad: Christoph Wolf: *Johann Sebastian Bach. A tudós zeneszerző*. 2009, Park Kiadó.

⁶ A lázadás és tagadás korábban sem volt ismeretlen jelenség, gondoljunk csak a romantikus vagy az impresszionista művészekre. Az avantgárdisták viszont szintet léptek azzal, hogy ezek váltak lényegi művészeti törekvésükké.

ben, bordélyokban, kórházakban éltek önpusztító életet (Baudelaire, Verlaine, Toulouse-Lautrec, Gauguin, Van Gogh). „Lerombolnak magukban mindent, ami a társadalomra nézve hasznos lehet, dühödten támadnak mindent, ami az életet tartóssá és állandóvá teszi, de leginkább maguk ellen támadnak, mintha ki akarnának irtani a lényükből minden másokkal közös vonást” – írja Hauser Arnold.⁷ A 20. században viszont a művészi ázsiójuk gyorsan emelkedett, és a nézeteik is egyre elfogadottabbá váltak.

Az avantgárd művészt nemcsak a kor konzervatív, romantikus és klasszicizáló művészete, az akadémizmus irritálta, hanem az egyre gyorsabban terjedő *tömegművészet* széles repertoárja is: az édes-bús vagy éppen hősies operett és daljáték, a lektúr, a népies színmű és műdal, a giccses festmény stb. Ezt a tömegkultúrát és -művészetet a kapitalizmus vezérelte tömegtársadalom hozta létre. A tömeg nagy számot és vásárlóerőt jelent, az pedig üzleti lehetőséget, a tőke pedig megragadta az alkalmat, hogy a kultúrából üzletet csináljon: kiszolgálta a frissen polgárosodott, de (paraszti, nemesi) gyökereit nem feledő rétegek nosztalgiját. Romantikus gyógyírt kínált a modernizáció hektikusságától, bizonytalanságától félő és erősen elidegenedett kispolgároknak. Ennek a tömegkultúrának/művészetnek jellemző vonása volt a giccs.

Itt tulajdonképpen egyazon általános társadalmi közérzetre (bizonytalanság és elidegenedés) adott eltérő válaszokat láthatunk: az egyik, a kisebbség lázad és mindent tagad, a másik, a többség pedig giccsel vigasztalódik.

A szépség elvesztése

Roger Scruton, angol filozófus egyenesen úgy véli, hogy a modern magasművészet elsősorban a tömegművészet ellenreakciójaként jött létre. A modernizmus, hogy a magasművészetet megvédje a populáris szórakoztatástól, azt nehezen befogadhatóvá tette, a művészetkedvelők elé akadályokat állított, új rítusokat alakított ki, hogy csak felvilágosult tagok kerüljenek be az elitbe, a kiválasztottak közé.⁸ Ennek a *kasztosodásnak* a kialakulásában az is közrejátszott, hogy az avantgárd művészek heves ellenállással és kritikával találkoztak, a műveiket elutasították, gúnyolták őket, az elitizmus eszméje – miszerint ők azok a kevesek, akik képesek létrehozni olyan új és valódi művészi alkotásokat, melyek értékét a többség majd jóval később fogja felismerni – viszont vigaszt jelentett számukra. Ez a felfogás egyébként tökéletesen illik a kor ismert forradalmá-

⁷ Hauser Arnold: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. II. 1980, Gondolat Kiadó. 346.

⁸ Roger Scruton: *Modern Culture*. 2018, Bloomsbury Continuum. 67, 85.

raira is – ám amíg ők a politikában, a gazdaságban és a társadalomban csináltak forradalmat, addig az avantgárdisták a művészetben.

Kétségtelen, hogy az avantgárd művészek sok értékes művet alkottak, azonban szándékuk ellenére hamar beleestek a dogmatizmus csapdájába. Mivel állandó sértésekkel és botrányokkal kívántak harcolni a polgári giccs és klisék ellen, éppen a sértések és botrányok váltak klisévé, amiből nagyon nehéz kilépni, mert a publikum megszokja ezeket, tehát mindig valami váratlant kell kitalálni, hogy a figyelem ne lankadjon.⁹ (Ez az állapot mind a mai napig fennáll.) A kérdést más oldalról megközelítve hasonló következtetésre jutunk: mivel az avantgárdizmus a *tagadást* tette meg a törekvése centrumává, a művészi mondanivaló óhatatlanul háttérbe szorult, előtérbe került viszont az újítás és a szokatlanság, amit egy idő után már csak botrányozással lehet elérni.

Az avantgárd áttörése után korábban nem látott gyorsasággal változták egymást a különböző izmusok. Ennek több, együtt érvényes magyarázata is lehetséges, az egyik ok az imént kifejtett újdonsághajszolás, egyénieskedés, a másik, hogy az I. világháború alatt és után a gyors gazdasági, társadalmi és politikai változások csak fokozták a bizonytalanságot és az elidegenedést, az állandósult, illetve hullámozó eszmei és értékfeszültségek pedig az egyik izmusból a másikba lökték a művészeket. Egymást érték a formabontások, ekkor nyertek polgárjogot az olyan új technikák, mint az assemblage, a montázs és a kollázs, amikor például vasúti menetrendeket szerkesztenek egy regénybe, vagy acélhúrokat, újságpapírt, szövetdarabokat ragasztanak a festményre, ekkor (1917) lépett színre a dadaizmus Marcel Duchamp akciójával, aki egy a boltban vásárolt piszoárt szignált és állított ki saját alkotásként *Forrás* címmel.

A művészeti forrongás a következő évtizedekben sem hagyott alább, és a II. világháború utáni hosszú béke és politikai stabilitás, a történelemben páratlan gazdasági fejlődés és jólét sem változtatott a művészeti modernizmus és avantgárd jellegén, sőt még szélsőségesebbé tette. Ez csak látszólag mond ellent az előbbieknél, mert a társadalmi feszültségek egyáltalán nem múltak el, csak átalakultak, és a lényeg, a bizonytalanság és az elidegenedés továbbra is a társadalom alapvető életérzése maradt. Döntő fontosságúak voltak az 1960-as évektől kezdődő ún. ellenkultúrák (valójában individualista forradalmak), valamint a fogyasztói társadalom és a század végén kiteljesedő globalizáció, melyek mind újabb és újabb feszültségeket generáltak. A tömegkultúra és -művészet nemhogy viszszaeszközölt volna, inkább parttalanná vált, és az új kommunikációs eszközöknek (rádió, TV, internet) köszönhetően elárasztotta az egész világot.

⁹ U. o.: 86.

Viszont a jellege erősen átalakult. Egyrészt a mozgóképek (film, videó) és a zene elsöprő súllyra tett benne szert, másrészt megszűntek az erkölcsi korlátok, így az egyre gátlástalanabbul szolgálja ki az alantas ösztönöket és a gonoszt. A mai tömegkultúra és -művészet sokkal hangosabb, harsányabb, színesebb, élesebb, látványosabb, elborzasztóbb, feltűnőbb, mint a száz évvel ezelőtti, polgárjogot kapott a kendőzetlen és az aberrált szexualitás (pornográfia), a durvaság és az erőszak dicsőítése (horror és akciófilmek), és természetesen az érzelgősség, a giccs sem tűnt el.¹⁰

A II. világháború, de különösen az 1970-es évek után az avantgárd művészet annyira *széttartóvá vált*, hogy a művek jelentős részét már nem lehet besorolni egyetlen műfajba sem, bár újabb és újabb, gyakran egymást átfedő címkék születtek, mint például a pop art (a popkultúra gyakran giccses tárgyait használja), az eat art (romló élelmiszereket állít ki műtárgyként), a body art (élő test, gyakran a művész saját testének kiállítása) stb. Az itt felsorolt irányzatokban van néhány közös vonás. Egyrészt az avantgárdisták a századelő technikáit (assemblage, montázs, kollázs) vitték tovább, amikor egyre több hétköznapi tárgyat, sőt hulladékokat és testet építettek be a műtárgyaikba vagy áltottak ki műtárgynak, másrészt még hangsúlyosabbá váltak az előbb részletezett attitűdök, az egyénieskedés, az állandó formabontás, a feltűnés, a botrányokozás, a *saját személyiség* előtérbe állítása és a permanens tagadás. A tagadás egyik bájos formája, amikor a tagadást is tagadják, ez következett be az 1950-es években az Andy Warhol nevével fémjelzett pop art-tal, ami az ideológusai szerint azzal gúnyolja ki a giccset és a fogyasztói társadalmat, hogy annak giccses tárgyait beépíti a műalkotásba. Ez az elv addig működik, amíg a szemlélő elhiszi, hogy az alkotó valóban a giccset gúnyolja ki, mert ha nem, akkor bizony tömény giccsel áll szemben.

Jean Baudrillard, szociológus ezt az ideológiát nem hiszi el, mert amint írja: a kortárs művészet „kisajátítja a banalitást, a hulladékokat, a közepszerűséget mint értéket és ideológiát. (...) Az eredetiség, a hétköznapiság és a jelentéktelenség értéké, sőt perverz esztétikai élvezetté” válik benne. Azt blöfföli, hogy semmi, ezzel viszont az embereket arra kényszeríti, hogy „fontosságot és hitelességet tulajdonítsanak mindennek azzal az ürüggyel, hogy nem lehetséges, hogy annyira semmi legyen, tehát valaminek rejtőznie kell benne. A kortárs művészet ezzel a bizonytalansággal játszik, a megalapozott esztétikai értékítélet lehetetlenségével, és azok büntudatára spekulál, akik az egészből nem értenek semmit, akik nem értették meg, hogy nincs mit megérteni.”¹¹

¹⁰ Egyes műfajok, mint például az operett és a dzsessz, melyeket az 1920–1930-as években még a tömegművészetbe tartozónak tekintettek, azóta már befogadást nyertek a magasművészetbe.

¹¹ Jean Baudrillard: *A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió*. 2009, Műcsarnok Könyvek. 33–34.

Ezt más néven szélhámosságnak, illetve a lelkes híveket tekintve sznobságnak nevezik, amit többen is lelepleztek, csekély eredménnyel. Híres, és az egész világsajtót bejárta az a tréfa, amit egy svéd újságíró követett el még 1964-ben egy göteborgi avantgárd kiállításon. Åke Axelsson a svédországi Borås állatkertjéből kiválasztott egy négyéves, Peter nevű csimpánzt, és a gondozók segítségével megtanította őt festeni, az „alkotásokat” pedig banánnal honorálta. Az állat négy festményét Pierre Brassau szignóval beküldte a kiállításra. A látogatók és a hivatásos kritikusok elismerően nyilatkoztak az ismeretlen francia festő különleges, formabontó művészetéről – egy kritikus a leleplezés után sem volt hajlandó visszavonni az elismerő szavait –, az egyik kép pedig meglehetősen magas áron el is kelt. Később egy másik csimpánz alkotása a moritzburgi Nemzeti Művészeti Alapítványi Múzeum szakértő igazgatóját nyugtázta le.¹²

Az állandó formabontás, egyénieskedés, a műfaji, sőt művészi határok rendszeres átlépése más szempontból is elbizonytalanítja a műélvezőt. Művészeti esztétikai élmény csak úgy lehetséges, ha a mű befogadásának folyamatát intellektuális erőfeszítés kíséri, ami egy bizonyos *távolságtartást* követel meg a mű és a műélvező között. Ebben a tekintetben (is) lényeges különbség van a magas- és a tömegművészet között. A populáris alkotás a publikum vágyaira apellálva azonnal tetszeni akar, bevon, «elkábít» fülbemászó dallammal vagy szimmetriával vagy sematikus idealizált figurákkal, tehát szó sincs távolságtartásról és intellektuális erőfeszítésről. Még az agresszív vágyakat és az ösztönöket kiszolgáló műfajok, mint például a horror-, az akció- vagy pornófilmek, illetve a rap-zene is így működik, csak más eszközökkel másra manipulálja a közönségét. A távolságtartás azt is jelenti, hogy a valóság és a műtárgy egyértelműen el van választva egymástól, a műélvező mindig tudja (akár tudat alatt), hogy egy műalkotást lát, hall vagy olvas, nem pedig a valóságot. (Emiatt sok kritika éri a naturalizmust.) Az elválasztást egyszerű eszközök is szolgálhatják, például a kép kerete vagy a megvilágított színpad. Az absztrakt képeknek többnyire nincs keretük, és láttuk, hogy az avantgárd művészet előszeretettel épít be hétköznapi tárgyakat, hulladékot a műtárgyba, vagy kiált ki műtárgynak testet, piszoárt vagy bármit. A posztmodern művészek által annyira kedvelt installációban, happeningben és performanszban – maguk a fogalmak is megfoghatatlanok – sokszor nem választható el egyértelműen a kiállítási tér és a kiállított tárgy, nincsenek szabályok, minden keveredhet, gyakran nincs eleje vagy vége, bárhol megrendezhető. Az *alkotás és a valóság határainak elmosódottsága* komoly zavart okoz, és gátolja az esztétikai élmény megélését.

¹² <https://mult-kor.hu/a-majom-aki-az-egesz-sznob-muveszvilagot-atverte-20160330>

Az elmúlt bő évszázadban gyakran érte az a vád a művészeket, hogy elidegenedettek, a műveik életidegenek, és a világban csak a rosszat, a rútat hajlandók észrevenni. Kétségtelen, hogy az elidegenedés a modern társadalom rákfeneje, és azt is megkockáztathatjuk, hogy művészkörökben ez az életérzés még hangsúlyosabban van jelen, mint más társadalmi csoportokban. Lehet, hogy ez azért van, mert a művészek az átlagnál jóval érzékenyebben reagálnak a társadalmi visszasságokra, de lehet annak a tudatos törekvésnek a következménye, amit az előbbieken említettem, miszerint a populáris szórakoztatástól úgy határolódnak el, hogy nehezen befogadhatóvá teszik az alkotásaikat. Olyan formákat használnak, egy „titkos” művészeti nyelvet beszélnek, amit csak az elit érthet – tehát a megvetett többség elé falat kell húzni. De fakadhat mindez az imént taglalt távolságtartás koncepciójából – amit Brecht is megfogalmazott az elidegenítési effektus elméletével –, pontosabban annak szélsőséges alkalmazásából, ami olyan jól sikerül, hogy teljesen elriasztja a műélvezők többségét.

Bármilyen is volt az ok – valószínűleg mindegyik közrejátszott –, azt tényként leszögezhetjük, hogy a 20. század második felében az elit kasztosodása olyan fokot ért el, hogy abból kikerült a klasszikus művészetet értő és szerető, számbelileg nagyon jelentős *művelt réteg* is, már ők sem értik a „titkos” nyelvet. Tudnunk kell, hogy a hosszú elidegenítésnek nagy a tehetetlenségi ereje, és az ítélet egy idő után önbeteljesítővé válik. Mint láttuk, a tömegművészet egy fontos szegmense görcsösen törekszik a szép és a jó ábrázolására, viszont ezt rosszul kísérli meg, emiatt az alkotásai giccsesek és érzelősek (vagyis hamisak). A modernista művészet ezt elutasította, csakhogy olyan vehemenciával, hogy néhány évtized után már minden szépség és jóság gyanússá vált, és az alkotó művészek, félvén, hogy rájuk sütik a giccs és érzélgősség bélyegét, egyre inkább a rút és a rossz ábrázolására törekedtek. (Ennek csak látszólag mond ellent a pop art.)

A művészetkedvelő művelt közönség és a befolyásoló-megrendelői kör *meghasadása* viszonylag új jelenség, először a modernizmus tünt fel, mert a korábbi korokban a két kör még egybe esett, pontosabban szólva a megrendelők és mecénások ízlése nem tért el jelentősen a műértő publikumétól. (Stílusváltáskor természetesen mindig keletkezett feszültség a régi és az új hívei között, ami az új stílus diadala után gyorsan oldódott.) Így volt ez a középkorban, amikor az egyház volt a megrendelő, és csak a Bibliát, a teológiát ismerő műélvezők értették és értékelték igazán az alkotásokat. Így volt a reneszánsz idején, amikor az egyház és a városi polgárok, valamint patrícusok és nemesek rendelték meg az alkotásokat és egyben ezek a rétegek adták a közönséget, így volt ez a 19. században, amikor a polgárság volt a megrendelő és a műélvező. A művész, bármennyire önmaga felé fordul, bármennyire elidegenedik a világtól, nem

létezhet társadalom nélkül, már csak azért sem, mert az alkotásait nem magának készíti, hanem valamit mondani akar velük másoknak. Fontos kérdés, hogy a művész *kinek akar megfelelni*, kinek a véleményére ad.

Európában a 19–20. század fordulóján kezdett formálódni az az – eleinte főként művészekből álló – kör, amelynek véleménye az idők során egyre nagyobb súllyal esett latba az alkotások megítélésénél. A kutatók különbözőképpen nevezik ezt a kört. Daniel Bell amerikai szociológus szerint a „*művészosztály*” tagjai kevesen voltak, és főleg a közös öntudat, valamint a közös ellenség, a polgárság elleni kulturális harc tartotta őket össze. A 20. század elején pár évtized alatt fokozatosan felőrölték a konzervatívok ellenállását, és az ötvenes években már ők formálták a publikum ízlését. Tíz évvel később a lázadó fiatalokkal összefogva indultak végső rohamra a polgári kultúra ellen, és teljes győzelmet arattak. Az 1970-es években már ők uralták a kiadókat, a múzeumokat, a galériákat, a folyóiratokat, a színházakat, a mozikat és az egyetemeiket.¹³ Roger Scruton a II. világháború utáni évtizedekre utalva (Bell-lel egybehangzóan) arról ír, hogy a nehezen befogadható alkotásokat készítő művészek körül kialakult egy funkcionáriusokból, kritikusokból és impresszáriókból álló nagy hatalmú *bürokrácia*, amely ösztönözte a modernizmus kultuszát. Főként nekik köszönhető, hogy egy idő után az érthetetlen és botrányos alkotások váltak irányadóvá. Scruton fontos tényre hívja fel a figyelmet: a háború után már főleg az állam finanszírozta a művészetet, szakmai kérdésekben nem foglalt állást, a bürokratakra hagyatkozott, akik körül gyorsan megjelentek a befolyásos sznobok. Már évtizedek óta ők határozzák meg, hogy ki az „igazi” művész: aki progresszív, az élen halad, megérti az idők szavát, stb. Ezzel viszont megölték a hagyományos festészetet, leértékelték a művészi tudást és felértékelték a tehetségtelenséget. Ez az establishment erősen érdekelt a helyzet fennmaradásában, semmit sem kockáztat, ha dicséri a művet, hiszen senki, még maga a művész sem érti az alkotását, és éppen ezért nem is lehet azt kétségbe vonni, írja az angol filozófus.¹⁴

A művelt közönség jelentős – megkockáztatom: nagyobb – része azonban nem hajlandó elfogadni az ízlésformáló ítések határozatait, inkább *visszavonul a múltba*. Ezért vonzanak hatalmas tömegeket a képzőművészet klasszikusainak alkotásai, illetve jóval szerényebb nézőszámot a kortárs kiállítások. (A komolyzene területén még mélyebb a hasadás, erre majd a későbbiekben kitérek.) A skizofrén állapot azért állhatott elő és azért áll fenn most is, mert a 20. században a polgárság fokozatosan kivo-

¹³ Daniel Bell: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. 1976, Basic Books. 38–41.

¹⁴ Roger Scruton: *Modern Culture*. 2018, Bloomsbury Continuum. 87–89.

nult a kultúra finanszírozásából, a szerepét átvette az állam, amely, mint láttuk nem szól bele művészeti kérdésekbe (demokratikus viszonyok között). Az állam a II. világháború után jelentősen növelte a művészet támogatását, mert kiterjesztette a művészeti iskolák és múzeumok hálózatát, azt pedig az említett establishment uralja, tehát a rendszer fennmaradása biztosítottnak tűnik. Olyan erős a befolyása ennek a körnek, hogy a magángalériák is igazodtak a „mainstreamhez”, most már ők is az establishment részei, a művészek pedig akkor sem tudnának szembeszállni ezzel a mindent behálózó hatalommal, ha akarnának.

Most térjünk vissza egy hosszabb gondolat erejéig ahhoz az állításhoz, hogy a kortárs művészeti alkotások életidegenek, és a világból csak a rosszat és a rútat ábrázolják. Erre általában az a válasz, hogy ezt azért teszik, mert ilyen a világ. Ez logikusnak tűnik, azonban felvet egy komoly művészetelméleti kérdést: a szépség problémáját.

A *szépség* a művészetfilozófia és az esztétika olyan központi kategóriája,¹⁵ aminek a titkát tudósok és művészek hada – olyanok, mint Platon, Arisztotelész, Aquinói Tamás, Kant, Goethe és Hegel – próbálta és próbálja immár 2500 éve megfejteni – hiába.¹⁶ Bár sok mindent tudunk róla, de a lényege a tudomány számára elérhetetlen, jól definiálni nem tudjuk, csak érezzük a létezését. A szépségnek van egy erősen szubjektív aspektusa, amely az egyén tudatának mélyrétegétől (hajlamtól, vágytól), illetve a kulturális kontextustól (társadalmi normáktól, műveltségtől, helyzettől) függ, emiatt különböző emberek különböző dolgokat tartanak szépnek. Viszont az a tény, hogy a művészi szépség hatása korokon, civilizációkon, társadalmakon és rétegeken ível át, azt mutatja, hogy létezik egy tartós és objektív aspektusa is; már maga az átfogó fogalom (szépség) léte is erre utal. Az egyiptomi piramisokat már az ókori görögök is csodálták, Michelangelo 1499-ben elkészült *Pietájához* százazrek zarándokolnak el évente (hívők és ateisták egyaránt), Bach zenéjét nemcsak a 18. századi német földön értékelték nagyra, hanem azóta is töretlenül varázsol el milliókat nemcsak Európában, hanem világszerte, pedig a mai posztmodern európai vagy ázsiai társadalmak (bennük az uralkodó eszmék, erkölcs, értékek, műveltség stb.) alig hasonlíthatók a 300 évvel korábbi német kisváros közegéhez. A szubjektív rész eleve reménytelenné teszi, hogy a szépnek (és a rútnak) egy általános, minden esetre érvényes definíciót adjunk, az objektív rész pedig

¹⁵ A szakirodalomban általában esztétikai minőségnek nevezik a szépet, a rútat, a fenségest stb., én azért nem használom ezt a kifejezést, mert a minőség kvalitást is jelent, ami megzavarhatja az olvasót.

¹⁶ Sok tudós meg sem próbálkozik vele. Lukács György *Az esztétikum sajátossága* c. 1600 oldalas monográfiájában óvakodik attól, hogy a szépség kérdését taglalja. Roger Scruton külön könyvet írt a szépről (*A szépről*. 2019, MMA Kiadó), de ő sem vállalkozott arra, hogy annak mindenkor érvényes meghatározását adja.

egyenesen rejtély. A legtöbb, amit tehetünk, hogy a szépséget *transzcendensnek* ismerjük el.

Évezredes hagyománya van annak a nézetnek, miszerint az esztétikum azonos a szépséggel, illetve a művészséggel. Azonban már Plátón is összekötötte a szépet és a jót, amit későbbi gondolkodók is átvettek, hozzátéve újabb és újabb kategóriákat (pl. Plótinosz az igazságot, Aquinói Tamás a harmóniát). Viszont az a gondolat, hogy a rút is lehet szép, csak a felvilágosodástól kezdődően nyert elismerést. Valóban, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a művészet feladata a világ ábrázolása – ez Arisztotelész mimézis-elméletéig vezethető vissza –, akkor az alkotásoknak is a világhoz hasonlóan sokszínűeknek kell lenniük. Azaz nemcsak a szépet, hanem a jót, az igazat, a fenségest, a magasztost, a bájoszt, a komikust, a hamisat, az alantast, a közönségeset, a tragikusast, a rosszat és a rútat is ábrázolniuk kell. A felsorolásból kitűnik, hogy a művészi alkotásokban nemcsak esztétikai kategóriák vannak, hanem filozófiaiak, etikaiak és pszichológiaiak is. Ezeket elhelyezhetjük egy értékskálán, melynek pozitív végén a szép és a jó, a negatív végén pedig a rút és a rossz van, a többiek pedig ezek kombinációi, illetve árnyalatai. Fontos hangsúlyozni, hogy a negatív értékek ábrázolása önmagában taszító (lásd például a horrorfilmeket), viszont ha a negatív értékek pozitívvá kombinálódnak, akkor a mű elveszíti ugyan a taszító jellegét, de ez még nem garancia arra, hogy művészi is legyen (lásd például a giccses, tragikus színezetű filmeket). A művészségnek ugyanis feltétele, hogy a szépség, akár kontrasztban, akár rejtetten, benne legyen az alkotásban. A szépség eme sajátosságára először Aquinói Tamás utalt, mondván, hogy „egy dolognak a formája (...) oly módon ragyog fel, hogy tökéletességének és rendjének minden teljességét és gazdagságát feltárja az elme előtt”.¹⁷ Ezt a gondolatot átvette Hegel és esztétikájának központi fogalmává tette az „alakon átszillogó eszmét”.¹⁸ A szépségnek van még egy különleges „tulajdonsága”: ez az egyetlen olyan esztétikai kategória, amely önmagában, vagy másképpen fogalmazva, önmaga „jogán” *esztétikai élményt (örömet) ad*, egyébként nemcsak a művészetben, hanem a természetben is. Amikor egy gyönyörű tájat csodálunk, ezt érezzük.

A művészetnek joga, sőt kötelessége, hogy a rútat és a rosszat is ábrázolja, azonban az alkotás csak akkor lesz művészi, ha azon „átszillog” a szép, és sajnos erről sok (poszt)modern művész megelégedzik.

(Folytatjuk.)

¹⁷ Idézi: Katherine Everett Gilbert – Helmut Kuhn: *Az esztétika története*. 1966, Gondolat Kiadó. 115.

¹⁸ Csibra István – Szerdahelyi István: *Esztétikai alapfogalmak. Kis enciklopédia*. 1975, Tankönyvkiadó Vállalat. 56.

1% METAFIZIKA

SZABÓ DEZSŐ

A MOZI

A mozi-művészet saját lényegéből folyó előnyei a többi művészetek fölöött a következők: 1. Úgy adhat örökkévaló emberi képletet, hogy azért visszaadhatja az integrális életet teljes továbbmozduló szövetében. Szóval: azt az életszintézist, melyet át akar lüktetni a nézőkbe, összes hajszálas életgyökereivel, minden oda tartozó és oda nem tartozó kísérelőjével adhatja. Így az élet folyton szövődő végtelen szövődékéből mintegy magával a nézővel olvasatja ki a szerző azt az általános jelentésű képletet, melyet ő ott meglátott. Így a néző maga lesz alkotó művész: amit versben, drámában, regényben kész kivonatban, preparálva ad a művész: itt maga a néző éli egybe a szerző szuggesztíója alatt. Innen van az, hogy a néző cselekvő részvétele sokkal nagyobb a filmnél, mint akár az olvasásnál, akár a színpadi dráma nézésénél. Az esztétikai élvezés itt sokkal egyetemesebb: tehát fizikaibb is. Ezért több izom-munkát is jelent. Magamon és másokon is megfigyeltem: mennyire fáraszt egy szép mozi-film. Nem a szem fárad el, egészséges szem meg sem érzi. Hanem az egész test: a karok, a lábak, a mell. Mert karjainkban küzdjük, lábainkban rohanjuk, mellünkben szorongjuk a film életét. Ha a mozi nem volna néma művészet, a néző ez intenzív együttműködésének nagy része odaveszne. 2. Mindenüttvalósága: A mozi adhatja az egész világot, minden részét, országát, emberét, életét mindennapi folyama véletlenes, természetes, teljes szövődékében. Így legalkalmasabb művészet, hogy a tömegekbe töltse a világ képét és lelkét. 3. A mozi korlátlan lehetőségével visszaadhatja a legmélyebb valóságok: a szükséges emberi valótlanságok: az álmok és mesék világát. 4. A mozi a legszélesebben demokratikus művészet. Minden igazi művészetnek vágyódása, hogy műve határtalanul élet és drágaság legyen minden lélekben, anélkül, hogy művészete tisztaságából feláldozzon valamit. Ez a cél a mozi által érhető el a legteljesebben a legkönnyebben. A néma mozdulat, mely legtisztábban, legolvashatóbban tömöríti a történő humánomot, és a környező élet mindennapi hű teljessége, mely teljes szuggesztíóval hiteti el a mesét: a legalkalmasabb arra, hogy vízióinkat, az életben meg-

pillantott örök szomorúságokat és örömeket átlobbantunk a tömegek, a mindenki lelkébe.

Ha a mozinak egyik lényeges sajátása és előnye az, hogy a történet nem mesterkéltné váz, stilizált képzet szegényítve: hanem az élet érintetlen gazdagságában adhatja: természetes, hogy a film első, lényegszertelen követelménye, az életszerűség. Hangsúlyozom a szót és erősen rá akarok mutatni a tartalmára. Ez az életszerűség nem jelent sem realizmust, sem naturalizmust, sem verizmust, sem más irodalmi, vagy művészi irányt. Hiszen realizmus, naturalizmus, verizmus: ez már mind megszegényített, bizonyos szempontból preparált, stilizált élet. Ha megállok a Krisztina-téren, szemembe mennek: a házak, az összetorkolló uccák, a járókelők, az eladó sátrak, a gyümölcsök és vetemények színes halmai, az újságárus, a kocsik, a villamosok: ez az egymásba mozgó színes kép nem realizmus (néha pillanatokra nagyon is romantikus), nem naturalizmus (néha egészen ideális és csupa lélek), nem verizmus (néha valószínűtlen és hazug), hanem egyszerűen: a folyton folyó változó mindennapi élet. Ebben az életben lássam tovafolyani a mozi történetét, mert ezt csak a mozi teheti. Minden színpad, színpadi díszletezés, látható szcenírozás, örvölt elficamodás a moziművészet lényegétől, mely ezt a nagyszerű művészetet a kis lupanarszínpadok vonalára süllyeszti. A kastély jelenetek az igazi kastélyok széles levegőjében, az erdőjelenetek a valódi erdőben, az uccajelenetek az ucca hemzsegségében vétessenek fel. A mozi-mese minden mozzanata az élő életben vétesse, hogy a történet ember minden mozzanatát ömölje körül az irracionális, millió hiábavalóságokban fakadó zuhatagos élet. Hogy pld. a férj mellett, ki irtózatossá lelki agóniában megy rálepné hűtlen feleségére, ott lássam az ucca egész össze-vissza futó életét, a maga kegyetlen közönyösségében, hogy a száz és százezer élet testvértelen, részvéttelen embervadonában lássam a hős tragédiáját. Ezt csak a mozi adhatja: ezt az egyetemes, kozmikus hátteret csak a mozi mélyítheti oda a maga valóságában a szenvedő ember mögé. Többé nem mesterkéltné kis preparátumban, egy elkorlátolt művészet apró fogásai közt látom az életet vonagló embert: magában a tragikus élet sötét záporában, a minden élet össze-vissza kuszált vad családjában követem megpillantott elrendelt testvéremet, onnan olvasom ki az emberi élet egy-egy örök képzetét. Ezen a téren a filmszerzők végig pofozgatták a szegény új művészet minden szomjas kívánságát. Abból az ostoba, perverz tételből indulva ki, hogy a mozi a színpadi dráma egyik válfaja: a művészetgyilkolás minden nemét elkövették. Te mindennapjaidba, kis robotodba, magadba börtönölt embergyermek odaülsz szomjasan a film elé, hogy lásd az élet gazdagabb patakjait, hogy a világ irtózatossá bozótjából emberi arcokon át kisugározzon va-

lami irgalom, valami igazság, valami jóság-féle, mely lehetővé teszi a holnapot. Akkor jön először is egy név, mint a munka szerzője. Utána megjelenik egy többé-kevésbé elegáns ruhájú ficsúr vagy bácsi, ki meghajlik előtted azzal az obligált, fényképmasinás szerzői mosollyal, mely úgy van raktáron a színpadi vacakok közt, mint a Néró babérkoszorúja vagy a Coriolanus sisakja. A bácsi eltűnik. Új név. Aláírva: a rendező. Új bácsi, új meghajlás, ugyanaz a mosoly, talán az előbb eltűnt bácsi adta át albérletbe. Aztán sorban jönnek a színészek, a színésznők, más más ruhában, de a meghajlás és a mosoly ugyanaz. És szerző, rendező, szereplők mind azt ordítják: – Te kárpótló valóságra szomjas embergyermek, nehogy egy pillanatra is életté hidd azt az ide-odamozgást, ami itt következik. Mind ez csak afféle smonca, mely honoráriumot és napi keresetet terem nekünk. – De nehogy a nagy gyermek, elhithető valóság utáni szomjában mégis átzökkenjen abba a naiv elhívésbe, mely nélkül nincs művészi hatás: van még egy óvatosság. A filmen, a történet elején előttünk válnak szét a függönyök. A színpad, mint egy szemérmetlen görény, orrunk alá bűdösíti a maga mesterkélt világát. És azután jönnek jól szcenírozott jelenetek, hol az emberi bajlódáson keresztül átsírnak hangosan a színházi díszletek, mint zálogcédulák a szegény hivatalnok lakásán. A mozi-művészet nem színpadi dráma, hiszen a mozin történő dolog műfajilag nem is okvetlenül dráma. A moziművészetnek semmi köze a színpadhoz. A moziművészetnek halála a színpad. Az élet természetes tovatapatakozásában néma mozdulatokban átvonagló mozidramánál – hogy az esztétikai elhitelesítés teljes legyen – szükséges, hogy az egymásba folyó mozdulatokat és jeleneteket, melyekre lelkünk fokozatos feszültséggel tapad, melyeknek élete átmegy izmainkra: egy felvonáson belül semmi se szakítsa meg. A mozi lényegéből folyó alaptörvény: Az események és jelenetek közt lehetőleg ne legyenek magyarázó cédulák. Ezen a téren olyan beteges fejlődés mutatkozik, mely a mozit hasonlóná teszi azokhoz a gyermek-albumokhoz, melyekben mulatságos képek hozzájuk írt magyarázó versikékkel váltakoznak, ismert például megint Abel Gans *J'accusé*t hozom fel. Ezen a képtelen filmen minden két mozdulat vagy szép vidék között, hét-nyolc kilométeres felírások jelennek meg, melyek minden kereskedelmi utazót megkönnyeztető gyönyörű stílusban beszélnek örökbékéről, jövőről, nagy E-vel írt emberről s mindarról a szép dolgokról, melyek mögött olyan könnyen pőrésre lehet rabolni az emberiséget. De általában: a filmtörténet mind jobban elárasszák a gyalázatosan szép és irodalmias stílusú cetlik, úgy hogy várni lehet, hogy nemsokára film helyett egy bácsi egyszerűen vászonra vetíti a film írott szövegét. Még képtelenebb művészi aberráció az, mikor a film-történet úgy van beállítva, hogy azt elejétől végig vala-

mi könyvből olvassa valaki. Olvas egy-két oldalt, jön az illusztráció és így tovább. Ez a cédulás eljárás éppen olyan lényegbe vágó esztétikai szörnyűség, mintha a zongora művész a műdarabot, az operaénekes a dalt két három hangonként külön adná elő s közbe-közbe részleteket olvasna fel a Schöplin tata regényeiből!!! Szóval: abban a percben, mikor egész lelkünkkel, testünkkel, vérkeringésünkkel, izmainkkal, idegeinkkel átsiklunk a mű életébe, elrántják a művet a szájunktól s eszünkbe juttatják a jövedelmi, a vagyon, a forgalmi, a luxus, és még kétezertizenkét másféle adónkat. És ezt megismétlik a film minden mozzanatában. Ha nagy ritkán mégis teljesen elkerülhetetlen a magyarázat: legyen rövid, a lehető legkevesebb szavú, egyszerű és – az Istenért! – ne igyekezzék irodalmi és szépstílus lenni! A meg nem nyirbált életbozótban történő mozdírdrama egységes hatását, millió apró benyomásból előálló életszerűségét, a filmről kiáradó élet fokozódó szuggesztióját tehát: nem szabad semmivel megszakítani, megtörni.

(A teljes szöveget lásd: Szabó Dezső: A mozi, In Uő: *Panasz*. Genius, [1927], 200–227.)

SZŐTS ISTVÁN

RÖPIRAT A MAGYAR FILMMŰVÉSZET ÜGYÉBEN (1945)¹

XV. A magyar filmstílusról

Művészet a film, bízzuk készítését művészekre. Ha ezek a művészek egyzsersmind magyarok lesznek, akik szilárdan állnak e földön, idegükkel, vérükkel, egyik színeivel, ízlésével és szokásaival, vérükben érzik életének lüktetését; – akiknek élő és személyes valami az Alföld elhagyott szomorúsága, a Kárpátok ködlepte völgyei, a kuruc kor üldözött szegénylegényeinek, bujdosó vitézeinek ordas hangulata, Mátyás európai fényességű renaissance-ja –, Szent István nyugatra fordult tekintete, éppúgy, mint a lázadó Koppányok keletre néző arca. Ha művészek – magyar művészek – nagyobb részt kapnak a film bábái és mesterei között –, akkor filmünk magyarul fog megszólalni nemcsak dialógusában, hanem képeiben, ritmusában, szellemében is. Akár népi problémát dolgozzon fel, akár történelmit, akár egy modern nagyváros életét mutatja –, valami különös és egyéni zamat lesz benne: az általános humánum új nézőpontból való megmutatása.

¹ A teljes szöveget lásd a Filmkultúra honlapján: <http://www.filmkultura.hu/regi/articles/essays/ropirat.hu.html>

Lesznek, akik bebizonyítják, hogy az ember nem élhet örökké Kodállal, Adyval vagy Szabó Dezsővel. Ismerünk komoly embereket, kik detektívregényeket olvasnak és őszintén elszórakoznak egy butácska operetten. De ezek már immunisak. Műveltségük, kultúrájuk mértékével mérik és ki tudják jelölni helyüket a művészetben. Az a munkás, földműves, vagy félművelt iparos, aki hat napon át nyolc órát dolgozik a moziban kapja az egyedüli szórakozást, akinél a detektívregény a betűt jelenti –, az ritkán fog rajta keresztül Tolsztojig emelkedni. Rajta ragad a ponyván élete végéig, mint légy a papíron. Egy kultúrált közönségben a rossz film kára jelentéktelen. Mosolyognak, vagy bosszankodnak – kétórás időtöltés –, mely után még jobban esik egy jó könyv vagy egy komoly zenekari előadás. A mozi sok helyütt és a nagy tömegek-nél egyedüli kapocs az áhítozott nagyvilági élet, a kultúra és a művészet felé. Hitelesnek az általa bemutatott arcát tartják. A film mérték és szabály a tömeg szemében s így sok esetben destruálja a valódi művészeteknek előlegezett hitelét. Könnyen megérthető és eltanulható olcsó slágerszámaival, szirupos szerelmi históriáival, langyos mézeskalács erotikájával megváltoztathatja szokásainkat, tradícióinkat, erkölcsünk és életszemléletünk egész rendszerét.

Nálunk a művészet mindig több volt, mint másutt. Sohasem öncél és játék. Elv, hit, magatartás, sikoltás és jaj volt legtöbbször. Féltő gond, amelynek gyertyafényénél virraszt. Bessenyei a bécsi Burgban, mely véres karddal ír Balassa és Zrinyi Miklósnál, szöges ostorként zuhog Pázmány prédikációiban. A reformnemzedék, Ady, Szabó Dezső, mind, mind félrevert harangok felrázó jajveszékelései voltak ennek a nagyon magányos, Európában mindig egyedül álló fajtának. A mozigép 90 milliós évi forgalmat csinál filmekből, ez legalább ugyanannyi nézőt jelent. Ezeknek fantáziáját, mentalitását alakítja és formálja a magyar jellem, érzés, tánc, gesztus, muzsika, építkezés, berendezés és történelemszemléletnek az a legtöbbször torz tükörképe, amit a vetítővászon elébünk tár. A magyar néplélek, a forrás üde és csillogó vizét sokszor zavarossá teszi. Pedig a néplélek volt az egyedüli letéteményese, hordozója a magyarság renaissance-ának. A nép, amely belekapaszkodott és meglapult a földben, akármilyen nagy és pusztító volt a fölötte elvonuló történelmi vihar, amely felperzselt városokat és megtizedelt nemesi osztályokat. Ő megmaradt.

S hogy a jövőben is megmaradhasson, szükséges, hogy megvédjék olyan szellemtelen tömegcikknek áradatával szemben, amely igazi értékeit mállasztja és rombolja. Adjuk a magyar sors látnokainak kezébe a filmgyártást, hogy olyan filmművészetünk legyen, mely erősíti és táplálja a magyar kultúra letéteményeseit.

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

KÉT FILM A HÚSZBÓL

A világjárvány – mint mindent az életünkben – fenekestül felforgatta a filmgyártást és a forgalmazást is. S mégis, 2020–2021-ben huszonnégy egész estés játékfilm készült Magyarországon. Nem is szólva a számos – régebben tévéjátéknak nevezett – televíziós produkcióról, a dokumentum- és ismeretterjesztő filmekről. „Dübörög” tehát a filmipar is, nem hiába tartozik az Innovációs és Technológiai Minisztériumhoz. A filmforgalmazás inkább megérezte a járvánnyal járó szigorító intézkedéseket, hiszen csúsztak, egymásra tolódtak a bemutatók. Ugyanakkor a plázákban helyet kapó multiplexek mellett Budapesten összesen hét úgynevezett művészmozi van, tehát nincs könnyű helyzetben az, aki újabb magyar filmet akar látni, anélkül, hogy megsüketülne a pláza-mozik korszerű hangtechnikájától.

Karácsonykor a multiplexek ugyan 3-4 magyar filmet is játszottak, ami mutatta, hogy az itthoni kínálat a szórakoztató műfaj felé billent. Első látásra is feltűnik, hogy jelentős az elsőfilmesek száma; talán ők illeszkednek legkönnyebben a „filmrendszerváltás” új struktúrájához, a szigorú produceri rendszerhez, a forgatókönyvek átdolgozásának végtelen sorához, a „csak semmi kockázat” irányvonalához. Megszületett például az első magyar horrorfilm is (*Post mortem*), amit mindjárt Oscar-díjra is jelöltek az illetékesek, ám az nem ment át a szűrőn. Az biztos, hogy a kilencvenes években nagyon ígéretesen induló tehetséges rendezők sora tűnt el a pályáról – Bollók Csaba, Mispál Attila, Fazekas Csaba, Grigor Attila – vagy sodródott az összekalapozott költségvetésű magángyártás felé, például Hajdu Szabolcs, Pálfi György, Buvári Tamás – és még sorolhatnám.

Gondoltam tájékozódok a pályakezdők felől, s megnéztem Deák Kristóf *Az unoka* című filmjét. A fiatal rendező *Mindenki* című kisjátékfilmje 2016-ban elnyerte a legjobb élőszereplős rövidfilmnek járó díjat. *Az unokát* megelőzően Deák Kristóf *A fogoly* című tévéjátékot abszolválta 2019-ben. Biztonsági kúr volt, de annak élvezetes. 1951-ben egy budapesti bérház lakóihoz tévedésből beköltözik a hatóság két embere, s azután bárki érkezzék is a lakásba, távozni nem engedik.

A nagyjátékfilm sem váratott sokat magára. Személyes, megélt történetből készült a forgatókönyv. A rendező szeretett nagyapja úgynevezett unokázó családok áldozata lett, s röviddel később meg is halt. A filmbeli unoka bosszút forral tehetetlenségében, mert nem elégedett a rendőrség hatékonyságával. A baj csak az, hogy a főhős szemmel láthatóan egy későn érő, a légynek sem ártó

mamlasz, aki képtelen saját érdekeit képviselni. A munkahelyén is kihasználják – kit nem használnak ki egy multinál? –, s az érte epekedő kolléganőt sem veszi észre. A filmvásznon először látható Blahó Gergely csetlik-botlik a szerepben. Persze kerekedhetne ebből még valami jó is, hiszen a bűnügyi vígjátékok főszereplői is sokszor kétbalkezes balekok. De ki mondta, hogy ez egy vígjáték? Nem, ez egy nagyon is drámai felütésű mű. Az unoka és a nagyapa viszonya érzelmileg gazdag, megható. Jordán Tamás az élettől búcsúzózó, már csak az unokájáért aggódó idős ember szerepében olykor nosztalgiázva, más-kor az életuntságból is fel-felcsillanó csibészséggel játszik. Ha a mű kizárólag az öreg és az unoka viszonyára koncentrált volna, egy szép etűdöt láthatnánk.

Azonban már az első bűnözővel való találkozásnál kiderül, hogy Rudi csak a rövidebbet húzhatja, nincsenek azonos súlycsoportban. De nem azért van a nyugdíjas klub – ahol a csalás anyagi-lelki károsultjai összejárnak, hogy felgyógyuljanak a traumából –, hogy ne vegyék észre: támogatniuk kell Rudit a bosszú során. A legharciasabb öreg még a pisztolyát is felajánlja, amit a fiú udvariasan visszautasít. Majd, ki tudja miért, ellop egy másikat a nyugdíjas férfi arzenáljából. Logikátlanság? Ez a legkevesebb, ami előfordul ebben az egyre inkább műfaji kavalkáddá váló, egyébként nyomozós thrillernek nevezett filmen. Még a csaló saját nagymamája is melléjük áll! Pogány Judit egy nagymama-karikatúrát alakít – akárha a Fábri showban lenne –, akivel együtt állnak bosszút, s adják rendőrkékre a csalás fő szervezőit. Az utolsó rész lényegében olyan, akár egy bosszúfantázia kiélése egy pszichodráma csoportban. Ám hiába gyűjtik össze a magyar színjátszás kiválóságait Tordai Teritől Hámosi Ildikón át Papp Jánosig, olyan az egész, mintha egy kétségbeesett, a fonalat elvesztő amatőr színjátszó társulatot látnánk. Ha nincs ez az utolsó negyedóra, talán nem válna kínossá a film – egyszerűen csak gyenge lenne.

S még azt sem tudjuk két órán át, hogy milyen évszak van: csak azt, hogy lényegében minden lepusztult az irodaházon kívül, ahol a fiú dolgozik. Mindig esik az eső, kékes-zöldes fények villannak. A rendező számára az volt a kihívás, hogy „az amerikai filmek suburbjének hazai megfelelőit lehet-e úgy filmezni, hogy ne a szociodramát, hanem karakterisztikus arcokat lássunk.”

Tanulságos mondat, de az aggódó kritikust nem nyugtatja meg. A „suburb”; a rozsdás, szűk lépcsőház; a kopott szürkeség rendben van (operatőr: Maly Róbert). S van „vörös farok” is, hiszen a fiú és a nagykeservesen mellé szegődő kolléganő is rájön, hogy call centernek nevezett munkahelyükön maguk is kifosztják a nyugdíjasokat, amikor felesleges kacatokat sóznak rájuk: ezért egy Tündérművészeti Alapítvány keretében a művelődési házban dolgoznak tovább értük. Talán kellett volna egy forgatókönyvíró a rendező mellé, ahogy azt *A foglyok* esetében láthattuk?

Ez a marhaság – tudom, ez nem esztétikai kategória, de nevezzük nevén a gyereket – több mint hétszázmillió forintba került. Mennyi az a hétszázmillió? Sok. Még egy nagyobb inflációval bíró korban is. Ma – február 28-án – hatvanötmillió forintot küldött a kormány Ukrajnába humanitárius segítségként.

A *Legjobb tudomásom szerint* című filmet az rokonítja *Az unokával*, hogy ennek főhőse is maga keresi az igazát, mert a rendőrség csak tessék-lássék végzi

a dolgát, miután a házaspár feljelentést tesz a feleséget ért nemi erőszakról. Ez is első film. A rendezést és a forgatókönyvet is ketten jegyző alkotópárosból Lőrinczi Tamás forgatókönyvíróként, Nagy Bálint pedig operatőrként végzett az egyetemen. A két férfi egy korábban tipikusan női szemszögből körüljárt témát, a nemi erőszakot és az örökbefogadást vizsgálja – ezúttal férfi szempontból.

A talán már nem is annyira fiatal – középosztálybeli értelmiségi – házaspár sokáig vár a babára, akit pár héten belül végre örökbe fogadhatnak. Izgatottak és feszültek. Egy este, amit társaságban töltenek el, az asszony úgy érzi, hogy férjét elkeseéri egy barátnőjük természetes úton történt teherbeesése. Mintha még mindig az „alkalmatlanságuk” bántaná. Összevitatkoznak a buszon, a nő le is száll – a nyomában egy férfival, aki az úton már felfigyelt veszekedésükre. A nő csak órák múlva kerül elő, s másnap elmondja férjének, hogy meg-erőszakolták. A rendőrségen nem sok empátiával találkoznak. Itt mégsem egy ellopott autóról van szó: az elvárható minimum az lenne, hogy egy rendőrnő és egy pszichológus hallgassa ki az asszonyt a megfelelő környezetben, a szobában megjelenő idegenek nélkül.

A férfi úgy érzi, hogy csak az útítárs lehet a tettes, akire rá is talál egy este a buszon. Az asszony azonban nem mondta el, hogy együtt ittak egy bárban; ám amikor megtudja, hogy az elkövető gimnáziumi tanár, közzéteszi a történeteket az interneten. Úgy érzi, már nincs vesztenivalója, s a tettes a diákokra is veszélyes lehet. A szembesítés nem vezet eredményre: a férfi azt mondja, hogy a nő bejegyzésével történt minden, a rendőrség pedig lezárja a vizsgálatot.

A férj, aki lelke mélyén elutasítja az örökbefogadást – barátai, szülei sem túl támogatóak – teljesen összezavarodik. A gyámhatóság pszichológusának elmondja, hogy felesége viselkedése megváltozott, nem kész az anyaságra. Vissza is vonják a határozatot, hiszen sokan várnak újszülöttre: mit bíbelődjenek egy, az idegösszeomlás szélén álló asszonnyal. A férj már-már menekülne is a kapcsolatból, ám amikor a rendőrség mégis bizonyítékot talál az erőszakra, újra bízni kezd feleségében. Nyomozástechnikai szempontból persze találhatnánk ellentmondásokat, hiszen hónapokig nem őriznek például videófelvételeket. Mind az áldozat hibáztatásának, mind az örökbefogadást kísérő előítéleteknek erősebb a lélektani, morális és társadalmi vetülete, melyeket érzékenyen, átélhetően közvetít a film. Hiteles a munkahelyi környezet megjelenítése is: a piackutató cég alkalmazottainak csak lélegzetvételnyi kávészüneteik vannak, és nincs az a személyes dráma, ami lelassíthatná a vállalat személytelen dinamikáját, felülírhatná érdekeit.

Hámori Gabriella a talajt vesztő, végsőkéig kétségbeesett asszony szerepét – a tőle megszokott módon – hitelesen játssza. A férj, Bodolai Balázs, a Kolozsvári Állami Magyar Színház tagja, talán kicsit elfogódottabb, merevebb a kelletténél, s gesztusaiból olykor nem érezni, hogy egy több éves, szilárd kapcsolatot tör meg a brutális esemény és az azt követő elbizonytalanodás. A házaspár megbolydult viszonya a szavak szintjén stabilabb, mint a gesztusokban, ami azt is jelentheti, hogy a forgatókönyv erősebb, mint a színészvezetés. Rendezői hibának tűnik az is, hogy az erőszak éjszakáján magába roskadtan, de

szinte kifogástalan ruhában ér haza az asszony – dacára annak, hogy később a videófelvételen magunk is láthatjuk, hogy komoly dulakodás történt, az elkövető a földön vonszolta a nőt.

Mindezen hibáival együtt ezt az első filmet érdemes volt megcsinálni, mert lélektanilag érzékenyen, hatásosan szól nagyon kényes, sokszor kerülgetett témákról, ezáltal a közvéleményt is képes lehet formálni. Erre azért is van esélye, mert a népszerű Netflix is a műsorára tűzte. A film nemzetközi visszhangja is jó: az olasz Riviera filmfesztiválról elhozta a legjobb filmnek járó díjat, a Tallini Fekete Éjszakák Filmfesztivál pedig nyitófilmjeként mutatta be.

LUDMANN MIHÁLY

A MAGYAR KIRÁLYI OPERAHÁZ TERVEZÉSE ÉS ELSŐ FELÚJÍTÁSA

A színjátszás ősi igénye a későbbi korokban új műfajokkal gyarapodott és így a XVII. század elején megszületett az opera. Hazánkban az első operaelőadásokat a főúri kastélyok színpadain rendezték. Az első eredeti és sikeres magyar opera a *Béla futása* volt. Szövegét Csery Péter írta, zenéjét Ruzitska József szerelte. Először 1821-ben Kolozsváron adták elő, majd 1826-ban Budán és Pesten, 1827-ben Szabadkán. A prózai és zenés darabok iránti növekvő érdeklődés indította el hazánkban is a színházépítést. Az ország fővárosává váló Pest-Buda első színháza a budai Várszínház volt, amelyben az első előadást 1787-ban rendezték. Később 1812-ben Pesten felépült a Városi Német Színház, majd 1837-ben a pesti magyar színjátszás első állandó épülete – amelynek a neve 1840-től Nemzeti Színházra változott. A színielőadások növekvő népszerűsége miatt 1842-ben a tabáni Horváth-kertben felépítették a Budai Nyári Színkör épületét. A XIX. század elején már széles körben mutatkozott igény a zenés előadásokra is, kezdetben erre a célra a színházak épületeit használták – és használják ma is –, azonban egyre nagyobb szükség volt egy önálló épületre.

„A nemzeti színház ügyében néhány évvel ezelőtt működött enquete munkálata, az időközben a külföldön eszközölt tanulmányozások eredménye s a sajtó csaknem egyhangú nyilatkozatai, valamint azon akadályok, melyek az operai és drámai műszakok együttlétéből erednek, rég kimutatták e két szakmának egymástól leendő elválasztásának s e végből egy külön magyar dalszínház építésének szükségét”¹ – olvashatjuk a *Budapesti Közlöny* 1874. évi márciusi számában. A fentiek miatt már 1872-ben létrehoztak egy bizottságot, amely a tervbe vett operaház építésének előkészítésével foglalkozott. Először a helyszínt választották ki, amelyre a Nemzeti Színház igazgatója Orczy Bódog tett

¹ *Budapesti Közlöny*. 1874.03.18. (505. o.)

javaslatot, aki öt helyszínt jelölt meg, majd ezek számát a Fővárosi Közmunkák Tanácsa még kettővel bővítette. A kijelölt telkek közül ekkor döntöttek a Sugár úti „Herminatér” mellett, kiemelve, hogy az operaház a sugárút „kiepítésének nagy lendületet adand.”²

Az építés szervezésével megbízott testület Ybl Miklós budapesti építész kérte fel a Hermina téri telekre építendő operaház vázlatának elkészítésére, „melynek alapján azután a program egy e célra összehívott enquéte által lett megállapítva.”³ Az ankét elnöke báró Podmaniczky Frigyes volt, és rajta kívül 15 felkért tag vett részt benne, fővárosi politikusok, színházi emberek, a zeneszerző Erkel Ferenc és az építészek közül Ybl Miklós, Szkalnitzky Antal, Weber Antal és Fellner Nándor.

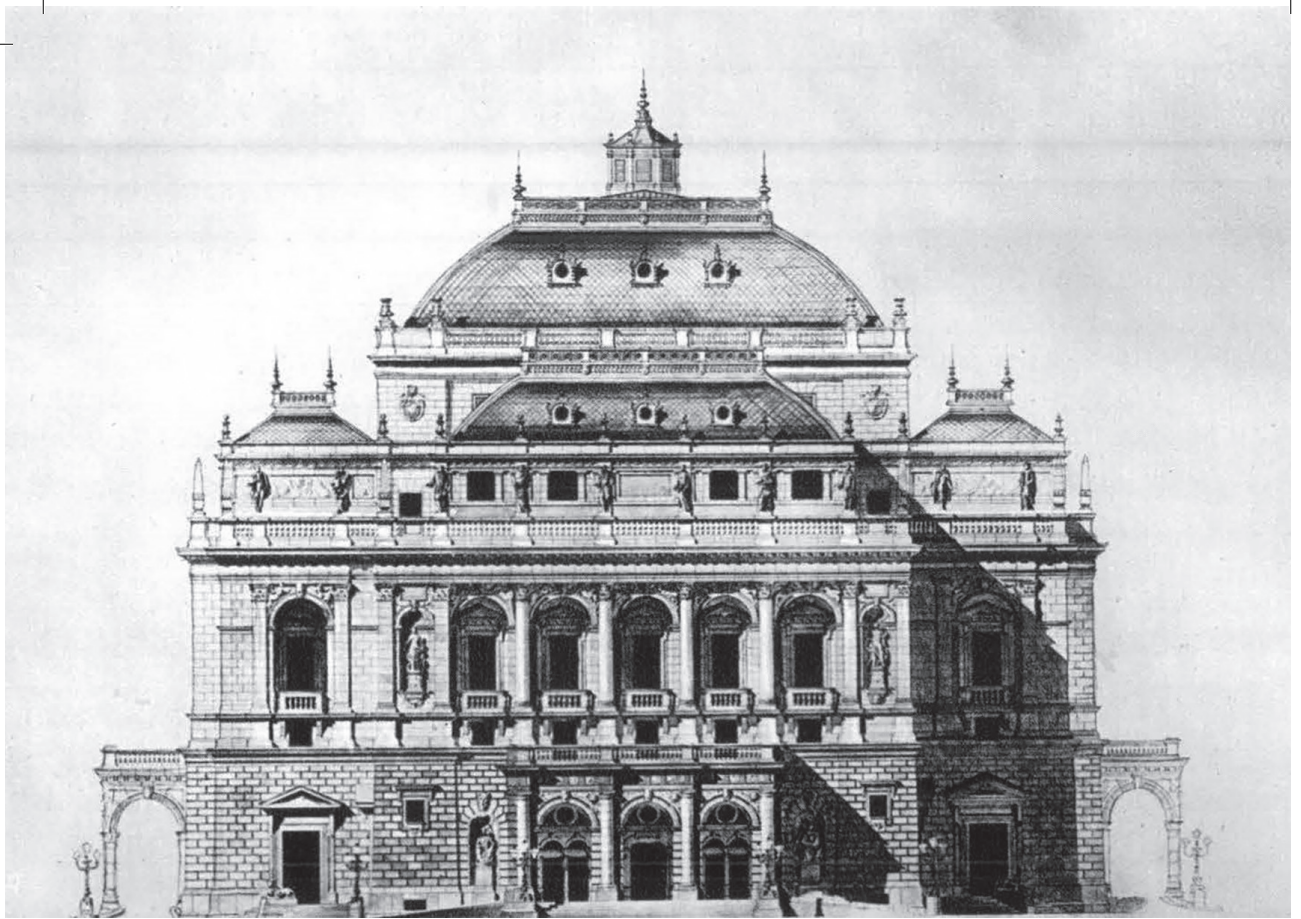
Miután az uralkodó 1873. július 25-én hozzájárult az Operaház megépítéséhez, szeptember 10-én meghívásos pályázatot írtak ki az épület tervezésére, amelynek határideje 1873. december 15-e volt, de ezt meghosszabbították egy hónappal. Fontos kitétel volt a neoreneszánsz stílus alkalmazása. Ybl Miklós (1814–1891) a legidősebb felkért magyar mester, aki már több templomot, palotát, kastélyt megépített. A meghívottak között volt Linzbauer István (1838–1880), aki ekkor fejezte be a Vörösmarty téren a Haas-palotát, Steindl Imre (1839–1902), aki ekkor építette a neoreneszánsz stílusú pesti Új Városházát. Szkalnitzky Antal (1836–1878) is a fiatalabb generációhoz tartozott, de Ybl mellett a legtapasztaltabb építész volt. Bérpalota, szálloda, iskola és templomépítésben is sikeres művész volt, és a debreceni, a székesfehérvári és az aradi színházat is az ő tervei alapján építették meg. Szkalnitzky 1857-től első magyar hallgatóként a berlini Építészeti Akadémián tanult. Itt August Stüler királyi építész irodájában dolgozott, aki az itáliai középkor és a reneszánsz építészeti elményeire támaszkodva tervezte meg alkotásait. Stüler tervei alapján készült el a Magyar Tudományos Akadémia épülete is, amelynek a kivitelezési munkálatait Ybl és Szkalnitzky irányította. Szkalnitzky ezzel egy időben építette meg 1861–1865 között a debreceni színházat. Az építész itt a félköríves stílust alkalmazta, keleties mór és bizánci elemekkel. A debreceni színház tervezésére a város 1858-ban Ybl Miklóst kérte fel, azonban 1861-ben új pályázatot írtak ki, amelyre meghívták Szkalnitzky Antalt. Ybl visszalépése után a pályázatot Szkalnitzky nyerte el.

A budapesti operaház tervpályázatára külföldi mestereket is meghívtak. Egyikük Ludwig Carl Bohnstedt (1822–1885), Gotha város építésze volt, a rigai színház tervezője, a másik építész a bécsi Fellner Ferdinánd (1847–1916), aki Hermann Helmerrel (1848–1919) együtt közel félszáz színházat tervezett. A brünni és bécsi színházuk után, 1873-ban fejezték be a varasdit és ekkor már folyt a temesvári Városi Színház építése is, és ők tervezték meg a budapesti Népszínházat, amelyet már 1874-ben elkezdtek építeni, és a következő évben adták át.

A benyújtott tervek elbíráló bizottság elnöke Podmaniczky Frigyes volt. A belügyi tárcát Ribáry József, a közlekedési minisztériumot Rochlitz Gyula, a

² Uo. 506. o.

³ Uo.

Ybl Miklós: Az Operaház végleges megoldási terve.
(Forrás: Magyar Művészet I. évf. (1925) 143. o.)

Fővárosi Közmunkák Tanácsát Szumrák Pál, a fővárost Gerlóczy Károly alpolgármester, a Képzőművészeti Tanácsot Pulszky Ferenc, a Nemzeti Színházat Szigligeti Ede igazgató, a Magyar Mérnök és Építész Egyletet pedig Weber Antal képviselte. A döntést 1874. február 14-én hirdették ki. A nyertes, Ybl Miklós terve nyolc szavazatból hetet kapott. A hivatalos megbízását 1874. április 28-án vehette át, és ekkor 1877 októberét jelölték ki a befejezés időpontjának. Az építkezés az 1875. augusztusi miniszterelnöki jóváhagyás után kezdődött el. A nyitóelőadás 1884. szeptember 27-én volt.

Ybl a kora miatt a legtapasztaltabb építész volt a pályázók között, aki viszont csak egy színházat tervezett, amely végül nem az ő terve alapján épült meg. Ebben az időben azonban már mintaadó, kiváló és reprezentatív színházépületek álltak Európa-szerte, amelyeket Ybl Miklós is jól ismert. Azonban ezek építése messze túlnőtt a hagyományos építészet keretein, mert „a kor színháza már nem egy épület, hanem óriási, technikailag is bonyolult épületorganizmus.”⁴ Fontos alkotás volt a Garnier tervezte párizsi Operaház, amely 1875. január 5-én nyílt meg. A párizsi Operaház boltíves alsósíntjéhez hasonló megoldást

⁴ Kalmár Miklós: *Historizmus–Századforduló*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 2001. 224. o.

Ybl Miklós tanulmánytervén láthatjuk, a felső szint oszlopos-gerendás megoldása pedig Ybl harmadik megoldási tervén jelent meg.

A másik mintaadó alkotás a bécsi Opera volt, mely 1861–1869 között épült. Ennek az épületnek a főhomlokzati középrizalitja öt axisos, Colosseum-motívumos. Ezt láthatjuk Ybl budapesti Operaházának első megoldási tervén, ahol Ybl a bécsihez hasonlóan alkalmazta a kocsíáthajtót és az emeleti lodzsákat is. Ez lényeges változást mutat a pályázati tervhez képest, ahol két tornyos sarokrizalit között három nyílás volt, és az alsó szint három, szűk boltozott nyílásai mellett négy timpanonos fülke állt. Ybl ezen a tervén a bécsi épületre jellemző ívelt, és a belső tereket egységesen összefogó tetőmegoldást, azonban a megvalósult művén már nem ezt alkalmazta. A tanulmányterveken láthatjuk a formakeresést, amelyeken a klasszicizmust idéző hangsúlyos timpanonok, a párizsi opera homlokzati megoldásai köszönnek vissza, ahogyan a Palladio- és a Colosseum-motívum és a szobrászi alkotások szerepeltetése is. Természetes, hogy az építőművész ismeri és figyeli korának megoldásait, azonban a megvalósult Operaház Ybl Miklós életművének kiemelkedő alkotása, amely a bécsi opera kissé lapos és unalmas formavilágához képest harmonikusabb és játékosan könnyedebb.

A színházépítés alapvető kérdése a közönség mozgása és elhelyezése. Ybl első vázlattervében 2030 fő befogadására alkalmas nézőteret tervezett, ebből 435 állóhely volt. Ez az 1874. évi tervváltozatban 1973 főre módosult, ebből 210 volt álló. Miután a bécsi Ringtheater 1881. december 8-án előadás közben kigyulladt és ez hozzávetőlegesen négyszáz ember halálát okozta, úgy döntöttek, hogy nem lesznek állóhelyek és csökkentették az ülőhelyek számát is, így 1884-ben 1200 férőhellyel adták át.⁵ Az 1912-es felújításkor ezt 1289-re bővítették, majd az 1950-es átépítés után 1356, az 1984. évi felújításkor 1289 nézőhely volt az operában.⁶

Az épületek folyamatos karbantartást és felújítást igényelnek. A Magyar Királyi Operaház esetében ez már 1884 októberében elkezdődött, ekkor a nézőtér padlóját emelték meg. Az egyre szigorodó tűzbiztonsági előírások miatt is alapvető volt, hogy 1895-ben bevezették a 110 voltos villanyvilágítást. Majd 1908-ban fényszabályozó rendszert építettek be.

Az első nagyszabású felújítás 1912-ben volt, amelyre Medgyaszay István 1912. június 3-án kapott megbízást. Az épület ekkor már beázott, korhadt a fedélszék és a belső burkolatok, sőt a Lotz-freskó állaga is rohamosan romlott. Kauser József vezetésével – ő fejezte be a Bazilika épületét –, aki Ybl munkatársa volt és a Magyar Építőművészek Szövetségét is bevonva „fözlúdultak a vandál terv ellen s nagy mozgalmat indítottak ellene.”⁷ Tiltakozott a Steindl-céh is, amelynek a közgyűlésén Alpár Ignác elnök kijelentette, hogy a „magyar művészvilágnak óvást kell emelni a hivatalos köröknek ama terve ellen, hogy

⁵ A nézőszám adatai eltérőek, az 1930-ban kiadott *Színművészeti lexikon* 1175 főt ad meg.

⁶ *Magyar Építőipar*. 1984/8. szám, 503. o.

⁷ *Tolnai Világlapja*. 1912.03. 2101. o.

*Az Operaház megújult színházterme.
(Forrás: Nagy Attila/Magyar Állami Operaház.)*

Ybl Miklós remekműve (...) átalakíttassék és eredeti formáin és méretein kon-
tár kezek változásokat eszközöljenek.”⁸

Fontos szempont volt a tűzbiztonság javítása. Ennek érdekében a földszint-
ről levezető két új lépcsőkart alakítottak ki. A földszinti fa alépítményt vasszer-
kezetűre cserélték ki. Ezt még 1884-ben építették, mert a nézőtér magassága és
lejtése nem volt megfelelő. „A régi nehézkes és terjedelmes faszerkezetű tetők
átalakítása. Az égetően szükséges kelléktárak és jelmeztárak a régi tetők lebon-
tása után a helyükbe készített, és belül egészen üreges vasbetontetők terében
nyernek elhelyezést, ami 1200 m² új terület. Sikerült továbbá új próbatermeket,
új színpadot és két festőműtermet elhelyezni.”⁹ Ide költöztették a jelmeztárat
is. A tetőfedő palát és bádogot is ki kellett cserélni. A belső térben felemel-
ték a csillárt, így már a karzaton ülők is takarás nélkül láthatták a színpadot.
Az első emeleti büfé melletti régi folyosót üvegfallal leválasztva dohányzónak
alakították át, és a mosdókat is korszerűsítették. A szellőzőknákat csempével
burkolták és már nem a járdanyíláson át, hanem egy első emeleti helyiség ab-
lakán keresztül áramlott be a levegő. A régi gőzfűtést is korszerűre cserélték le.
A nézőtérben is fontos változások történtek, amelyek rámutatnak Ybl tervének

⁸ Az *Ujság*. 1912. június 4. 19. o.

⁹ Építő Ipar. 1912. 07.28. 287. o.

hiányosságaira is. A székek elrendezésében új elvként tengelyük az előtte lévő székek érintkezési pontja mögé került és így a rajtuk helyet foglaló nézők vállalai között jobb átlátás nyílt. „A rivalda harmadfél méterrel hátratulása által, három széksorral nagyobbodik a földszint. Ezzel a székek száma 75-tel növekedik. Minthogy azonban az ülésekhez vezető két folyosót szélesbítik és a széksorokat egymáshoz képest az említett félszék szélességgel eltolják, a szaporodás csak 40 darab szék.”¹⁰

Medgyaszay István fontosnak tartotta az akusztika javítását, amelyben már komoly tapasztalata volt. Ő tervezte a veszprémi színházat és újíttatta fel a sopronit, ahol az akusztika javítása ugyanúgy hangsúlyos feladat volt. Az eredeti, az Országos Levéltárban őrzött dokumentáció a vár ostromakor megsemmisült, azonban az építész pontos leírása rendelkezésünkre áll. Az egyik követelmény az volt, „hogy a zenekar az egész színpadon hallassék. Ebből a célból a proscénium nyílás alatt levő 1,30 m vastag téglafalat vékony cement-rabitz fallal helyettesítettem (...). Ma a hátsó színpadon is úgy hallik a zenekar, mint a nézőtéren.”¹¹ A másik változtatás pedig arra irányult, hogy az első sorokban se legyen túl hangos a zene, „ezt a zenekar lesüllyesztésével értem el.”¹² A felújított épületet 1912. október 8-án nyitották meg. A Medgyaszay István vezette átalakítás úgy emelte a kor színvonalára az Operaházat, hogy érintetlenül hagyta az építészeti jellemzőit és nem bővítette számottevően a nézőszámot sem, valamint nagyban javította az akusztikát. Ha hiszünk a kortárs beszámolóknak, akkor aligha válik hihetővé az, hogy 240 új férőhelyet alakítottak volna ki.

A későbbi korokban is szükséges volt az épület felújítása, ami elsősorban technikai-gépészeti felújítást jelentett. 1970-ben már megkezdődött az Operaház rekonstrukciójának előkészítése, és ennek eredményeként 1984. szeptember 27-én nyitották meg. A legújabb felújítást követően 2022. március 12-én adták át a közönségnek.

VERESS JÓZSEF

MAGYAR FILMENCIKLOPÉDIA

Avagy első lépés egy új magyar filmlexikon felé

Egyre-másra jelennek meg különféle kiadványok a hazai és külföldi kinematográfia múltjáról és jelenéről, az alkotókról és a művekről. Értékes elméleti dolgozatok és populáris üzleti termékek is szép számmal. Kár, hogy a választék összehangolására nem mindig kerül sor. Audrey Hepburn életéről és szere-

¹⁰ Uo.

¹¹ Szirmai János: Az Operaház rekonstrukciója – 70 évvel ezelőtt, *Építés-Építéstudomány*. 1982/3-4. szám, 533. o.

¹² Uo.

peiről sóhajtásnyi idő alatt nem kevesebb mint öt számvetés látott napvilágot, számos klasszis pályafutásáról (Ozu Jaszudzsiró, Eric Rohmer stb.) viszont hiába keres irodalmat az érdeklődő. Kötelezettségünk változatlanul számos, hogy csak egyetlen öröklődő adósságot említsünk: Balázs Béla összes írását még mindig nem adták ki nálunk, Zsuffa József terjedelmes amerikai monográfiája a filmesztétika klasszikusáról lefordíthatatlan, stb. Néhány koncepciózus vállalkozás így is a fellendülésről tanúskodott (Zalán Vince érdemei elvitathatatlanok az Osiris gazdag kínálatának megszervezésében), de a minőségi fordulat felteteleinek megteremtése a Magyar Művészeti Akadémia kiadójának köszönhetően. Küllemre is tetszetős, fekete borítójú könyvek sorában térképezik fel már elég hosszú ideje a magyar film kiválóságainak örökségét, okos tanulmányokban értékelve irányzatokat, műfajokat, tartalmas interjúkkal hitelesítve a műhelyek törekvéseit, dokumentálva a háttér politikai-társadalmi mozgását.

Az MMA nagy érdeklődéssel várt vaskos enciklopédiájának megjelenése különleges esemény a filmliteratúra újabb kori történetében. Hasonló jellegű összegzések régebben is születtek, de ezek – kevés kivétellel – többnyire ajánló, regisztráló, népszerűsítő kiadványok voltak. A szerkesztők a hivatalos és a szakmai értékrendet (mely esetleg eltérhetett egymástól), valamint a közönségigényeket elfogadva szemelgettek a termésből. A rendezőnek járó tiszteletkörrel, a tartalomismertetéssel, a pár sor kritikai sztereotípiával és a képekkel populáris igényeket elégítettek ki. Ismerek több ilyesfajta külföldi (orosz, lengyel, német, angol) albumot: többnyire mindenütt hasonló mintát követnek. Ez a hatalmas terjedelmű munka minden vonatkozásban túllép az előzményeken. A műközpontúság és a kronológia önmagában nem számítanak újdonságnak, a vizsgálódás térrétegének bővítése viszont mindenképpen. A nívót az jelenti, hogy a szerkesztők (Gelencsér Gábor, Murai András, Pápai Zsolt és Varga Zoltán) az úgynevezett egész estés alkotások mellett a válogatást az előszó szerint kiterjesztették „a moziban forgalmazott valamennyi filmtípusra”, a dokumentum-, rövid-, kísérleti, ismeretterjesztő és animációs filmekre. A befogadást illetően némi gondot jelenthet, hogy az utóbbi kategóriákba tartozó számos mozidarab gyakran még szűk körben sem könnyen érhető el (a moziforgalmazás, sőt a televízió mostohagyerekeiről van szó), de a koncepció mindenképpen dicséretes, hiszen így is egyfajta rehabilitációról beszélhetünk (ami személyeket is érintett: például Szörényi Rezsőt vagy Fehér Györgyöt). Premier plánba került sok kiváló, esetleg csak pár perces etűd, rajzos és egyéb fantáziajáték, a „Magyarország felfedezése” sorozatba illő szociográfiai munka, tudósítás a közérzetről, markáns portré, kritikus indulattól fűtött helyzetjelentés. Hogy ki került be és ki maradt ki a végső listáról, nyilván megosztja majd a közvéleményt. Nem lexikonról van szó, hanem „enciklopédiáról”, enciklopedikus teljesség nélkül. Mindenki kedvére dönteni lehetetlen. A recenzensnek is lennének módosító javaslatai, de eltekint a részletezéstől, mert a szentesített mezőnyt átgondoltnak és értékközpontúnak fogadja el.

Azzal ugyancsak egyetérthetünk, hogy a szelekció során „megkegyelmeztek” szerényebb minőségű, ám a kor eszményeit kifejező opusoknak. Fellazulásról azonban szó sincs, hiszen az egyetemes filmhistoriába nem csak a

csúcsteljesítmények (a *Patyomkin páncélos*, az *Aranypolgár*, az *Emberek a havason*) tartoznak bele, hanem sikeres divatjelenségek is (a *Meseautó*, a *Casablanca*, sőt az *Elfújta a szél* is). A szócikkek szerzői tartózkodtak a terjedelmi diszkriminációtól: ugyanolyan alapos méóval világították át a társadalmi látteleket és a formabontó párperceseket, mint a kommersz sikereket és a kvalitásos másfél-két órás produktumokat. Mindez – ismerjük el – korántsem gyakori eljárás: megszoktuk, hogy a hagyományos optika majdnem kizárólagosan a „Miért szép?” kérdésére fókuszál, a bírálatokban, a tanulmányokban többnyire el szokták intézni a hátsó sorba száműzött látványosságokat pár sablonnal (ha egyáltalán figyelemre méltatják őket).

Ötszáztizennyhat szócikk, több mint hétszáz sűrű, kéthasábos oldal: hatalmas mennyiség, elképesztő szellemi befektetés. Az elemzések, melyek mentesek a csapongó lírázás publicisztikai fordulataitól, többségükben míves esszéknek tekinthetők. Ami a kánont illeti, szép elképzelésnek, ugyanakkor merész célkitűzésnek tetszik a „finomítás” szándéka. Két okból. A változtatáshoz, a tudat alakításához több nemzedéknyi idő szükséges, másrészt kérdés, hogy eljut-e autentikus kezekhez és szemekhez a reprezentatív gyűjtemény. Mindenesetre bizakodjunk: a cikkírók meggyőző bizonyítási eljárása, analitikus fogékonysága, sokoldalú érvrendszere bizonyára hozzájárul a makacs tévhitek eloszlatásához, hitelesebb preferenciák kialakításához. Az előszó „értelmezési javaslatnak” és nem kőbe véshető, megfellebbezhetetlen judíciumnak tartja a filmek helyének kijelölését a fejlődés folyamatában. Inspirációt jelentett a korábbi eredmények felhasználása (főleg a Balogh Gyöngyi – Király Jenő páros, Nemeskürty István vagy Gelencsér Gábor téziseinek idézése, de a külföldi klasszikusokra való hivatkozás is hasznos kapcsolódási pontokat, további meditációra ösztönző lehetőséget kínált). Az alkotói karakter meghatározása szintén minden esetben hozzájárult a portrék teljességéhez.

A néma korszak bemutatása meglepően gazdag. Magyar Bálint és Kőhát Zsolt összegző kutatásai után váratlanul új tételek bukkantak elő, melyek alapos átvilágítására legnagyobb arányban a témakörbe magát beleásó Pápai Zsolt vállalkozott: a feladatot – a filmtérkép újrarajzolását – többféle megközelítést érvényesítve oldotta meg. A materiális háttér, azaz a konkrét celluloidszalag hiányában is a történeti kontextus és az adott életmű igényes jellemzésére törekedett, a műfaji és stílusos elemek vizsgálatára, az értelmezés során pedig szigorúan teoretikus iránytűt használt. A frissen felfedezett művek, illetve a korábbi konszenzusos értékelések alapján munkatársaival együtt végül is megalapozott véleményre adott közre a silent screen-éra általános hazai színvonaláról.

A hangosfilm első korszakának magyar moziójáról sokáig csak sommásan elutasító vagy – éppen ellenkezőleg – lelkesedő vélemények terjedtek el (utóbira példa lehet az a felfogás, mely Székely Istvánék hagyatékát „kincsestárnak” nevezi és bálványozza: könyv is szólt erről az áhítatról). Pápai ebben a szférában is tárgyilagosan igyekszik „leltározni”. Számos információ egészíti ki a periódusról gyakran kialakított ítéletet. A kiemeléseket elfogadjuk – talán csak Cserépy Arzén *Földindulását* hiányoljuk a körképről. Ugyanakkor nem hallgatjuk el, hogy a magyarázatokban olykor mintha túlcsordulna a szeretet-

Az Erzsébet (Lenin) körút a Wesselényi utca felől a Dob utca felé nézve, jobbra a háttérben a Madách Színház, 1968. (Forrás: Fortepan/Főfotó.)

teljes empátia. A szórakoztatás mesteremberei nem szolgáltak rá az ünnepi szuperlatívuszokra. A *Légy jó mindhalálig* első változatáról Móricz Zsigmond lesújtóan nyilatkozott, a mai krónikás sokkal elnézőbb. Bizonyos hangsúlyok vitathatók. A későbbi esztendők krónikaiban indokolatlan Bán Frigyes rendezői teljesítményének glorifikálása a *Büdös víz* kapcsán (270–273. o.), Tóth László „csodás spontaneitását” emlegetni erős túlzás (203. o.), a *Hahó, Öcsi!* mint experimentális film pedig nehezen értelmezhető (321. o.). Semmiképpen sem szerencsés a „méltatlanul elfeledett remekmű” címkével megajándékozni Várkonyi Zoltán Matuska-vízióját, a *Merényletet* (200. o.). Új hullámunk regisztrálása ellenben alapos és tartalmas. Általánosság, ezért nehéz értelmezni a más kontextusokban is (esetleg áttételesen) megfogalmazódott vádat, miszerint „a magyar filmkritikusok támadták a hazai mozifilmeket” (420. o.). És ha igazuk volt, amikor a kudarcokat ostromolták?

A harmadik nagy blokk, a rendszerváltás utáni idők mozija volt a legnehezebben bevehető vár az MMA szerzőgárdájának. A fordulat után a szakmai publicisztikai fórumok száma fokozatosan megcsappant, az illetékes orgánmok – tisztelet a kivételnek – fokozatosan „leszoktak” a bírálatok megjelentetéséről, az éves filmszemléken érdemi vitákra ritkán került sor. A kötet szerzői – kis túlzással fogalmazva – tiszta lapra írhattak, saját maguk határozták meg a szükséges elvi alapokat (főleg az „egyéb” filmféleségek bemutatása-

kor, hiszen ebben az esetben sokszor hiányoztak a kritikai-teoretikai előzmények). Megtették, még hozzá eredményesen. Érdemük, hogy új hangsúlyok szerint vizsgálták meg a társadalmi háttérét, valamint a művészi eredetiséget. Az átmenet esztendeiben, a mozi ázsiójának elhalványulását követően sok tehetség, új nemzedék jelentkezett. Bizonyos arányok átrendeződését pregnánsan jelzi, hogy a mához közeledve az elemzéseknek szinte azonos száma szól a dokumentum-, animációs- és kísérleti filmekről, valamint az úgynevezett „nagyfilmekről”. Indokoltan. Lesznek persze, akik kifogásolják majd a rövid terjedelmű dolgozatok be- és elfogadását, pedig a színpék kevésbé lenne gazdag nélkülük. A fejezetekben szó esik a témakörök változatairól, a műfajok és stílusok sajátosságairól, a játékfilmek gondolati tartalmáról, az animáció új lehetőségeiről, a szerzői leleményekről stb. A legutóbbi évtized kiváló sorozatát (Flieg auf Benedek: *Csak a szél*; Ujj Mészáros Károly: *Liza, a rókatündér*; Deák Kristóf: *Mindenki*; Milorad Krstić: *Ruben Brandt, a gyűjtő* stb.) filmes nagyhatalmak is megirigyelhetnék.

A szakirodalmi információk véletlenszerűen kiválasztottnak tűnnek. A takarékos irodalomjegyzék összeállításakor nem érvényesült következetesen a szigorú szelekció, a megjelölt források eltérő minőséget képviselnek. Hiányolom a napi- és hetilapokban közölt kritikák, cikkek nagyobb számban való megemléztetését, akadna közöttük jóval több idézésre méltó, sőt iránytűnek nevezhető is. Bíró Yvette füzeté (*A 10 éves Talpalatnyi föld*) nem avult el, méltánytalan megfélekedezni róla. Itt jegyzem meg, hogy egyes művek utóéletéről ugyancsak sokkal bővebben olvastam volna. A *Halálos tavasz* parlamenti és egyházi visszhangja, a *Küldetés* „regénye” (a hatalom elhárító akciója, a forgalmazási manipuláció), *A kis Valentino* körüli negatív hangulatkeltés mind megérne egy-két flekket. A repertóriumból amúgy kimaradt *Fényes szelek* könyvtárnyi irodalma regisztrációért kiáltana, kár, hogy említetlen maradt (valamelyik Jancsó-fejezetben utalhattak volna rá).

Tulajdonképpen a magyar film fejlődésregényét tartjuk a kezünkben, melynek fordulatos a cselekménye, markánsak a hősei, szikrázóak a konfliktusai, az érzelmi és hangulati gazdagsága pedig megkapó. Ami a leglényegesebb: a vásznon megelevenedő valóság az életünkről szól, tükrébe pillantva állásfoglalásra kényszerülünk. Tizenöten szerveződtek szerzői gárdává, ők rekonstruálták a históriát. A szövegek egységes felépítése és stílusa, a jó értelemben vett unisono hangvétel méltánylandó erénye a filmtörténeti kalauznak. Az írások közti különbségek annak ellenére is markánsak, hogy a redaktorok nyilván gondosan összefésülték a szövegeket, ami alapvető követelmény egy többszerzős lexikon (adattár) esetében. A cikkek többségét a legtapasztaltabb filmtudósok írták. A munka oroszlánrészét Pápai Zsolt (135 szócikk), Gelencsér Gábor (75), Varga Zoltán (74), Benke Attila (71), Murai András (52) vállalta magára. Tetszik Gelencsér Gábor tűpontos definíciórendszere (romantikus modernizmus stb.), elegáns logikája, univerzális tájékozottsága; Pápai Zsolt nüanszokra is kiterjedő érvelése, szellemes oldalvágásai, impozáns sokoldalúsága; Varga Zoltán fölényes biztonsággal történő eligazodása az animációs és a kísérleti filmek változatai között, felfedező szenvedélyessége; Benke Attila hivatkozá-

sokhoz kapcsolódó eszmefuttatásai és bátor véleményalkotása; Murai András kőkemény ítéleteinek megalapozottsága, határozott ideológiai konklúziói. A többiek ugyancsak felnőttek hozzájuk, indokolatlan lenne bárkit kiemelni vagy elmarasztalni közülük. Egyébként nem a „maradékot” kapták (*Liliomfi*, *Mephisto*, *Sátántangó*, *Saul fia* stb.) Meghálálták a bizalmat, munkájuk értékes bázisa az új filmtörténeti építménynek.

A néhány további lapszus, amelyet feljegyeztünk, nem változtatja meg a kiadványról kialakított elismerő véleményt. Mutatóba említünk párat. A színes illusztrációk közé (elé) keveredett néhány némafilmünk színezett fotója. Kár érte. Az eljárás nem elegáns. Bebizonyosodott, hogy az „átfestéssel” a fekete-fehér *Casablanca* sem nyert semmit, inkább veszett vele. A teória egyhangúságát megtörheti bizonyos legendák, értesülések, hírek beépítése a textúrába (érdekes a *Tízezer nap* című Kósa-sorstragédia keletkezésének története a 251. oldalon, az az információ azonban, mely szerint Balczó András megtagadta a pártba való belépést [398. o.], valószínűtlennek mondható – szerintem kétséges, hogy felkérték). Békeffi István 1948-ban még nem lehetett veterán negyvenhét évesen (142. o.). Nem hiba, csak hiány: Rényi Tamást Angliában majdnem szentté avatták *A völgyért*, ott magas elismerésben részesült, pedig a darab itthon megbukott – mivel kivételes eseményről van szó, meg kellett volna említeni a krónikában. A rekord népszerűségű Pelikán-sztori, *A tanú* halvány folytatását szintén. Logikai furcsaságnak tűnik, hogy *A csodacsatár* Puskás Öcsi-jének jeleneteit kivágták a szatírából, és ezzel kapcsolatban azt is megtudjuk, hogy az anyag a kukában landolt. Pár sorral később azonban mégis azt olvashatjuk, hogy a szóban forgó részeket visszavarázsoolták a filmbe. A szemétkosárba hajoltak le érte? (185. o.)

Mivel az MMA kutatóintézete folytatja a magyar mozgókép dokumentációjának feltárását és értékelését, jelen elismerésünk mellett hadd ajánljunk további témaköröket a kutatói számára. Szenzációt jelenthetne a magyar filmkritika történetének feldolgozása (igazi terra incognita, még senki sem foglalkozott vele). A hazai filmgyártás műhelyeinek és stúdióinak bemutatása mellett számba vehetnék külföldi jelenlétünk példáit: a berlini, hollywoodi, római és máshol történt magyar kísérleteket, melyek az alkotói pályaképeket is kiegészíthetik. E sorok írójának beletört a bicskája filmirodalmunk kezdetektől jegyezhető adattárának elkészítésébe, talán kollektív erővel ez a feladat is megvalósítható lenne.

Tiszteletre méltó munka a szerkesztők és szerzők nagyszabású kísérlete – egy valóban teljességre törő enciklopédia megteremtésére. Ez a mű a magyar filmes szakirodalom jelentős lépése: értékeit akkor látjuk igazán, ha nem egy feladat megoldásának, hanem a megoldás felé vezető út első lépésének tekintjük.

(Gelencsér Gábor–Murai András–Pápai Zsolt–Varga Zoltán [szerk.]: Magyar filmek 1896–2021. MMA Kiadó Budapest, 2021.)

MURÁNYI TIBOR

HŐSÖK A VADONBAN

Az utolsó mohikán új, teljes magyar kiadására

„A Bórharisnya-könyvek egyszerűségben, komolyságban, természetes nagyszerűségben és igazságban csak a nagy kínai könyvekhez, legfeljebb még Homéroszhoz hasonlíthatók. Az amerikai nép, ha Cooper puritán éthosza mellett maradt volna, a világ modern nagy Spártáját tudta volna megalkotni. A Bórharisnya törvénykönyv és eposz és morál, a nagy pionír amerikai nemzedékek számára. Ami ma odaát, a süllyedő felhőkarcoló-világban még igaz, az Cooper hagyatéka.”

(Hamvas Béla: Száz könyv)

Vannak olyan könyvek, amelyek értékét nem érintik sem politikai változások, sem ízlésbéli divatok. Aztán vannak olyanok is, melyek – úgy tűnik – soha nem válhatnak az „irodalmi kánon” részeivé. De érdemes-e írni egyáltalán olyan könyvekről, amelyekről mindenki azt hiszi, hogy régóta jól ismeri őket?

A Kisfaludy Társaság 1845-ben, a mű 1826-os születése után szűk két évtizeddel jelentette meg *Az utolsó mohikánt*, azóta pedig csak többé-kevésbé rövidített, az „ifjúság számára átdolgozott” kiadások láttak napvilágot. Egészen 2019-ig, amikor a Park Könyvkiadó közreadta a teljes művet Gy. Horváth László pontos és érzékeny fordításában.

A „magas irodalom” lassan, de biztosan fogyatkozó rajongótáborának képviselői gyakran lenéző sajnálkozással legyintenek a gyermek- és ifjúsági könyvek körébe tartozó alkotásokra, naivaknak, nem eléggé mélynek tartva őket. Az indián kalandregényekkel kapcsolatban még inkább ez a helyzet: „komoly” felnőtt ember alig olvassa őket. Pedig e művek lebecsülése csak arról tanúskodik, hogy a felnőtt számára már elhalványultak azok az eszmények, amelyek a gyermeket még olyannyira lázba tudták hozni. Az „igényes szépirodalom” olvasója talán a modern regények szövevényes mélypszichológiai bonyodalmait hiányolja, így aztán napestig inkább a hírmagazinok politikai, táplálkozási, nemi és egyéb perverziókat taglaló cikkeit lapozza. De nem is annak a gyermeknek boldog mosolyával alszik el, aki egész álló nap rendkívül véres és dicső csatát vívott a huronokkal.

James Fenimore Cooper e felnőtt olvasóközönség szemében és megítélése szerint valahogy úgy járt, mint a mi Fekete Istvánunk, azzal a jelentős különbséggel, hogy az államokbeli író saját hazájában nem „ifjúsági” szerzőként tartják számon, művei az amerikai irodalom megbecsült alkotásai, részei az időtálló „irodalmi kánonnak” (nem úgy, mint a semmivel sem kevésbé kiemelkedő és mély Fekete István művei idehaza), folyamatosan kutatják őket az irodalomtudomány tekintélyei. E kutatások mára elfogadott tézise szerint Washington Irving és Edgar

Allan Poe mellett Cooper jelentik a szerteágazó amerikai irodalom kezdeteit és aligha lehet véletlen, hogy a – részben kortárs – Ralph Waldo Emerson vagy Henry David Thoreau műveiben olyannyira nagy szerep jut a természet áhítatos tiszteletének és az ezzel összefonódó, vallásokhoz szorosan nem kötődő transzcendentális gondolkodásnak. De Nathaniel Hawthorne és az őt követő Hermann Melville regényeiben, vagy akár Walt Whitman himnikus áradású szabadverseiben is fölfedezhetjük a rezignált és csöndes, türelmes figyelmet, amivel e szerzők az elemekkel és saját erkölcsi gyöngeségeikkel küzdőket szemlélik. Mintha Súlyomszem kései utódait látnánk ilyenkor és e vissza-visszatérő témák forrása természetesen lehet az új embertípus új életformája is (hiszen nem kell mindenütt a szerzőket ért „irodalmi hatásokat” nyomozni), de az kevésbé valószínű, hogy a század első felében megjelenő, első „igazán amerikai” regények hatása ne volna jelentős.

Cooper tehát akkor is bizvást tekinthető az egész 19. századi amerikai irodalom egyik nagy lelkesítőjének, ha irodalmi eszközei nem voltak különösen túlfinomultak, a történetmesélést tartotta mindennél fontosabbnak.

Távol legyen tehát, hogy – a fentebb mondottak jegyében – alábecsüljük a meseregények, a jól megírt ifjúsági könyvek értékét, ám – mint bizonyítani szeretnénk – Cooper nem ezek sorát kívánta gazdagítani, sokkal inkább a már pusztulásra ítélt indián kultúrának állított 2000 oldalt meghaladó regényfolyamával emléket, kibontva az indiánok csodálatra méltó testi és lelki tulajdonságait, megvilágítva a természettel és a természetfeletti vel való viszonyuk mélységét, nevelésük, társadalmi rendjük vagy hadászatuk szervezettségét. Vagyis nem túlzás Hamvas állítása, hogy e regények méltó társai a nagy hőseposzoknak.

Rögtön a fejezetek előtt álló, Shakespeare, Burns, Byron vagy Scott műveiből választott, de leginkább az Alexander Pope Iliász-fordításából származó motívok hivatottak felhívni az olvasó figyelmét, hogy az elbeszélés – komolysága és mélysége révén – a történelem dicső eseményeinek sorába illik majd, a nagy és lélekemelő klasszikus drámák számát fogja gazdagítani, melynek hősei és hősnői semmivel sem kevésbé kiválóak a görög, a római vagy a középkori történelem szereplőinél. Hiszen az úgynevezett „klasszikus”, görög-római kultúra értéke vitán felül áll még sokáig, nem csak Cooper 19. százada, de még a 20. század folyamán is, olyannyira, hogy jóformán kiszorítják a többi ókori, távolkeleti vagy belső-ázsiai „nomád” kultúra hőseit. Cooper kevésbé ismerhette az utóbbiakat – bár a *Bevezetés* tanúsága szerint foglalkoztatták az indiánok és a

Indián jelmezbe öltözött kisgyerek, 1920 körül. (Forrás: Fortepan/Latin.)

kelet-ázsiai népek különböző rétegű (viselkedési, embertani és morális) párhuzamai, de kultúrafogalma nem volt sem korlátolt, sem zárt, sem az urbanitást középpontba helyező – meg tudta látni a nemességet és a mélységet az „erdei vademberek” világában is. Ebben is eltért kortársaitól.

A mű bevezető sorai is tanúsítják, hogy Coopernek nem afféle „ifjúsági irodalom” alkotása volt a célja, hanem sokkal inkább tisztelgő főhajtás: „A mohikánok voltak annak a vidéknek a tulajdonosai, amelyet a kontinensnek ezen a részén először foglaltak el az európaiak. Következésképp őket semmizték ki elsőül, elkerülhetetlennek tűnő sorsuk, ahogy nyomuk vész a civilizáció előrehaladásának, vagy ha úgy tetszik, betörésének a hatására, mint ahogyan erdeik zöldje hull le a csípős fagyoktól, könyvünkben már bevégeztetett. A történelmi tények alátámasztják ezt a felfogást.”

Vagyis az író már világosan látta, hogy bármennyire is próbálják a hódító telepesek az Óvilág szennyét nem, csupán értékeit átvinni az Újba, az indián kultúra pusztulása rohamos és elkerülhetetlen. Megmutatja, milyen lelkesedéssel támogatták az indiánok azokat a franciákat vagy angolokat, akik éppen az ő földjeik megszállásáért csatáztak, s akiknek a háborúiban részt vevő őslakók talán nem is számoltak azzal, hogy bármelyik európai fél arat győzelmet, az saját végzetük közeledtét gyorsítja meg.

Annak röpké megvilágítására, hogy miben tér el az új, teljes kiadás a régi-ektől, vizsgáljunk csupán két szereplőt. A számos jelentős különbség között az egyik legfontosabb a csonka kiadásokhoz képest, hogy lényegesen árnyaltabban látjuk a rézbőrűek és David Gamut „együgyű” szent alakjának viszonyát, de az utóbbi életfelfogását és világnézetét is: a harcok közepette zoltárokat éneklő figura mókás megjelenése háttérbe szorul, miközben az olvasó felfedezheti az ortodox keresztény világ *jurogyivijének*, és természetesen más vallások szent örültjeinek alakját is. Sőt, Davidnek a szent éneklés erejébe vetett őszinte hite nemcsak őszövétségi névrokonára, hanem Amphión thébai király köveket mozgató hárfajátékára éppen úgy emlékeztethet, mint arra, hogy „»Püthagoras tanítása szerint az arkhénak, tehát az első oknak, mindenek elvének filozófiai kutatása ahhoz a kérdéshez vezet, hogy miben van magának Orpheusz lantjának (lürájának) a mágiája, amellyel megnyugtatja az emberi szívet, megtisztítja [vad indulataitól] és helyreállítja azt, ami benne isteni. Arra a következtetésre jutott, hogy az arkhé a szám, amelyet a zenében hallunk, s amely a rezonancia elve alapján megérinti és ezzel helyreállítja a lélek hangoltságát.« Mindebből az is kiderül, hogy ellentétben a mai, depravált püthagoreizmussal, amely a számarányokban a hang fizikai (akusztikai) viszonyait tisztázó eszközt lát csupán, az eredeti püthagoreizmus e számarányokban olyan formálóerőt talált, amely közvetíti a lélek – platóni továbbfejlesztett formájában: az ideák világa – és a kozmosz között.”¹ Innen nézvést Gamut nemcsak hogy nem bolond, sokkal inkább a kozmosz mély törvényeit érzékelő, azokat a köznapi vagy háborús történések mélyén is meglátó, életét alájuk rendelő, mélyen érző lény.

¹ Joseph Campbell-t (*The Masks of God. Occidental Mythology*. 185. o.) idézi Surányi László: *Megszólít vagy elvarázsol? A zene szelleméről*. Budapest, Typotex, 2008, 12–13.o.

Sólyomszem alakja a gyermeki és a felnőtt képzeletet már-már mágikusnak ható képességeivel ragadja meg. Szerénysége, józansága, finom humora, állóképessége, célt sosem tévesztő fegyvere mind a „bűvös vadász” és a „nyomkereső” archetípusát körvonalazzák: az ősi emberét, aki minden természeti jelenségben isteni nyomokat, a harcban pedig a végsőig fokozott önuralom gyakorlásának és a törvények betartásának lehetőségét látja. Egyszerű mondati, minden fölösleges sallangtól megtisztult, a felhők vonulásához hasonló gondolkodása, bár „felvilágosultnak” hat, a racionalizmustól mélyebb alapokból táplálkozik. A 19. század elejének olvasója aligha csupán és kizárólag a hős fizikai-gyakorlati különleges képességein ámult, mint a kaland- és akciófilmekkel táplált mai olvasók, hanem rajtuk keresztül is az ókori-középkori, gyakran „varázserejű” hősnők és hősök juthattak eszébe.

A hazájában már népszerű, bár a korabeli viszonyokat ostromozó kritikái miatt éppen nem osztatlanul ünnevelt szerzőt idehaza tehát legtöbbször erősen lerövidítve-átdolgozva adták ki. És még csak nem is a szocializmusban készült kiadások a leginkább megcsonkítottak, a legtöbbünk által olvasott Réz Ádám – Szinnai Tivadar-féle változat a maga majd 200 oldalával (1965, Móra) még egész vaskosnak nevezhető a 32 oldalnyira kurtított 1924-es Méhner-, vagy a teljes 8 (!) oldalt kitevő 1954-es Athenaeum-kiadásokhoz képest.² Azok szemében, akik a tündérmesékben is folyton-folyvást elborzasztó és nyomasztó, a kicsinyek lelki fejlődését hátráltató szörnyűségeket vélnek fölfedezni, egy „gyermekkönyvnek” szánt mű esetében még *talán* indokolható lehetett volna a véres csatajelenetek megkurtitása-kihagyása, de – példának okáért – könyvünk 33. fejezetének hihetetlenül megrázó, egyben felemelő temetési szertartásának 13 oldalas leírását is nyúlfarknyira zsugorították a népszerű korábbi kiadásokban. Pedig azon túl, hogy ez a mű drámai csúcspontja és nyugvópontja is egyben, életszerűsége nem hagy kétséget afelől, hogy a szerző vagy részt vett hasonlóan, vagy közvetlen szemtanúként elbeszéléseiből ismerte az indián szertartásokat és hagyományokat, amelyek „összekuszálásához a fehérek nagymértékben hozzájárultak” (*Bevezetés*). A puritán gondolkodású és így a mértéktelen vagy hamis ritualizmust minden bizonnyal elvető Cooper – a világirodalomban egészen páratlanul – egy fenséges temetési liturgiát ír le ebben az utolsó fejezetben, úgy festve le a mélységes bánatot, hogy közben megnyugvást is nyújt. Ha valakinek még kétségei lennének a tekintetben, hogy az indián „törzsek” a legmagasabb rangú kultúrát képviselték és hordozták, ez az összetett szertartás, a maga énekeivel, processzióival, virágfüzéreivel, szenteléseivel és megrázó szónoklataival beszédesen szemlélteti egy magas civilizáció mélyen természetfölötti indíttatású és gyökerű világ-, élet-, és halálszemléletét s bizonyítja szellemtől való átitatottságát.

Az írói tapasztalat forrásai alig lehettek volna közvetlenebbek. Bíró édesapjához hasonlóan (akinek a korábban, 1823-ban született *Bőrhárisnya* Marmaduke Temple-alakja állít emléket), nem a fehér felsőbbrendűség szokásos leereszkedésével fordult az őslakók felé, hanem egy magaskultúra felfedezőjének

² <https://libellus-diarium.blogspot.com/2021/>

kíváncsiságával s talán a gyarmatosító rossz lelkiismeretével is, amikor már látta, hogy hazája a legrosszabb óvilági „hagyományokat” folytatva teszi tönkre az amerikai kontinenst, kipusztítva erdeit, elherdálva földjének ajándékait, legyilkolva vagy (ami ezzel egyenértékű) bezárva az indiánokat. „Ismertem Ongpatongát, vagyis Fűrge Szarvast személyesen” – emlékezik 1827-es párizsi időzése során Albertine de Stäelnnek, de Broglie hercegnőnek írott levelében,³ egy másik harcosról pedig így szól: „magas méltóságot viselő főnök volt, ünnepeles ékesszólással, aki (...) bármely kultúrának hőse lett volna, (...) megjelenése mint Apollóé”.

A feltartóztathatatlan pusztulást rezignáltan tudomásul vevő, de a végső-kig harcoló hősokról ír, akik az élethez kevésbé ragaszkodnak, mint a harcosi és férfiúi becsülethez. Munro tábornok, Súlyomszem és Chingachguk ugyan életben maradnak, de láthatóan fájdalom számukra ez a megmaradt élet és egyenesen irigylük a holtakat. Angolok és franciák egyaránt tudatában vannak erkölcsi vereségüknek, talán még a mingók némelyike is, de legalábbis beárnyékolja győzelmüket az írott és íratlan törvények áthágása miatt érzett lelki-furdalás. Akad ennél aktuálisabb, korunk számára is érvényes „tanulság”?

De – mint a mű keletkezésének idején – bizonyára ma is akadnak majd hivatásos kultúrfanyalgók, akik „James Fenimore Cooper irodalmi bűneit” látják meg csak,⁴ miközben nyilvánvaló lehetne, hogy a „szépirodalmi” eszközök ki-munkáltságánál és túlfinomultságánál mégis csak fontosabb lenne a bátorság, a természet fennkölt tisztelete, a becsület és a helytállás megannyi meggyőző-en ábrázolt eszménye. Cooper szívszorító emléket állított e kultúrának azzal, hogy végső eltűnése előtt még megörökítette utolsó pillanatainak ragyogását – mielőtt saját európai inváziós faja végérvényesen elpusztította volna azt, jóformán csak azért, hogy helyet szorítson minden idők leginkább alacsonyrendű államalakulatának és egy olyan populációnak, melynek életét a gyermekded módon értelmezett „szabadság”, illetve a kényelemre és az anyagi haszonszerzésre törekvés szűkös világképe vezérli, s melynek hordái a történelem első valódi pokolvárosait húzzák föl majd az őslakók hősi világának helyén.

³ Albert de Broglie francia miniszterelnök felesége, Louis Victor de Broglie Nobel-díjas fizikus nagynénja.

A leveleket idézi WAYNE FRANKLIN: *James Fenimore Cooper. The early years*. New Haven&London, 2007, Yale University Press, 478–479.

⁴ Mark Twain írt ezzel a címmel könyvet 1895-ben.

SZERZŐINK

BORDA LAJOS (1950): antikvárius, könyvkiadó. Könyvészeti (4 K. Könyvészeti kátyúk kitöltésének kísérlete; H. J. J., aki a KK-n csomót keresett, és talált stb.) s katolikus (*Kávé, Dupla kávé*) vitairatok szerzője. A *Magyar Könyvszemlében*, a *Gutenberg Jahrbuchban*, a *Magyar Nemzetben* és a *Magyar Hüperióban* jelentek meg írásai.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (1948) történész, műfordító, diplomata, az MTA doktora. 1976 január elseje óta az ELTE oktatója (1976–1981: a Román Tanszék tanársegége); 1981 novemberétől a Kelet-Európa Története Tanszék adjunktusa, docense s 2009 szeptemberétől egyetemi tanára.

ENTZ GÉZA (1949, Kolozsvár) művészettörténész, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa (1973–1990). 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány államtitkáraként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke, a Magyar Szemle Alapítvány elnöke.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

BORIS KÁLNOKY magyar-német újságíró, a berlini Die Welt napilap budapesti tudósítója.

KNAPP ÉVA (Marcali, 1956) magyar irodalomtörténész, könyvtörténész, az MTA doktora, fő kutatási területe az európai és magyarországi kora újkori irodalom története.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a New International Journal of Romanian Studies szerkesztőségi tagja.

MURÁNYI TIBOR (1968): tanár, a *Magyar Hüperió*n és az *Ars Naturae* munkatársa. Írásai az Új Pedagógiai Szemle, az *Ars Naturae* és a *Magyar Hüperió*n hasábjain jelentek meg.

SZALAI GYÖRGYI (1940, Kiskörmend) Balázs Béla-díjas magyar filmrendező, forgatókönyvíró, érdemes művész, 2017 óta az MMA rendes tagja.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlé*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VERESS EMŐD (1978, Székelyudvarhely) jogász. A Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet főosztályvezető kutatóprofesszora Budapesten és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem egyetemi tanára Kolozsváron. Kutatási területe a polgári jog, az összehasonlító magánjog és az összehasonlító jogtörténet. Legutóbbi kötete *A szindikátusi szerződés* című monográfia (Budapest, 2020).

VERESS JÓZSEF (1934, Miskolc) filmkritikus, ny. egyetemi docens. A KLTE-n végzett (1956), majd középiskolában, illetve a debreceni egyetemen tanított (1956–1978). Az irodalomtudományok kandidátusa (1976). A MOKÉP, majd a Magyar Filmintézet egyik vezetője volt (1984–2012). A magyar művészmozihálózat és filmklubmozgalom aktív szereplője. Filmpublicisztikai írásai különböző lapokban jelentek meg. Legutóbbi munkája: *Könyvbe bújt filmek* (2020). Számos filmtárgyú kiadvány és lexikon szerzője, szerkesztője.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbőlítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
storefront/, 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.